

**Вищий навчальний заклад Укоопспілки
«ПОЛТАВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ ЕКОНОМІКИ І ТОРГІВЛІ»
(ПУЕТ)
Кафедра філософії та політології**

І. В. Усанов

ФІЛОСОФІЯ

НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНИЙ ПОСІБНИК

**з навчальної дисципліни «Філософія»
для студентів всіх напрямів підготовки**

**Полтава
ПУЕТ
2014**

Автор: І. В. Усанов, к. філ. н., доцент кафедри філософії та політології ВНЗ Укоопспілки «Полтавський університет економіки і торгівлі».

Рецензенти: Т. В. Онінко, д. і. н., доцент кафедри педагогіки, культурології та історії ВНЗ Укоопспілки «Полтавський університет економіки і торгівлі»;
М. М. Мовчан, к. філос. н., доцент кафедри філософії та політології ВНЗ Укоопспілки «Полтавський університет економіки і торгівлі».

*Рекомендовано до видання, розміщення в електронній бібліотеці та використання в навчальному процесі на засіданні кафедри філософії та політології ПУЕТ
12 березня 2013 р., протокол № 8*

Усанов І. В.

Філософія : опорний конспект лекцій для студентів усіх напрямів підготовки за КМСОНП ПУЕТ / І. В. Усанов. – Полтава : ПУЕТ, 2014. – 262 с.

Відповідальні за зміст навчально-методичного видання автор, рецензенти та завідувач кафедри філософії та політології **О. О. Нестуля**

Повне чи часткове відтворення, тиражування, передрук і розповсюдження даного видання без дозволу ВНЗ Укоопспілки «Полтавський університет економіки і торгівлі» **ЗАБОРОНЕНО**

© Вищий навчальний заклад Укоопспілки «Полтавський університет економіки і торгівлі», 2014

ВСТУП

Перед вищою школою завжди стоїть завдання принципової ваги – постійно поліпшувати справу підготовки фахівців вищої кваліфікації згідно вимогам нового часу у розвитку нашої країни. Це завдання неможливо здійснити без модернізації освіти, що передбачає зміну якості освіти через впровадження в життя положень Болонської декларації в системі вищої освіти і науки.

Наукою, що допоможе сформувати професіоналів нової генерації, є, безперечно, філософія. Філософія вивчає найбільш загальні універсальні закони, які діють у всесвіті, а також їх відображення у пізнанні людства. Філософські категорії і закони є ступені пізнання світу, які узагальнюють історичний досвід освоєння світу людиною. Філософія озброює науку і практику правильною теорією мислення і методом знаходження рішень численних питань, які постають перед суспільством.

Філософія покликана сформувати цілісний погляд на світ, що відкриває можливість подолати однобокість у підході до предмету дослідження, яка неминуче виникає при спеціалізації наук.

Філософія також озброює людину-громадянина розумінням закономірностей історичного розвитку людства. Без правильного розуміння найбільш загальних законів розвитку суспільства не може бути цілісного світогляду, що так важливо для осмислення глибоких перетворень, які відбуваються в Україні у наші дні.

Законодавчою основою розробки Навчальної та Робочої програм з дисципліни «Філософія» є Галузевий стандарт вищої освіти Міністерства освіти України (Київ, 2002р.).

Метою викладання філософії є надання знань з філософії як світогляду людини, який визначає загальне ставлення людини до цього світу крізь розуміння світоглядних, пізнавальних, ціннісних і соціальних проблем буття.

Завданням вивчення філософії є:

- розуміння становлення, розвитку і вирішення найзагальніших проблем людства на протязі розвитку світової філософії, включаючи історію української філософської думки як невід’ємної складової духовної культури людства;*
- формування гуманістичного потенціалу особистості, її високої духовності та загальної культури в умовах розбудови громадянського суспільства в незалежній Україні;*
- оволодіння принципами діалектичного мислення як універсального методу пізнавальної діяльності;*
- розвиток логічного мислення, здібності самостійно аналізувати складні явища суспільного життя;*
- уміння свідомо використовувати наукову методологію в розв’язанні завдань економічної теорії і професійної практики.*

Модуль 1. Історія розвитку філософської думки

Тема 1. Особливості філософського світогляду

План

1. Предмет та основне питання філософії.
2. Особливості людського ставлення до світу.
3. Характеристика світогляду (за носієм, за рівнем та спрямованістю).
4. Співвідношення філософії, релігії, науки.

Теми рефератів

1. Співвідношення філософії і релігії.
2. Особливості філософського світогляду.
3. Міф та його функції в житті сучасної людини.

Запитання до теми

1. Чому світогляд є специфічно людською характеристикою?
2. Як співвідносяться світогляд і філософія?
3. Чому філософія є розумінням, а не знанням?
4. У чому суть основного питання філософії?
5. Наведіть приклади типології світогляду.
6. Чим відрізняється діяльність людини від активності тварини?
7. Чому людина не пристосовується до світу, а пристосовує його до себе?
8. Що, на Вашу думку, спонукає людину перетворювати світ?
9. Що в людині є вічним, а що розвивається в часі?
10. Пропонуємо придумати дотепну характеристику світогляду або точки зору.
11. Чи існує зв'язок між точкою зору й картиною світу? Поясніть.
12. Поясніть невідповідність між картиною світу і світом як таким?

13. Дайте логічне обґрунтування вислову Льва Шестова: «Завдання філософії не в тому, щоб заспокоювати людей, а в тому, щоб їх бентежити».
14. Що поєднує філософію і релігію?
15. У чому відмінність між філософією і наукою?

Ключові поняття: світогляд, філософія, міфологія, релігія, наука, відчуття, розум, мудрість, точка зору, картина світу, штучний світ, типологія світогляду.

1. Предмет та основне питання філософії

Що вивчає філософія

Філософія – грецьке слово, що в українському перекладі означає «любов до мудрості». Це найдавніша наука і в той же час завжди молода, тому що ідеї, висунуті мислителями, ніколи не старіють. Застарівати можуть знання, а мудрість – це вміння дивуватися світові, бачити його таким, яким не бачить ніхто, зрозуміти сенс власного існування, існування людського суспільства та зміст історії. Усе це й означає філософствувати.

Люди філософствують завжди, оскільки спілкуються з іншими людьми, постійно здійснюють вибір між добром і злом, між честю і безчестям і приймають найголовніші рішення щодо власного життя найчастіше самотійно. Люди не були б людьми, якби не філософствували. Але найчастіше ми філософствуємо стихійно, керуючись здоровим глуздом або життєвою інтуїцією, що нас часто підводять.

Вивчення філософії дозволяє нам віднайти мудрі поради щодо осмисленого життя, щодо добра і зла, зрозуміти своє власне місце і призначення в суспільстві й місце людини у світобудові, виробити своє відношення до таких **феноменів**, як

доля, щастя, любов, смерть.

Ні фізика, ні біологія, ні лінгвістика таких порад не дають, вивчення цих дисциплін робить людину фахівцем, а вивчення філософії може зробити людину розумною. Бути розумним означає уміти правильно вибудовувати своє життя, уміти передбачати наслідки своїх учинків, уміти бути щасливою й закоханою у життя людиною.

Духовну культуру людини задають чотири основи: **наука, релігія, мистецтво і філософія**. Як не можна собі уявити суспільство без науки чи мистецтва, так не можна його уявити без філософії і філософів, тобто людей, які шукають причини існування людини, суспільства, світу в цілому, намагаються зрозуміти, куди йде людське суспільство, чи є прогрес в історії, чи очікує людство кінець чи розум завжди буде існувати у Всесвіті; що таке Всесвіт і як може людина осягнути його нескінченність у просторі і в часі, його закони, якщо сама незначна, безкінечно мала в порівнянні з його величчю. Без цих пошуків людське суспільство припинило б свій розвиток.

Філософськи мислити повинен фізик, який вивчає закони походження й розвитку Всесвіту; біолог, який намагається зрозуміти, як виникло життя і чим живе відрізняється від неживого; лінгвіст, який, осягаючи приховану спорідненість людських мов, приходить до думки, що не ми говоримо мовою, а вона, мова, говорить нами й через нас. Але філософськи мислити повинна кожна людина, якщо вона не хоче жити подібно заведеному автомату, маріонетці в чужих руках, а хоче сама докопатися до суті своєї справи, своїх відносин з іншими людьми, хоче бути самобутньою людиною, яка сама вільно будує своє життя.

Тому стародавній мудрець Сократ порівнював філософію з гедзем, що постійно літає над людьми, жалить їх і не дає їм спати, тобто жити бездумно й безглуздо. Філософія говорить людині: думай, намагайся зрозуміти, навіщо ти живеш, у чому твоє призначення, у чому причина твоїх бід і нещастя, хто винен у них – суспільство чи ти сам; шукай ту справу, яку ти можеш зробити найкраще; не піддавайся ненависті та злобі,

намагайся жити в любові та будь-що робити добро; не будь ситою й усім задоволеною худобою, мучся своєю недосконалістю, своїм невмінням, своїм боягузством і постійно виховуй із себе людину; умій подивитися на себе відверто, адже значну частину своїх достоїнств і чеснот ти сам собі придумав, адже ще нікому не стало тепліше від твого існування, нікому ти ще не зробив добра, тому що робити добро – це мистецтво, а благими намірами, як відомо, вимощена дорога в пекло.

Таким чином, філософія вчить людину бути людиною, вчить мистецтву життя, мистецтву пізнання світу, мистецтву жити серед людей, мистецтву не боятися смерті й мужньо дивитися в обличчя своїй долі. Древні мудреці говорили, що страх Божий – це початок премудрості, страх бути недовершеним. Вивчаючи філософію, ми досягаємо це особливе і, можливо, найважливіше мистецтво.

Ми знаємо, що наука намагається раціонально пояснити природні явища, мистецтво освоює їх, емоційно переживаючи, а релігія – прагне вийти за межі явищ природи, спираючись на віру, якою живе людська воля. Можна сперечатися про результати, але важко заперечувати природність цих шляхетних спроб. Філософія ж займається досить дивною справою: вона виходить за рамки природних явищ, як релігія (1), але прагне досягти знання, як наука (2), до того ж, як мистецтво (3), пов'язує це уміння з особистою інтуїцією (4) мислителя – так що далеко не завжди учням вдається перевершити вчителя, бо накопичення знань ще не є мудрістю.

Звичайно, це найвищою мірою спірне заняття. Не усяка культура і не в усі часи може собі дозволити таке. Більш того, сама філософія не може дати остаточну й однозначну відповідь на питання, чим вона займається. **Що таке філософія? Це також одне з основних питань філософії**, тоді як, наприклад, для хімії чи математики питання про те, що є предметом цих

наук, досить важливе, але не головне. Чому так виходить?

Тою мірою, що філософія намагається бути наукою, наслідувати науку, брати на озброєння наукові принципи і поняття, вона є носієм знань. Але тільки знання для філософії мало: ми знаємо роки життя тих чи інших філософів, знаємо основні поняття і категорії, через які намагалися висловити свої ідеї античні або середньовічні мислителі. У міру того, як філософія прагне знайти основи природи і людини, вона є носієм таємниці – в цьому її головне покликання.

Таємниця – це не секрет, який після його пізнання стає відомим і вже «не секретним». Таємниця – це те, про що всі знають, але вона не перестає бути утаємниченою, те, про що не можна довідатися, а потрібно пережити. Любов – це таємниця, відносини між людьми взагалі є таємницею, як і саме життя, і наше мислення – це все таємниця. Ми знаємо, скільки клітинок у нашому головному мозку, які там відбуваються процеси, але як «нам у голову» приходять думки – це таємниця. Якби ми її знали, ми б усі були геніями. Найбільшою таємницею утаємниченого є сама людина, а вся її історія – це процес з'ясування, що вона є, а головне – *хто* вона. А що таке *хтоїність* людини? Відповіді саме на ці не прості запитання покликана давати філософія. Втім, будучи пізнанням таємниці, філософія є пізнанням безперервним, тобто і не пізнанням взагалі, а розумінням світу, людини, Бога.

2. Особливості людського ставлення до світу

Формування людського світу та його характеристики

Ми звикли жити у зручно влаштованому нами й нашими батьками світі. Ми навіть не звертаємо уваги на те, яке штучне середовище створили: ми живемо в будинках, одягнені в одяг, користуємося численними знаряддями. Все це *штучний світ*. Чому він існує?

Якби людина була просто живою істотою, як тварина, тоді б вона йшла звичайним шляхом: пристосовувалася б до світу, як

приспосовуються тварини. А людина, навпаки, приспосовує світ до себе. ЧОМУ?

Чому людина створює штучний світ існування? Штучне середовище створюється працею. Нас у школі вчать, що праця створила з мавпи людину. Однак ви не думали разом із тим: а що таке праця?

Із одного боку праця – це саме те, що перетворює світ, але не праця сама собою зробила з мавпи людину, а щось у людині змусило її трудитися. Якесь ПОКЛИКАННЯ. Найважливіше, і найцікавіше: ЩО саме змусило людину трудитися і перетворювати світ?

Найпримітивніше перше знаряддя первісної людини набагато ближче до наших сучасних найскладніших комп'ютерних систем, ніж до тваринного світу, тому що це кам'яне знаряддя є засобом перетворення світу, і тільки для цього воно виготовлене. У цьому полягає ПЕРША СВИТОГЛЯДНА ЗАГАДКА: чому? Із якою метою людина перетворює світ?

Виникає таке відчуття, що людина цей світ сприйняла не тільки як свій рідний світ, але й як чужий, від якого вона повинна відокремити себе. Людина створила штучне знаряддя, щоб створити штучне середовище. Шлях від використання вогню, створення штучного житла тощо триває донині. Його зміст визначається так:

1. *Створення неприродного середовища.*
2. *Використання знарядь перетворення природи.*

Сам факт того, що людина стала освоювати навколишній світ, – це вже філософська і релігійна проблема: не тому людина стала людиною і «сапієнс», і мудрою, що вона узяла знаряддя, а вона узяла знаряддя, тому що була мудрою.

Людина мала щось на меті. Задум передує дії. Задум = мета + образ здійснення.

Спробуйте без будь-якої ідеї щось почати стукати й робити безцільно – у вас, повірте, навіть кам'яного рубала не вийде, не говорячи про більш складні знаряддя. Тому спочатку має бути будь-який технічний задум, потім його реалізація. Тому спочатку повинен бути інтелект, потім уже знаряддя. Отже, не

праця зробила мавпу людиною, а інтелект зробив світ знарядь. Людина спочатку була істотою мислячою, потім уже стала виробником знарядь, а не навпаки.

Нові якості нового світу

Людина є не тільки мікрокосм (тілесно), маленька частинка, підпорядкована законам всесвіту, як і безліч інших природних речей. Людина є макрокосм (духовно), тобто являє собою те єдине, що охоплює собою всесвіт, осмислює його й *підкується* про нього.

Дві турботи лежать в основі людського існування – ***турбота про себе і турбота про світ***. Людина створює новий світ за допомогою нових знарядь і цей світ вона хоче бачити не тільки багатим, але й прекрасним, що саме по собі *зайве для тварини*.

Людина створює не тільки знаряддя праці, але й прекрасний наскальний живопис, що й понині вважається довершеним витвором мистецтва. У живописі світ прикрашається надприродною красою й дає можливість єднання з надприродним, божественним світом. Розвиваються знаряддя й виникає більше можливостей для відтворення прекрасного й вічного світу, що не вміщується у звичайні природні рамки.

Для багатьох людських дій немає природних причин. Немає ніякої природної необхідності ховати мертвих у гробницях, на побудову яких йшла більша частина життєвого часу первісних людей. Немає жодної причини, щоб створювати жінці прикраси. Немає жодних причин, щоб створювати нові й нові орнаменти і прикрашати ними житла, посуд, знаряддя, зброю.

Людина створює новий світ: **безпечний, сповнений достатку, сповнений краси й, головне, укорінений у вічності.**

Розвиток інтелекту та первісна повнота духу

Людина – довершена істота в будь-яку історичну епоху. З одного боку, ми бачимо цивілізаційний розвиток, але з іншого – є незмінна константа – духовна довершеність.

Вершини творчості залишаються вершинами: наскельні малюнки, храми Єгипту, грецькі статуї. Так само й у філософії: Платон – це вершина філософського знання.

РОЗВИТОК ІНТЕЛЕКТУ / ПЕРВІСНА ПОВНОТА ДУХУ

З одного боку ми бачимо, цивілізаційний розвиток, але з іншого боку, є незмінна константа – духовна довершеність.

Вершини творчості залишаються вершинами, як у мистецтві – наскальні малюнки, храми Єгипту, грецькі статуї. Так само й у філософії: і Платон, і Гьоте, і Лосєв – це вершина філософського знання.

Як духовна істота людина досконала, у своїх творчих досягненнях вона одна й та ж.

І тому Гомер, Шекспір, Пушкін, Шевченко – це один рівень, ніякого прогресу тут немає, а от у плані зовнішньому людина розвивається – вона все більше й повніше освоює світ.

Франсиско Гойя Корида | 21

Як духовна істота людина досконала, у своїх творчих досягненнях вона одна й та ж. Тому Гомер, Шекспір, Пушкін, Пастернак – це один рівень духовної величі, тут говорити про прогрес безглуздо, а от у зовнішньому вимірі людина розвивається: вона все більше і повніше освоює світ.

Зазначимо, що не варто цивілізаційний розвиток, змістом якого є пристосування світу під людину, вважати за все людське буття, всією його сутністю, як це сьогодні робиться зазвичай. Так ми нічого не зрозуміємо, перебуваючи в ілюзії, що наш духовний світ зараз незрівнянно багатший, ніж світ єгиптянина чи стародавнього грека, чи перших християн. Подумавши, ми виявимо, що це зовсім не так.

Таким чином, людина існує ніби у двох планах. Як фізична істота, як істота, спрямована на зовнішній світ, людина розвивається. Як духовна істота, істота внутрішньо зосереджена людина перебуває. **Не розвивається, а перебуває, і цей дар є вихідною точкою людського існування.**

Світогляди не еволюціонують, вони народжуються знову, як не еволюціонує кохання від однієї людини до іншої. Кохання є народженням, кожне кохання народжується, зростає сама в собі і стає вічним або помирає в перелюбстві.

3. Характеристика світогляду (за носієм, за рівнем та спрямованістю)

Таке «просте питання» як світогляд для філософії постає цілою проблемою. Візьмемо звичне визначення цього поняття: **«Світогляд – це сукупність узагальнених уявлень людини про себе, світ, свої взаємини зі світом, про своє місце у світі та своє життєве призначення»**. Те, що це сукупність, є проблемним положенням, тобто цілого не існує, а є лише набір окремих елементів, які самі собою теж залишаються не менш загадковими. Що розуміється під поняттям «людина», начебто зрозумілим? Якщо є взаємини зі світом, то сама людина не є цим світом, але хоче бути в ньому, облаштувати його для себе. «Своє місце у світі» мають усі речі, але людина не має свого природно забезпеченого способу бути людиною, свого місця у світі та серед речей світу. Тому існує проблема співвідношення світу як такого і людського уявлення про нього.

Точка зору на світ складає картину світу.

Узгодження світу і картини світу є складанням двох половинок, що уможливило їх відповідність. Від цього залежить власне життя і життя суспільства. Якщо картина світу побудована невірною, то життя – ілюзія (майя). Недаремно в культурах усіх народів усіх епох існують різні образи лабіринтів, що ведуть до виходу, витоку й первісної єдності світу.

Картина світу свідчить про надприродний статус людини, що живе у природі, інакше звідки ж людині дивитися на світ?

Варіантів розгляду світогляду існує немало, наприклад:

СВІТОГЛЯД ЗА НОСІЄМ:

1. **Індивідуальний** – погляди цього індивіда зумовлені його індивідуальними характеристиками.
2. **Колективний** – погляди соціальних груп людей (сім'я, трудовий колектив, корпорація), що конструюють соціальні інститути через *ідеологію*.
3. **Національний** – відтворює національний образ. Патріотизм.
4. **Особистісний** – спрямований на абсолютну реалізацію **індивідуального** образу в колективі (суспільстві) з його національно-етнічними особливостями.

СВІТОГЛЯД ЗА РІВНЕМ СВІТОБАЧЕННЯ:

1. **Усвідомлений** – укорінений у власному досвіді; відповідальність особиста.
2. **Неусвідомлений** – укорінений у суспільному досвіді; відповідальність колективна.
3. **Буденний** – повсякденний, ґрунтується на здоровому глузді; протилежний священному.
4. **Науковий** – ґрунтується на об'єктивному знанні природного світу.
5. **Філософський, релігійний** – особистісне розуміння надприродного, священного.

Спрямованість становлення світогляду

Ціннісна шкала. Людське сприйняття речей, подій, вчинків є ціннісним, тобто вона їх певним чином оцінює, розглянувши їх практичне призначення.

Чи є речі *нейтральні*? – Ні. Хоча б тому, що ми бачимо речі, вони потрапляють у наше поле зору марно і саме в такому-то розумінні.

Ми *помічаємо* – мітимо речі. Вирізняємо ті чи інші речі серед безлічі інших. Чи залежить від мене, що я буду бачити? Коли один бачить правильні риси, а інший – добрий вираз обличчя? Коли є образи ненависні і улюблені?

Ми *зважаємо* на існування речей. Це для нас більш важливе, а це менш вагоме. Людська душа має точку рівноваги, що визначає значимість різних речей і подій. Різні шальки терезів і різні еталони ваги створюють ідеали.

Ми *ієрархічно розміщуємо* речі та події відносно нашого Я. Бо є ближні та далекі, ті, що стосуються нас, і ті, що не мають відношення до нас.

Точка зору є тим кришталіком духовного зору, що фокусує зір і від його статусу залежить картина світу, що формується на основі зовнішніх вражень.

Символічний статус точки зору відносно тіла людини формує емоційно-розсудливу забарвленість картини світу.

Точка зору знаходиться в голові: чіткість образів, контрастність. Чорно-біла графіка. Розсудливість. Раціоналізм. Логічне конструювання. ↑

Точка зору знаходиться нижче грудної клітини: розмитість образів, кольорова палітра. Експресіонізм. Емоційність. Образність. ↓

Точка зору знаходиться в серці: центральна позиція. ↑ (в золотому перетині) †. Динамічна позиція початку, єдність внутрішнього і зовнішнього існування. Картина світу отримує повноту ∞ 8 двоїстої цілісності, що розгортається від центру.

З одного боку, ми дивимося на світ у певній відстороненості, але разом із тим речі прозорі для нашого зору. Наш фізичний погляд дає зовнішні окремі сторони речей, а розумне споглядання бачить усе нібито зсередини в цілісності смислового образу. Можемо сказати, що людині відкриті *всі можливості* існування речей, а отже відкриваються і можливості розумного користування ними або й безкорисного ставлення до них.

Реально ця точка зору не належить світу, вона відсторонена від світу, і тому є точкою зору на нього, оскільки щоб щось бачити, потрібно мати позицію відстороненості, позицію поза світом. Що може бути поза світом? Проте ми добре знаємо різницю між ЩО? і ХТО? Саме Хто, або ОСОБИСТІТЬ, має точку положення поза світом. І від особистості залежить можливий світ.

4. Співвідношення філософії, релігії, науки

Міфологія (від грецьк. «міфос» – слово, сказання) – первісна світоглядна форма, що є основою світоглядних уявлень. Основним принципом розгляду світоглядних питань у міфології є генетичний, тобто проблеми вирішуються через розповідь про походження світу, людини, природи, суспільних явищ тощо.

Міфологічний світогляд формується й функціонує стихійно, у нього немає автора. Цей світогляд характеризується відсутністю розмежування та протиставлення світу і людини, тому він

бачить світ цілісним, універсальним.

Філософія, на відміну від міфології, є усвідомленою авторською інтелектуальною діяльністю. Цей тип світогляду знаменує виділення людини з природи, а окремого індивіда – із людської первинної спільності, а тому постає індивідуальною формою самовизначення людини. На відміну від міфу, що розповідає про сакральні події, філософія пояснює свої твердження, тому характеризується дискусивним, тобто аналітико-синтетичним мисленням.

Філософію та релігію споріднює те, що вони постають різновидами світогляду, тобто те, що вони надають людині найважливіші життєві орієнтири.

Релігія – це системно вибудований принцип віри. Саму систему задає предмет віри. На тому, у що (кого) вірить людина, будується релігійна система.

Віра – це не знання, це можливість існування знання. Віра виростає із людської волі, яка обирає (свідомо чи несвідомо) стратегічну мету свого існування. Людина принципово не може знати й досягти цієї повноти.

Прикладом особистісних відносин є релігійні прояви у звичайних життєвих ситуаціях (як говорить Вінніпук: «Щоб написати хороші вірші, потрібно піти туди, де вони тебе знайдуть»), або за формулою закоханості: він обрав її, бо вона вибрала б його (синергійність).

До того ж релігія – це не лише ідеї та погляди, а й соціальний інститут, певні ритуали й навіть певний спосіб життя.

Філософія є інтелектуальною формою світоосмислення. Теторетичний аспект філософії полягає в усвідомленні природної

та соціальної реальності, що відкривається людині у процесі духовного і практичного перетворення світу; виробленні нормативно-ціннісних основ переконань людей.

Філософія залишає людині самій вирішувати питання про те, з чим вона погоджується, а з чим – не погоджується, та, врешті, як саме буде потім вирішувати свої життєві питання.

Філософія і наука. Філософію вважають матір'ю науки, і перші вчені-природознавці були одночасно й філософами, а сама філософія прагне використати теоретичні методи та логічний інструментарій для обґрунтування своїх положень, вироблення достовірних, загальнозначущих принципів і законів. У процесі нагромадження емпіричного матеріалу і вдосконалення методів наукового дослідження відбувається розділення форм теоретичного освоєння дійсності. У XV-XVII ст. ст. наука стає самостійним соціальним інститутом. Відбувається виділення конкретних наук, які освоюють окремі аспекти природи й суспільства, спираючись на дослідні методи пошуку. У цей період формуються принципи наукового світогляду як такого, що ґрунтується на положенні механістичної картини світу І. Ньютона.

Науку та філософію споріднює те, що вони базуються на понятійному мисленні, прагнуть пояснювати дійсність, обґру-

товуючи свої висновки. Але кожна наука має відносно чітко окреслений предмет свого вивчення, який є тільки частиною реальної дійсності.

Філософія ж вбачає своє завдання в синтезі людських знань, у формуванні єдиної картини світу, визначенні

фундаментальних характеристик людського буття. Лише філософії властиве гранично-широке узагальнення. Наука ж, постаючи обмеженою своїми предметами, узагальнює тільки в межах окремих сфер знань.

Інформаційні джерела: 1, 2, 4–6, 8.

Тема 2. Антична філософія. Докласичний період

План

1. Натурфілософія та пошук першопочатку (Мілетська школа, Геракліт, Парменід, Демокріт).
2. Вчення софістів про людину «як міру усіх речей».
3. Антропологічний поворот Сократа «Пізнай самого себе».

Теми рефератів

1. Формування античної філософії: від міфу до логосу.
2. Тракткування діалектики у філософії стародавньої Греції.
3. Проблема пізнання у філософії софістів та Сократа.

Запитання до теми

1. Чим відрізняється філософське Архе від міфологічного трактування походження світу?
2. Як потрібно розуміти міркування про те, що все складається з вогню, води?
3. Міркування, що в світі панують постійні зміни, є відображенням позиції Геракліта чи елеатів?
4. У чому полягає протистояння між школою мілетців та елеатів?
5. Проти чого спрямовані апорії? Наведіть приклад.
6. Як Демокріт розв'язує проблему першопочатку?
7. Чому за Демокрітом «нічого з нічого не виникає»?
8. Як ви розумієте положення софістів, що «людина є мірою усіх речей»?
9. Чому для софістів не існує істини? Яка ваша думка?
10. У чому полягає антропологічний поворот Сократа?
11. Поясніть суть сократівського діалогу. Яка його мета?

Ключові поняття: антична філософія, натурфілософія, архе, логос, буття, ніщо, апорія, атом, антропологія, сократівська бесіда, діалектика, софістика.

1. Натурфілософія та пошук першопочатку

Антична філософія – це філософська думка у Стародавній Греції і Римі, що існувала в період з VI ст. до н.е. до IV ст. н.е.

Виділяють такі її періоди:

- досократівська філософія (від Фалеса до Сократа);
- класична антична філософія (Сократ, Платон, Аристотель);
- елліністично-римська філософія.

Античну філософію можна характеризувати не тільки хронологічно, але й за проблемним принципом, яким користувалися й античні мислителі. «...одні філософи називаються фізиками за вивчення природи; інші – етиками за міркування про норови; треті – діалектиками за хитросплетіння висловлювань. Фізика, етика і діалектика – суть три частини філософії; фізика вчить про світ і про усе, що в ньому знаходиться; етика – про життя і про характеристики людини; діалектика ж займається доведеннями і для фізики, і для етики. До Архелая [включно] існував тільки один рід – фізика; від Сократа бере початок етика; від Зенона Елейського – діалектика» (Діоген Лаертський. Про життя, вчення й висловлювання відомих філософів. – 2-ге вид. – М., 1986. – С. 59–60).

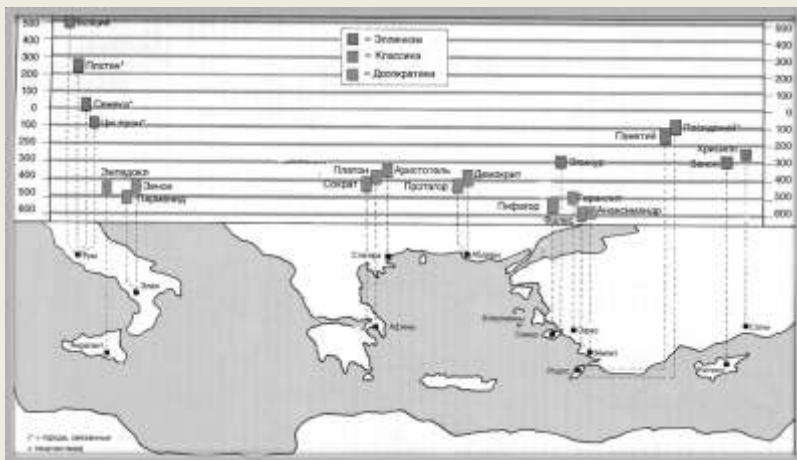
Фізика, етика і діалектика – суть три частини філософії; фізика вчить про світ і про усе, що в ньому знаходиться; етика – про життя і про характеристики людини; діалектика ж займається доведеннями і для фізики, і для етики. До Архелая [включно] існував тільки один рід – фізика; від Сократа бере початок етика; від Зенона Елейського – діалектика» (Діоген Лаертський. Про життя, вчення й висловлювання відомих філософів. – 2-ге вид. – М., 1986. – С. 59–60).

Мілетська школа (Фалес, Анаксимандр, Анаксимен)

Мілет – один із грецьких полісів, що знаходився на східному кордоні елліністичної цивілізації, у Малій Азії. Саме тут відбувається переосмислення міфологічних уявлень про початок світу засобами філософських міркувань. Здійснюється не тільки опис походження світу у теогонії, але й пояснення цього світу земними засобами. Відбувається доповнення символічного мислення за допомогою обожнювання сил природи, понятійним осмисленням єдиного світу та його різних явищ. Першофілософи починають говорити про те, як різноманітні явища, що оточують нас, виникло з одного джерела – споконвічної стихії, першооснови – архе.

На думку **Фалеса** (бл. 624–526 рр. до н.е.) архе є **вода**. Це означає, по-перше, що усі речі походять із води – з океану. По-

друге, вода є сутністю кожної окремої річі, іншими словами, будь-яка річ, закінчивши термін свого земного існування, втрачає свої обриси, якісну визначеність і повертається у вихідний «водний» стан. І, по-третє, руйнування світу після закінчення «світового циклу» буде означати занурення всього суцього в океан. Відповідно до багатьох свідчень, Фалес вважав, що усі річі мають душу, тобто є живими. Як ілюстрацію при-

сутності душі в речах, що зазвичай прийнято вважати неживими, він приводив магніт.

Анаксимандр (бл. 610–546 рр. до н.е.) вважає первісною стихією **апейрон**, тобто Безмежне, невизначене, безякісне, що породжує різноманіття предметів, живих істот, у тому числі й людей. Але, народившись з вічної стихії Безмежного, усі ці явища не вічні. Люди і тварини смертні, річі старіють і піддаються руйнуванню. Така доля усього суцього визначається помстою апейрона своїм створінням за відокремлення від себе, за отриману межу. Це кара за «індивідуалізм», яка проявиться в тому, що, обмежені своєю межею, визначеністю річі, що наповнюють собою світ, зникнуть, і знову ніщо не буде порушувати єдності Безмежного.

Приблизно так само розглядав початок світу третій представник Мілетської школи – **Анаксимен** (бл. 585–525 рр. до

н.е.). Від Анаксимандра його відрізняло лише те, що образ Безмежного був для нього занадто абстрактним. Тому архе, що дає життя усьому живому, у нього пов'язане з тією стихією, присутність якої, власне, і означає можливість життя, – з **повітрям**.

Отже, в рамках Мілетської школи архе мислилося як єдине, з якого виникає множина – різноманіття речей. Це виникнення розглядалося як драматичний процес: апейрон одночасно виступає як джерело всього окремого, індивідуального існування і загроза йому: він породжує речі і мститься їм за їхнє відокремлення від себе, тобто, власне, за виникнення.

Піфагор (бл. 570–500 рр. до н.е.)

Мілетським філософам, які брали за першооснову щось речовинне або матеріальне, протистоїть **Піфагор** Самоський (з острова Самос). Як і мілетці, вважав, що нас оточують зовсім різні предмети, що мають єдину світову основу. З чого складається ця світова основа?

Усі речі можна поррахувати. Зрозуміло, що птах – не риба, дерево – не камінь і так далі. Але ми завжди можемо сказати: два птахи, десять риб, двадцять дерев. Числом можна усе висловити чи описати. Число є те, що завжди й незмінно наявне у зовсім різних речах, воно є

єдиною об'єднуючою основою, тому його можна назвати першоосновою світу. Але число – нематеріальна сутність, воно ідеальне й у цьому полягає принципова відмінність піфагорейського погляду від мілетського.

Із усіх чисел головним є одиниця, тому що будь-яке інше число є лише та чи інша ком-

бінація одиниць. Як першооснова світу число породжує усю видиму нами різноманітність? «Одиниці, – говорить Піфагор, – відповідає крапка, а двійці – дві крапки, але через дві крапки можна провести пряму. Таким чином, числу два відповідає пряма; трійці відповідає площина, тому що її можна побудувати тільки через три крапки, а через чотири будується простір, що, отже, відповідає четвірці. Він поділяється на чотири стихії: землю, воду, вогонь і повітря, а кожна з них, у свою чергу, – на різні предмети, взаємодія яких і породжує нескінченну світову розмаїтість речей».

Геракліт з Ефесу (бл. 544–483 рр. до н.е.)

Центральна тема натурфілософії – питання про те, як споконвічна стихія співвідноситься з породженими нею явищами, як міра співвідноситься з безмірним.

У парадоксальній формі цю проблему розглядає Геракліт. У нього архе – вогонь – стихія, що має силу творити і руйнувати, що дає життя і віднімає його. Геракліт з Ефесу вбачав у вогні вищий закон, що керує світом, або Логос. Подібно тому, як

полум'я зігріває дім і спалює його, людина, народжуючись, тобто знаходячи життя, у той же час робить перший крок назустріч смерті. Протилежності збігаються. Шлях нагору, за словами Геракліта, є разом із тим і шлях униз.

Наслідком такого ототожнення протилежностей стає уявлення Геракліта про абсолютну мінливість і плинність буття, знамените *panta rei* – усе тече, усе змінюється.

Назвавши будь-яку властивість будь-якого явища, можна відразу поміняти цю характеристику на протилежну: наприклад, про одну й ту ж людину можна сказати, що вона молода і стара одночасно, усе питання в тому, з якого боку відраховувати її вік. Кожне визначення відносне. Стаючи старшим, юнак «народжується» як доросла людина, але «помирає» як

юнак. Загибель одного явища є народженням іншого. Ця загальна мінливість стрімка й незворотна.

Відомий афоризм Геракліта про те, що не можна двічі увійти в ту саму річку. (Послідовник Геракліта Кратіл ще підсилив цю тезу, сказавши, що це неможливо зробити й один раз: поки ми входимо, вода уже протекла, ріка уже перестала бути тим, чим вона була колись).

Такі міркування Геракліта часто оцінювалися в пізнішій літературі як «діалектичні», тобто вказували на фундаментальну суперечливість буття. Однак визнати їх «діалектичність» можна з істотним застереженням. Головним принципом вчення філософа було уявлення про тотожність буття і небуття, адже буття речі в одній якості одночасно означає її небуття в іншій. А коли це так, то певне судження про щось визначене виявляється неможливим.

Отже, для Геракліта світ є мінливість, неспинний рух, загальна зміна й повна відсутність будь-чого стійкого.

Протилежну позицію висловлюють представники **елейської** філософської школи, для яких світ незмінний, неподільний і нерухомий, являє собою вічну стабільність і стійкість Безмежного.

Елейська філософська школа

Парменід Елейський (кін. VI–поч. V ст. до н.е.), сучасник Геракліта. Замість терміна Єдине, вживає поняття Буття, що означає усе існуюче, усе, що є.

1. Якщо дещо зараз є, то чи можливо, що його не було в минулому? Якщо можливо, тоді виходить, що наявне зараз, якого не було раніше, з'явилося з нічого. Але з нічого не може з'явитися щось. Таким чином, якщо щось зараз є, це автоматично означає, що воно й було. Правда, воно могло існувати в минулому в іншій формі, але його не могло не бути зовсім.

Далі. Якщо щось зараз є, чи можливо, що його не буде в майбутньому? Якщо можливо, тоді виходить, що наявне зараз,

якого не буде в майбутньому, перетвориться на ніщо. Але щось не може перетворитись на ніщо. Тобто, якщо щось зараз є, це обов'язково означає, що воно буде і надалі. Правда, воно може перейти в іншу форму існування, але не може зникнути взагалі. Отже, якщо щось зараз є, це неодмінно означає, що воно і було, і буде, тобто, що воно з нізвідки не взялося і не може на ніщо перетворитися, тобто існує вічно.

Із самого поняття Буття, як бачимо, впливає його вічність. Те, що існує, обов'язково вічне. Якщо ж чогось немає зараз, це означає, що його не було і не буде, тому що інакше довелося б припустити, що щось перетворюється на ніщо, з якого потім знову виникає щось.

Парменіду належить знамените твердження, що на перший погляд здається безглуздим: «Буття є, небуття ж немає».

У цій фразі підсумоване те, про що говорилося вище: якщо щось є, то воно є завжди, а якщо чогось немає, то його немає ніколи. Вічність, як ми уже відзначили, впливає із самого поняття Буття і є його першою й найістотнішою ознакою.

2. Ми бачимо, що все навколо нас поділяється на частини. Але спробуємо помислити про роздільне. Усе складається з частин, а кожна частина, у свою чергу, поділяється на більш дрібні частини. Виходить, будь-яка річ є цілою відносно частин, з яких вона складається, і в той же час є частиною відносно більш великого цілого, до якого входить. Іншими словами, річ є цілим і частиною, а це неможливо. Отже, поділ немислимий і тому його не існує.

3. Ми бачимо, що усе рухається. Але чи можна помислити рух?

Це пропонує зробити послідовник Парменіда **Зенон** Елейський, автор апорій (парадоксів), які доводять, що рух немислимий і тому неможливий.

Зенон розробляє особливу систему обґрунтувань, що увійшли в історію філософської думки як парадокси, або апорії – нерозв'язана суперечність.

Апорії Зенона Елейського (бл. 490–430 рр. до н.е.) такі:

1. «Рухоме не рухається ні в тому місці, де воно є, ні в тому, де його немає».

2. «Дихотомія» – поділ на дві частини – твердить, що рух не може закінчитися, оскільки перш ніж він досягне кінцевого пункту, необхідно пройти половину шляху, але перш ніж досягнути цієї половини, необхідно пройти «половину половини» і так без кінця. За такою логікою рух не може не тільки закінчитися, але й початися.

3. «Ахілл і черепаха» стверджує, що швидконогий Ахілл ніколи не наздожене черепаху, оскільки перш ніж він подолає відстань до черепахи, вона теж проповзе якусь, хай і невелику, відстань. Щоб подолати цю відстань, Ахіллу знадобиться якийсь, хай знову ж невеликий, час, протягом якого черепаха проповзе ще якусь відстань, і так без кінця.

4. «Стріла, що летить» стверджує, що випущена з лука стріла нерухома, оскільки у будь-який момент руху займає рівне собі місце, йдеться про те, що вся траєкторія польоту стріли складається з нерухомих положень стріли в різних місцях простору, але хіба ж можна отримати рух із суми станів спокою?

5. Апорія «Стадіон»: якщо два тіла рухаються назустріч одне одному й відносно одне одного, то одне з них пройде повз інше, витративши на це стільки ж часу, скільки необхідно для проходження повз половину того, що не рухається, тоді половина дорівнюватиме цілому.

6. Апорія проти Простору. Елейська філософія не допускала небуття, стверджуючи що буття є, а небуття не існує. Зенон висував апорію і проти реальності простору. Суть її полягає в тому, що якщо річ знаходиться у просторі, то ця річ і цей простір повинні знаходитись у іншому просторі, що оточує їх, а цей, в свою чергу, повинен знаходитись ще в іншому просторі й так до нескінченності.

Але уявити нескінченну множину просторів, «вкладених» один в інший, абсурдно. Тому й сам простір, ідея якого потребує абсурдної уяви, нереальний.

7. «Зерно, що падає» – апорія проти чуттєвого сприйняття світу. Якщо під час падіння одного зерна або його тисячної долі нічого не чути, то звідки береться шум під час падіння маси зерна? Хіба шум може виникнути із суми нечутного, а звідси висновок: і людські відчуття не можуть дати істинного знання, на них неможливо покладатися.

Зенон розробив систему доказів «від протилежного». Схема доказів така: спочатку приймається припущення, що твердження, яке необхідно спростувати, відповідає дійсності. Потім із цього твердження виводяться наслідки, що суперечать дійсності, тобто призводять до абсурду. Своїми апоріями Зенон зафіксував об'єктивну суперечливість руху. Заперечення руху базується на прийнятті головної тези елейської філософії про єдність, сталість і несуперечливість сущого. Оскільки рух виявляється суперечливим, він оголошується як такий, що не існує. Такий тип міркування, що обґрунтовує докази шляхом спростування й побудований на використанні сили заперечення, має назву негативної діалектики.

Демокріт Абдерський (бл. 480–390 рр. до н.е.)

«Тільки атоми і порожнеча...»

Робить спробу примирити мілетську та елейську точки зору, тобто пояснити архе через речовинні образи чи ідеальні образи. Демокріт здійснив синтез двох поглядів. Подібно Геракліту він вважав, що усе у світі знаходиться в русі, змінюється й поділяється на частини, але, слідуючи елеатам, вважав, що Буття може існувати тільки неподільне й незмінне.

Але якщо поділ можливий до нескінченності, тоді що ж можна назвати Буттям? Частина не вічна, а усе є результатом поділу, значить усе не вічне, але Буття може бути тільки вічним. Отже, його взагалі немає. Але Буття не може не бути, що впливає із самого поняття.

Тому необхідно припустити, що усе поділяється не до нескінченності, а до якоїсь визначеної межі, за якою поділ не-

можливий. Іншими словами, існує якась частинка, нехай дуже маленька, але далі неподільна. Будучи неподільною, вона не може знищитися, тому що не складається з частинок, на які може розпастися. Вона існує вічно, отже, і є дійсною основою Буття, його носієм, являє саме Буття. Ділене грецькою звучить як «томос», заперечна частка грецькою – «а». Тому неподільне – це «атомос» або «атом». Це слово, як бачимо, вперше ужив Демокріт, і вже протягом двох тисяч років воно існує у всіх західних мовах.

Звичайно, атом у сучасному значенні – зовсім не атом Демокріта. Сьогодні цим терміном позначається найменший елемент речовини, але аж ніяк не неподільний: ми знаємо, що атом складається з елементарних частинок і має складну структуру. У Демокріта атом – обов'язково неподільне і тому вічне, те, що вважається справжнім Буттям. Адже єдина властивість атома – це завжди бути. Навіть якби він захотів не бути, він не зміг би це зробити. Атом (неподільне) приречений на незмінне існування, на Буття. Демокріт у своєму вченні про постійну основу всього суцього – атом – поділяє думку елейських філософів.

Проте слідом за Гераклітом він вважав, що світ є вічно мінливим. Оскільки атомів нескінченно багато, вони рухаються в порожнечі і, зіштовхуючись, з'єднуються, існують якийсь час разом, потім, під впливом нових зіткнень, роз'єднуються і знову рухаються, взаємодіючи один з одним. Поєднання атомів приводить до народження речей, роз'єднання – до їхньої загибелі.

Усі предмети, таким чином, виникають і знищуються, а світ постає вічним рухом і зміною. Усі речі зовсім різні, але, разом з тим, вони, по великому рахунку, одне й те ж, тому що складаються з тих самих атомів. Світове різноманіття зводиться до однієї основи – атомів, що рухаються в порожнечі. Як за розмаїтістю світобудови у Фалеса стоїть єдиний початок – вода, а в Анаксімена – повітря, у Піфагора – число, так у Демокріта – атоми. Чому речі відрізняються одна від одної, якщо зроблені з одного матеріалу? Тому що атоми, з яких вони утворені, поєднані в кожній речі по-різному й у різних пропорціях.

2. Вчення софістів про людину «як міру усіх речей»

Давньогрецьке слово «софісте» означало знавець, майстер, художник, мудрець. Але софісти були мудрецями особливими. Їх цікавила не істина, а мистецтво перемагати супротивника в суперечках. Під софістикою стали розуміти вміння довести будь-яку думку, навіть неправильну.

Вони вперше звертаються до людської суб'єктивності, шукають основи людського існування не у світі, а в людині, спираючись не на космічний розум, а на людський, починають відділяти розум від першопочатку.

«*Людина є мірою усіх речей*», – вважає *Протагор*, відомий софіст (481–411 рр. до н.е.).

Таке твердження вважається яскравим виявленням релятивізму та суб'єктивізму.

Релятивізм – вчення про те, що все у світі відносно. У гносеології релятивізм означає, що істина відносна, що вона залежить від умов, від місця й часу, від обставин, від людини. Софісти вчили, що істина в кожного своя. Як кому здається, так воно і є. Вони визнавали лише суб'єктивну істину, точніше кажучи, істини.

Обґрунтування релятивізму Протагором:

– Протагор поширив принцип абсолютної мінливості матерії (Геракліта) і на суб'єкта, що пізнає: постійно змінюється не тільки світ, але й сприймаюче його одушевлене тіло. Отже, безупинно змінюються як суб'єкт, так і об'єкт;

– друге обґрунтування полягає в тезі про те, що ніщо не існує саме по собі, а все існує й виникає лише у відношенні до іншого, тому зміна одного спричиняє зміну іншого;

– третє обґрунтування полягає в тезі, за якою усе змінюється не як завгодно, а так, що все існуюче у світі постійно переходить у протилежне собі. Тому будь-яка річ містить у собі протилежності.

Із цих онтологічних принципів релятивізму Протагор зробив гносеологічний висновок: якщо все змінюється й переходить у протилежне собі, то про кожну річ можливі дві протилежні думки.

Абсолютизувавши наявність у будь-якої речі й у будь-якому процесі двох протилежних сторін і тенденцій і переконавшись у можливості двох протилежних думок про річ або процес, Протагор зробив висновок про те, що «все істинне».

Софісти відомі своїми софізмами – логічними хитрощами, за допомогою яких беруться доводити все, що завгодно («Сватл», «Рогатий» тощо).

Аристотель написав спеціальний логічний твір «Про софістичні спростування», де визначає софістику як «уявну мудрість, а не дійсну, і софістом є той, хто шукає користі від уявної, а не від дійсної мудрості».

3. Антропологічний поворот Сократа «Пізнай самого себе»

Загрозу розчинення людини в чистій суб'єктивності, ще не сформованій, не структурованій, «випадковій» побачив Сократ (469–399 рр. до н.е.), який за це критикував софістів.

За що Сократа засудили до страти?

Сократ відкрив, що людина внутрішньо «не порожня», звідси його «пізнай самого себе». Внутрішній закон, якому підпорядковується людина, відрізняється від законів природи, він підносить людину над її власною обмеженістю, спонукає мислити. У центрі вчення Сократа – людина, тому його філософію вважають початком антропологічного повороту у філософії.

Головним своїм завданням він вважав навчити людину мислити, вміти знаходити в собі глибинне духовне першоджерело. Для цього потрібно поставити людину в ситуацію суперечності із самою собою. Це й робив Сократ у своїх нескінченних бесідах із сучасниками («сократичні бесіди»), бо вважав, що людина, яка через власні міркування суперечить сама собі, буде змушена відчувати внутрішню напруженість, прагнути розв'язати цю суперечність.

Метод, який використовував Сократ, – іронія, що звільняла людину від самовпевненості, від некритичного прийняття чужої думки, сприяє пошуку загального уявлення про те духовне начало, яке міститься в кожній людині. Розум і мораль для

нього єдині. Щастя є усвідомленою добродієністю, а філософія повинна допомогти здійснити процес усвідомлення. Єдина основа людського життя не існує відірвано від духовних зусиль самої людини. Формою вираження загального є поняття, а прагнення його сформулювати (усвідомити) є метою людини.

Не знайшовши належного знання у своїх співбесідників, Сократ проголосив: «Я знаю лише те, що я нічого не знаю, але інші не знають навіть і того». Було би помилкою вважати цю тезу Сократа виявленням його тотального скепсису (сумніву в усьому). Звернемо увагу на те, що теза починається ствердно: «Я знаю». Але що знає Сократ? Про своє незнання, а це свідчить, принаймні, про те, що в нього є критерій для того, щоб відрізнити справжнє знання від незнання, він знає Єдине. Проте вимогу ставитись до знання прискіпливо, виробляти критерії його оцінки – все це можна вважати виправданим і важливим.

Сократа вважають уособленням філософії і не лише тому, що він був голосом невтомного духу, і не тільки тому, що він шукав неочевидного, глибинного, початкового. Сократ жив так, як філософствував, а філософствував так, як жив.

Інформаційні джерела: 1, 2, 4–6, 8, 11.

Тема 3. Класична антична філософія

План

1. Теорія ідей Платона.
2. «Міф про печеру» та теорія пізнання.
3. Аристотель та його вчення про форму.

Теми рефератів

1. Вчення про душу Платона й Аристотеля.
2. Теорія ідеальної держави Платона.
3. Визначаючі принципи та витоки етики Аристотеля.

Запитання до теми

1. Як вплинула філософія Сократа на погляди Платона?
2. Як співвідносяться ідея і річ у Платона?
3. Що про людську душу говорить її здатність анамнезу?
4. Чому, за Платоном, однаково прекрасними є і дівчина, і ваза, і кінь?
5. Що символізує собою «міф про печеру»?
6. Як співвідносяться чуттєве і умоглядне пізнання за Платоном?
7. Які дві матерії розрізняє Аристотель?
8. Як співвідноситься матеріальне та ідеальне в Аристотеля?
9. В чому схожість та відмінність філософії Платона й Аристотеля?
10. Що є предметом вивчення філософії за Аристотелем?
11. Яка мета пізнання за Платоном і Аристотелем?

Ключові поняття: класична антична філософія, ідеалізм, матеріалізм, ідея, світ ідей, річ, душа, метафізика, форма, матерія.

1. Теорія ідей Платона

Платон (427–347 рр. до Р. Х.) – кращий учень Сократа, поділяв його вихідні думки. Вважав, що вимогам Сократа щодо справжнього знання, вираженого поняттям, можуть відповідати **ідеї**. Майже усі твори Платона написані в художньо-діалогічній формі. У переважній їх більшості головна діюча особа – Сократ.

Метод, який він використовував, отримав назву **маєвтика**. Цим словом у грецькій мові називалося мистецтво повитух. Зміст цього образу полягає в тому, що Сократ не висуває власних тверджень, але, знаходячи протиріччя в міркуваннях співрозмовника, допомагає тим самим «народити» істину, самому сформулювати правильний висновок.

Саме так будеється роз'яснення центральної концепції Платона – його вчення про **ідеї**. Як вступ до нього можна роз-

глядати діалог «Гіппій Старший». Сократ і Гіппій обговорюють питання «Що таке **прекрасне**». Гіппій спочатку дивується: як можна не розуміти таких простих речей. Прекрасне він ототожнює то з прекрасною дівчиною, то з конем, а то з глечиком.

Сократ без труднощів показує своєму опоненту, що прекрасне – це **якість**, яка може бути характерною ознакою різних явищ, в яких вона втілена.

Але Сократа цікавлять не ці конкретні втілення, а прекрасне **саме по собі**. І він переконує, що якщо в різних людей одне й те ж уявлення про прекрасне, і якщо ця ідея здатна по-різному проявлятися, то єдиним поясненням цього може бути висновок, що **прекрасне – це ідея**, яка існує сама по собі, незалежно від людської свідомості, а надто – від окремої речі, в якій вона знаходить своє втілення.

За Платоном **речі** течуть і змінюються, але світ не зникає; отже, в основі речей лежать **ідеальні незмінні сутності**, їх не можна побачити, але можна осягнути розумом.

Ідея – незмінна сутність, основа буття усього сущого. **Ідеї** є миттєво схопленою повнотою та єдністю кожної речі. Тому «**єдине**» у Платона є синонімом **ідеї**.

Продовжуючи лінію міркувань своїх попередників, Платон

відділив справжнє буття від того, що надано нам у сприйняттях. **Світ ідей** – це особлива, надчуттєва реальність, яка своєю повнотою й досконалістю перевершує усе чуттєве. Речі – лише тіні ідей.

Платон протиставляє почуттєвому світу як химерному і нереальному ідеальний світ як дійсний і реальний, який є:

- «справжнє буття», вічне й незмінне;
- буття суще, яке за Платоном, завжди є й ніколи не породжується.

Платон принципово протиставляє суще буття і буття змінне, становлення.

З ідеєю прекрасного подібні інші ідеї, насамперед, центральна для Платона ідея **блага**. Ідеї являють собою **зразки** речей. Кожен предмет має свою ідею, своєрідний еталон, відповідно до якого він «виготовлений». Наприклад, стіл існує тому, що є ідея столу, дерево – тому, що є ідея дерева, людина – тому, що є ідея людини. Але між річчю та її зразком існує і принципова відмінність. Якщо перша існує лише протягом визначеного терміну, то друга – вічна й не підвладна руйнуванню.

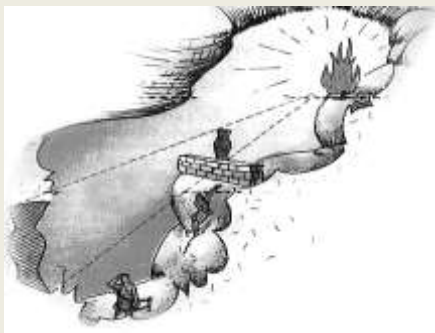
Такими ідеями-еталонами, на думку Платона, є найважливіші етичні принципи – **благо, добро, справедливість**. У навколишньому світі можуть зневажатися їх конкретні й недосконалі втілення, але не вони самі. Ідеї непідвладні ніякій людській сваволі.

Платон розумів, що світ, у якому можливі суд і страта Сократа, не знає справедливості й не живе у згоді з нею. Ідеї блага, прекрасного, справедливості не можуть бути породженнями такого світу. Але якщо вони є у свідомості людей, виходить, цей світ не може бути дійсним, справжнім реальним світом. Отже, крім нього повинний існувати **якийсь інший світ**, світ справжніх цінностей і непорушного порядку, який не може порушити людська сваволя. Впевненість у існуванні такого вищого, горного світу була для Платона життєвою необхідністю. А тому зневажливо ставився до тих, хто заперечував саму можливість вищої реальності, недоступної зору, слуху й дотику.

2. «Міф про печеру» та теорія пізнання

Свою концепцію Платон ілюструє за допомогою чудового образу **печери** (у діалозі «**Держава**»). У печері сидять бранці, прикуті ланцюгом і не спроможні вийти назовні. Через невеликий отвір у печеру проникає світло, і люди бачать на стінах тіні. Оскільки нічого, крім цих тіней, вони бачити не можуть, їм здається, начебто це і є справжні речі. У дійсності ж це тільки відображення того, що відбувається за межами печери. Такою печерою, темницею Платон вважав і звичайне повсякденне існування людей узагалі та існування людської душі, закутої тілом.

Для того, щоб прояснити взаємозв'язок між ідеєю й річчю, нагадаємо, що з грецької **ідея**, чи **зйдос**, означає «образ», «зовнішній вигляд». Мова йде не **про думки**, а про моделі, про ідеальні **образи**, **риси** яких **копіюють** речі.

Для повної картини світу важливим поняттям платонізму є поняття **матерії**. Саме цього слова у нього немає. Латинському слову «матерія» у його творах відповідає термін «**хора**» – **речовина**, **матеріал**. Не тільки в мовному, але й у концептуальному відношенні матерія Платона радикально відрізняється від

матерії в розумінні пізнішої європейської філософії.

Якщо в Новий час матерія позначала те, що людина бачить, чує, сприймає дотиком, то матерія Платона **недоступна чуттєвому сприйняттю**. Вона взагалі не має ніяких властивостей, а її існування необхідне лише тому, що із зіткнення ідеї з матерією виникають речі.

Між ідеєю – прототипом речі – і самою річчю, що вийшла в результаті поєднання ідеї з матерією, існують ще деякі відмінності. Якщо речей, що втілюють ідею, багато, то ідея **одна**. Ідея Платона певною мірою відповідає поняттю єдиного в елейській школі.

Крім того, якщо з ідеями пов'язані такі властивості речей, як прекрасне і благо, то матерія, навпаки, символізує у Платона зле начало. Втілюючи в матерії і формуючи окрему річ, єдина ідея не тільки подрібнюється на безліч одиничних предметів, але й піддається опоганенню.

Проте, незважаючи на абсолютне протиставлення Платоном ідеї та речі, у них є деякі **спільні** риси. Ідеї Платона мають властивість, характерну предметам. Вони займають місце у просторі – **«розумне місце»**. Тут перебувають ідеї, утворюючи чітку ієрархію: часткові ідеї, тобто ідеї речей, підпорядковані більш загальним. Завершує ієрархію **ідея блага**.

Сутністю пізнання, за Платоном, є **анамнез – пригадування**. Це явище Платон ілюстрував за допомогою геометрії: людина здатна розв'язувати геометричні задачі, маючи справу з ідеальними трикутниками, колами й паралелограмами, хоча в чистому вигляді у природі, що оточує її, вони не зустрічаються. На думку Платона, душа при цьому **згадує** те, що вона до свого втілення в тіло споглядала, знаходячись у світі ідей. Також розглядається у Платона і посмертна доля душі. Душа, що прийшла у світі з неба, не повертається назад протягом десяти тисяч років (світового року). Виключення складають лише душі, що виявилися триразово втілені в тілах філософів. Зате, вибравшись назад, душа знову споглядає ідеальні сутності.

Платона вважають одним із фундаторів утопічного мислення, бо він розробив проект **«ідеальної»** (а тому і неможливої) держави. У ній поряд із культом вищої мудрості (правити державою повинні філософи, бо вони здатні споглядати ідеї), на його думку, повинні бути певні елементи казарментоталітарного правління (наприклад, кращою музикою вважались військові марші, воїни та службовці жили в загальних приміщеннях тощо).

Зазначимо, що саме Платон відкрив світ умоглядного (теоретичного) бачення реальності, багато зробив для розуміння пізнання людської душі та її діяльності.

3. Аристотель та його вчення про форму

Аристотель (384–322 рр. до Р. Х.) провів у Академії Платона майже 20 років і мав славу одного з найкращих його учнів. Але, прийнявши ряд думок учителя, Аристотель не прийняв його теорії ідей («Платон мій друг, але істина дорожча»).

Олександр Македонський і Аристотель

Аристотель трохи видозмінив теорію Платона, поставивши ряд запитань: Як речі можуть існувати окремо від ідей, що їх породжують? Як тіні і предмети, що їх відкидають, можуть перебувати в зовсім різних місцях? Аристотель вважає, що Платон занадто протиставив один одному світ ідей і світ речей, між ними в його вченні прірва. Тому необхідно припустити, що предмет і його ідея існують разом, у єдності.

Замість платонівського поняття «ідея» Аристотель уживає термін «**форма**», що позначає ідеальну сутність, вічну й незмінну. «Форма» Аристотеля – майже те ж саме, що «ідея» Платона. Крім форми існує також матерія, що позбавлена властивостей і ознак, являє собою ніщо. Але це ніщо необхідне для існування речей. Вища сутність – форма проявляється в аморфній матерії (чистій можливості), і отримуємо річ фізичного світу, наділену розміром, кольором, запахом та іншими якостями.

Наприклад, форма коня (або «ідея коня», як сказав би Платон) поєднується з аморфною матерією, формуючи (створюючи) конкретного тілесного коня, якого ми перед собою бачимо; а інша форма, припустимо, квітки вбудовується в таку ж аморфну матерію і робить із неї цілком матеріальну квітку, що має визначену будову, колір, аромат та інші властивості. Тут можна привести таку алегорію. Припустимо, перед нами ле-

жить безформний шматок пластиліну, але в нашій свідомості є уявлення чи образ, наприклад, дерева. Якщо ми цей розумовий образ перенесемо у шматок пластиліну або наділимо його цим образом, тобто виліпимо з цього матеріалу дерево, аморфний шматок пластиліну перетвориться на певний предмет, у якого є стовбур, гілки, коріння тощо. Поки матеріал був без форми, ми нічого не могли про нього сказати, і він був нічим, але, наділений за допомогою наших рук і свідомості якоюсь формою, він перетворився на річ, про яку тепер можна щось говорити, тобто став чимось.

Таким чином, якщо у вченні Платона світ ідей і світ речей існують окремо один від одного, то з точки зору Аристотеля світ форм і світ матерії створюють одне ціле, яким і є навколишній світ. Однак вирішальна роль в існуючому належить саме формам. Без них матерія – ніщо, саме вони надають їй стану упорядкованості, правильності і світової гармонії.

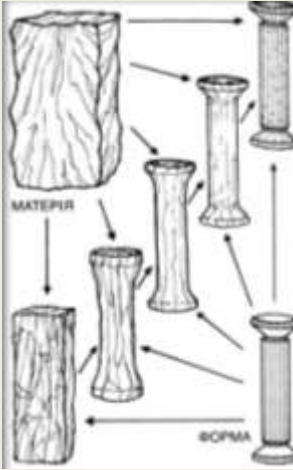
Вчення про матерію

Матерія пасивна, безжиттєва, нездатна сама по собі із себе нічого породити. За цією невизначеністю вона схожа на апейрон Анаксімандра, але апейрон активний, він має рух, він усе із себе породжує.

Важливо, що матерія в Аристотеля вічна, не поступається в цьому формі. Матерія і форма – два початки. «Не можна приписати виникнення ні матерії, ні формі».

Усе, що існує у природі, складається з матерії і форми. Без матерії не може бути природи й речей. Річ, як складене ціле, складається із субстрату-матерії й суті буття – форми. Річ, як «індивідуальна сутність», вторинна стосовно матерії й форми. Річ виникає в результаті того, що до матерії вноситься форма.

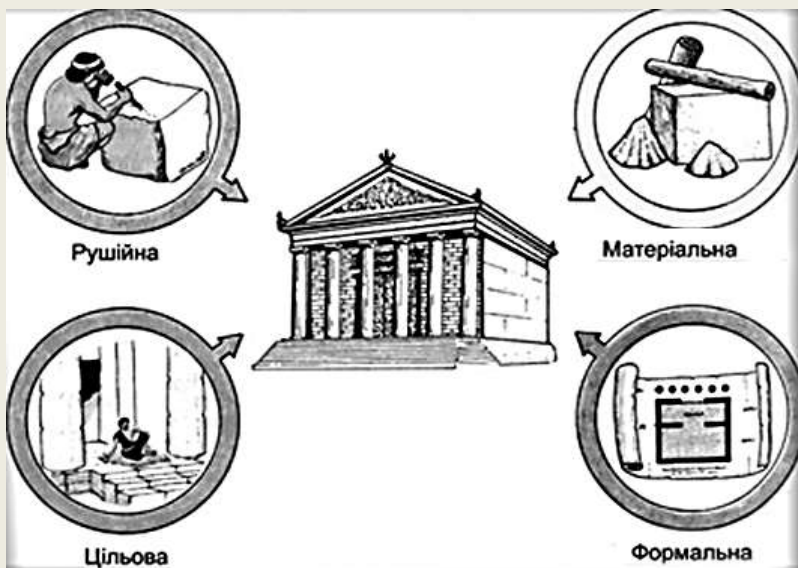
Відношення матерії й форми Аристотель трактує динамічно, уводячи у філософію важливі поняття: «можливість» і «дійсність». Матерія – це «потенція», «потенціальність», у значенні здатності набути форму (бронза – потенція статуї). Форма ж, навпаки, виступає як «акт» чи «актуалізація» цієї здатності.

Як матерії немає поза формою, вважав Аристотель, так немає і форми без матерії. І тільки одна-єдина форма існує зовсім сама по собі, ні від чого не залежить і є гранично автономною – Чиста форма або Першоформа. Це Розум – «першодвигун» – причина і початок усього.

Інший погляд на взаємодію матеріального й ідеального у вченні Аристотеля обумовив і трохи відмінне від платонівського розуміння пізнання. Платон вважав безглуздим вивчення речей навколишнього світу, тому що вони – усього лише тіні, тому пізнавальною задачею він вважав виведення знання з людського розуму, у якому воно споконвічно міститься. Аристотель говорив, що будь-яка форма знаходиться обов'язково в єдності з матерією, усередині кожного конкретного предмета, тому не вивчати останні неможливо, адже тільки через дослідження окремих речей ми можемо прийти до збагнення форми, їхньої визначеності. Пізнання повинне складатися із дослідження зовнішнього світу, із нагромадження фактів, збагачення нашого досвіду. Знання, таким чином, виводиться не з розуму, а з навколишньої дійсності.

Буття ж конкретних речей зумовлене дією чотирьох причин: причина матеріальна, формальна, причина дійова й фінальна, або цільова, причина. Остання, за Аристотелем, є найважливішою, бо вона визначає місце конкретної речі в універсумі, тобто її сенс та виправданість. Рух речей зумовлений, насамперед, тим, що всі вони прагнуть виконати своє призначення.

У 335 р. до Р. Х. він відкрив у Афінах свою вищу школу під назвою **Лицей**. Членів школи називали перипатетиками (ті, що прогулюються).

Вчення про людину. Вище благо й щастя, доступні людині, – вдосконалення себе як людини, тобто активність, що відрізняє її від усіх інших істот. Не просто жити, адже і рослини живуть; не лише відчувати, адже і тварині доступні відчуття. Мета, гідна людини, – активність розуму. Рациональна душа двохаспектна, бо має справу, з одного боку, з реальністю, що змінюється, а з іншого – з незмінними принципами. Звідси дві добродієності: розсудливість і мудрість.

Розсудливість, тобто практична мудрість, полягає в коректному встановленні того, що є благо, і що є зло для людини. Мудрість же – «софія» – полягає в пізнанні реальності, що лежить по той бік людини, вище неї. Теоретичною наукою про це є метафізика.

Інформаційні джерела: 2, 4–6, 8, 22, 23, 28.

Тема 4. Філософія середніх віків

План

1. Характерні риси середньовічного світогляду.
2. Докази існування Бога.
3. Полеміка про універсалії.
4. Філософія схоластики (І. Еріугена, Т. Аквінський).
5. Критична філософія (Ібн Рушд, Дунс Скотт, Вільям Оккам).

Теми рефератів

1. Ставлення раннього середньовіччя до здобутків античної філософії.
2. Проблема співвідношення віри та розуму у Середньовіччі.
3. Сутність та призначення людини у філософії середньовіччя.

Запитання до теми

1. Назвіть специфічні риси середньовічної філософії. Чим вони зумовлені?
2. Чи принижувався статус філософії тим, що вона стала служницею богослов'я?
3. Яке головне завдання переслідувала патристика?
4. Які значення має термін «схоластика» і чому?
5. Як вирішувалась у середньовіччі проблема співвідношення віри та розуму?
6. У чому суть суперечки між реалістами та номіналістами?
7. Порівняйте вихідні ідеї схоластики та містики.
8. Окресліть історичний зміст концепції «подвійної істини».
9. Розкрийте зміст і значення принципу «бритви Оккама».
10. Порівняйте вислови «Вірую, тому що абсурдно...» та «Віруй, щоб розуміти; розумій, щоб вірувати...», які позиції вони відображають?

Ключові поняття: середні віки, апологетика, патристика, схоластика, містика, універсалії, реалізм, номіналізм, докази буття Бога, віра, розум, теологія, теоцентризм, символізм.

1. Характерні риси середньовічного світогляду

Саме поняття «середні віки» введено італійськими гуманістами. У XV ст. цей термін став позначати період історії від загибелі Західної Римської імперії до сучасної їм епохи Відродження.

Хронологічні рамки досить умовні – V ст.–XV ст.

Середньовічний феодалізм є культурою, що побудована на абсолютизації чистої ідеї, або чистого духу, на абсолютизації особистісного буття.

Визначальні положення Середньовіччя:

1. Досвід абсолютної особистості є досвід певного божества, що носить певне ім'я, єдине на всю вічність і абсолютно незбагненне. Оскільки таке божество мислиться як абсолютна даність, вище людини й вище самого світу, то весь світ і людина може бути тільки тим чи іншим його проявом, а істинна філософія, оскільки вона є любов'ю до мудрості, є богослов'ям. Звідси основний напрямок людської думки – це богослов'я. Патристика.

Цьому підпорядковуються усі інші сфери буття. Живопис тут повинний бути іконописом, архітектура повинна бути

храмовим будівництвом, музика – церковною, культовою музикою, поезія – богослужінням.

2. Маючи на увазі загальні тенденції, вважається, що середньовічне християнство стоїть не на ідеалістичній чи романтичній, а на суто виробничій позиції. Продуктом виробництва тут є тільки особистість і душа, а під додатковою вартістю слід розуміти входження цієї душі з тимчасового буття у вічне. Середньовіччя трактує своє виробництво як спасіння душі і цій меті підпорядковує всю свою життєву практику.

Один і той же принцип, що стосовно душі вів до спасіння душі, стосовно тіла вів до ідеї необхідного достатку, стосовно праці – до ремесла, стосовно виробничих відносин – до кріпосництва, цей же принцип у мистецтві вів до культової, сакральної творчості, а від філософії вимагав богослов'я.

Підлеглий статус речей визначається мірою їхньої значимості для особистості. Той, хто створював річ, створював сам, своїми руками; той, хто її споживав, споживав сам особисто. Звідси й ремесло – основний тип такого виробництва, а натуральне господарство – основна форма економічного життя.

Соціальне життя такої культури – ієрархічне.

Оскільки формується культура чистої особистості, то підпорядкування не духовне, а тільки фізичне, та й фізично не повне; духовно кріпак і його сеньйор вільні й рівні перед Богом.

Це означає, що підлеглий не є рабом, тим більше не є рабом «за природою», але є тільки кріпак. Таким чином, тип виробничих відносин цієї культури складається з натурально-кріпосницького господарства, що функціонує на основі ремесла для суто споживчих цілей.

Середньовічне життя є абсолютизмом особистісного буття. А особистості та її волі не заважає ніяка матеріальна залежність. Немає потреби її звільняти, тому що, по-перше, вона і без того вільна (справжня свобода особи є не матеріальною, а духовною), а по-друге, її й неможливо звільнити, тому що людськими зусиллями не дано перебороти первісний гріх, що є завданням всієї світової історії.

Середньовічне християнство ніколи й не обіцяло матеріального звільнення, вважаючи його шкідливою та наївною мрією.

Християнство відрізняло духовно вільного кріпака від античного раба, що був не людиною, а річчю і рабом «за природою».

Для феодальної людини простою і очевидною є її природність, цілісність її особистісного існування, коли вона ще не захоплена лихоманкою капіталістичної системи. «Докапіталістична людина – це природна людина, людина, якою її створив Бог, людина, що ще не балансує на голові і не бігає на руках (як це робить економічна людина наших днів), а твердо стоїть на землі обома ногами і ними ходить по світу» (*В. Зомбарт. Буржуа. Етюди з історії духовного розвитку сучасної економічної людини. – М. 1924*)

Людина тут ще не втратила свого живого і природного відношення до речей, до природи, до історії. Людський суб'єкт не є найвищою цінністю, а є таким, яким він реально існує у своїх фактичних зв'язках та історичній обумовленості. Така людина не підлегла економіці, але підкоряє її собі.

Основна особливість докапіталістичного способу мислення – це робити тільки те, що необхідно для життя. Для Томи Аквінського економічне життя існує завдяки добуванню необхідних засобів існування відповідно до положення людини в суспільстві.

Сеньйори жили повною чашею; вони займалися війною, полюванням, турнірами, жінками; вони жили зовсім не за доходами; ніяка раціоналізація господарства з метою збільшення прибутку ніколи їм і не снилася. Якщо потрібні були нові засоби, вони витягалися із селянства шляхом позаекономічного примусу. Народна маса жила, звичайно, інакше. Однак, з другого боку, це життя було тотожне з панським: воно було засноване на ідеї життєвої необхідності, що у цьому випадку перетворювалася на ідею їжі. Гроші не могли мати тут самостійного значення. Гроші, учив Тома Аквінський, існують для того, щоб їх витратити (В. Зомбарт). Оперувати грошима – це брудне заняття, аморальне і шляхетний сеньйор ним нехтує.

Матеріальна залежність людини в її земному житті також вела до слухняності перед історично сформованими установами. За вченням Томи Аквінського, кожен повинен жити відповідно до свого стану. З цього боку ***феодалізм – це завжди традиціоналізм та відсутність ідеї прогресу. Це дуже стабільна і споглядальна система.***

Тут свідомість людини спрямована на особистісні глибини буття, свого і чужого, а відсутність розвинутої господарської діяльності, нерозвиненість розуму, примітивність техніки і всього культурного життя цьому тільки сприяли.

Феодална людина не тому не мала розвинутої техніки, що вона була дурною і безпомічною, а тому, що вона *не покладалась на зовнішній прогрес, метою була внутрішня робота, націлена на спасіння своєї душі.*

І не тому тут мало прогресувала наука і люди були неписьменні, не знали дійсної медицини й санітарії і при кожній епідемії мерли, як мухи, що вони були гірші сучасного культурного європейця, дурніші нього і нижчі нього. Але це відбувалось тому, що наука не потрібна цілісній особистості, що

знання абетки – справа занадто дрібна для глибин духовного життя особистості.

Помирати у хворобах, убогості і бруді не тільки не заважає спасінню душі, але, скоріше, сприяє йому, тому що таким чином розвивається в людині свідомість її незначності і, отже, смиренність перед абсолютною особистістю.

З феодальної точки зору всяке «звільнення» є нісенітницею, і воно заперечує весь економічний, художній і науково-технічний процес.

Не можна звільнити совість. Хіба совість може не бути вільною?

Отже, зрозуміло, що християнство починає падати, відколи починає занепадати феодальне кріпосництво, і що кріпосництво падає з того моменту, з якого християнський абсолютизм починає ставати лібералізмом.

Співвідношення філософії і богослов'я, розуму і віри

Проблема співвідношення філософії і богослов'я починається з проблеми співвідношення язичництва і християнства. У чому причина явної непримиренності язичництва і християнства? Перше є **політеїзмом** (від грецьк. поліс – багато, теос – Бог) – багатобожжя, друге – **монотеїзмом** (від грецьк. монос –

один, теос – Бог) – єдинобожжя. Але ця відмінність не є настільки принциповою, щоб з-за неї жорстоко ворогувати.

Християнський монотеїзм стверджує не тільки те, що Бог один, але головне те, що він знаходиться поза світом, первинний стосовно нього, тому що його створив.

Християнський погляд є **теїзмом**, тобто твердженням про первинність і потойбічність Бога стосовно світу і про те, що Бог створив його.

Основні положення віри називаються **догматами**. Приведемо деякі з цих положень. 1. Бог всемогутній і всеблагий (тобто є абсолютним добром). 2. Бог має свободу. 3. Він створив світ із нічого. 4. Перша людина була безгрішна, їй дана заповідь плодитися та володіти землею. 5. Бог створив спочатку чоловіка, потім – жінку, встановив заборону, але вони ослухалися, скоїли гріх і в покарання були вигнані з раю й засуджені на земне життя. 6. Рід людський походить від Адама та Єви, від них успадковується гріх боговідступництва, тому люди здатні робити зло. 7. У грішників, що не прийняли Бога, залишається їх вічна душа, проте вона приречена на вічне затухання, на вічну смерть, тобто пекельні муки. 8. Бог опікується світом і дає 10 заповідей, а потім посилає свого Сина, щоб він став людиною, народився від жінки. 9. Ісус приймає на себе гріхи людей, тобто їх неправедний суд, і добровільно йде на смерть. 10. Він долає смерть, бо вона була безпричинною по відношенню до Нього Самого, вона помилилася і тому спрямувалася не на безгрішного Ісуса, а на саму себе. Пасхальний тропар говорить: «Смертю смерть поправ».

У Середні віки філософія відходить на другий план. Вона не виконала свого завдання пізнання світу власними силами людини. Згадаємо напис на храмі в Дельфах: «Невідомому богу». Філософію можна буде залишити, якщо вона зможе допомогти у справі віри. Допомогати – значить логічно пояснювати одкровення, уміти робити з них висновки і застосовувати їх у житті.

Християнство завоювало людську віру, але потрібно було знайти місце розуму, що і зробили фундатори християнського

світогляду, яких називають його отцями. У грецькій мові отець – це «патер», тому їхня філософська діяльність у перші віки нашої ери одержала назву **патристики**, і може бути названа початковим періодом середньовічної філософії, її становленням і формуванням.

Одним з основних питань патристики була проблема співвідношення віри і знання, релігії і філософії. Зрозуміло, що знання – це прийняття чогось після обґрунтування та доказу, тобто опосередковано і за необхідності, у той час як віра – це прийняття чогось без будь-яких обґрунтувань і доказів, тобто безпосередньо й вільно. Вірити і знати – зовсім різні речі. Релігія спирається на віру, на одкровення, філософія – на знання, тому різниця між ними очевидна.

Один із перших представників патристики **Климент** Олександрійський (бл. серед. II ст. – помер бл. 215 р.) вважав, що філософія не суперечить релігії і є підготовкою для неї, сходинкою на шляху до більш довершеного способу пізнання – віри. Бог дав людям філософствувати, на думку Климента, щоб підготувати їх до релігійного етапу духовного життя.

Інший відомий християнський автор **Тертуліан** (160–220 рр.) стверджував, що філософське знання і релігійна віра несумісні, виключають один одного. Основні положення віри, вважав він, є в принципі незбагненними і знаходяться поза всяким розумінням, тому в них можна та неодмінно потрібно тільки вірити благоговійно, ні в якому разі не намагаючись зрозуміти, усвідомити чи обґрунтувати, тому що будь-яка подібна спроба приведе тільки до непорозуміння й обернеться абсурдом. Тертуліану приписується знаменита формула: «*Вірую, тому що абсурдно*» («*Credo, quia absurdum*»).

Представники іншого напрямку духовного життя Середніх віків вважали, що можливий синтез віри і знання, релігії і філософії. У цьому випадку до Бога ведуть одночасно два шляхи: віра і знання. Можна не тільки вірити у предмети релігії, але й розуміти, вміти обґрунтувати й доводити їх. Цей напрямок отримав назву **схоластики** (від лат. scholasticos – учений).

Формулою схоластики став вислів філософа XI ст. **Ансе́льма Кентерберійського** (1033–1109 рр.): *«Вірую, щоб розуміти»* (*«Credo, ut intelligam»*).

Зверніть увагу: основне положення починається зі слова *«вірую»* (*«credo»*), тобто в будь-якому випадку мова йде про те, що спочатку належить саме вірити, що віра обов'язково первинна, а далі вже або можливо або неможливо застосувати до неї розум і знання.

Особлива позиція **П'єра Абеляра** (1079–1142 рр.), він доводить необхідність логіки (діалектики) у теології, саме логіка стає визначальним засобом усіх богословських диспутів. Відома його формула **«пізнати і зрозуміти»** навіть наводить слова зі Святого Письма: *«Хто швидко вірить, легко помиляється»*.

2. Докази буття Бога

Проблема сутності Бога, його характеристик була центральною для Середньовіччя. Починаючи з патристики, зокрема Августина Блаженного, здійснюються спроби доведення буття Бога. Розглянемо три найбільш принципові докази.

Онтологічний аргумент полягає в тому, що існує те, що ми мислимо.

Ми мислимо Бога, виходить, він існує, тому що не можна мислити те, чого немає, ніколи не було і не може бути зовсім.

Усе, що є в нашій свідомості (думки, поняття, образи) прийшло з зовнішнього світу. Дослід: намалювати неіснуючу тварину.

Тут можна заперечити: а як же фантазії, мрії, нереальні вимисли і все інше? Наприклад, ми можемо уявити Змія Горинича, однак це не доводить реальність його існування. Ми прекрасно знаємо, що з нічого щось не буває. Люди бачили блискавки, оборонялися від хижих тварин, можливо, ці явища поєдналися в їхній свідомості, і люди створили образ Змія Горинича.

Досить звернути увагу на те, що, без сумніву, народи, що жили в різні часи й у різних місцях, зовсім не змовляючись один з одним, незвичайно наполегливо й одноставно говорили про істоту нескінченну, всемогутню й абсолютно добру. Невже це міркування виникало на порожньому місці?

Розглянутий аргумент називається онтологічним, тому що в ньому *Бог переводиться зі свідомості у сферу реального Буття* (з грецьк. – *онтос*), наділяється онтологічним статусом, тобто дійсним існуванням.

Космологічний аргумент говорить, що в кожній речі існує власна причина, за якою вона і з'явилася на світ, оскільки інакше прийдеться припустити, що щось виникає з нічого. Так ми приходимо до першопричини, якій ніщо не передує і яка нізвідки не взялася, тому що існувала вічно.

У Середні віки цю першопричину стали розглядати як *потойбічного* Бога, Який є основою, джерелом і початком усього існуючого.

Аргумент називається космологічним, тому що мислить походження світу (грецьк. – *космос*).

Якщо в усього на світі є причина, тоді й у *космосу* (*Всесвіту*) теж існує власна причина, що безсумнівно первинна стосовно нього і більш досконала, ніж він. Але що може бути довершеним за увесь безкрайній Всесвіт? Тільки Бог.

Телеологічний аргумент пропонує нам подивитися навколо себе і чітко побачити, що навколишній світ упорядкований і гармонійний, улаштований надзвичайно правильно, розумно

або доцільно (грецьк. телеос – ціль).

Усе в ньому відбувається ритмічно, у чіткій послідовності, ніби запрограмовано: день змінює ніч, а ніч – день, зиму – весна і літо, літо – осінь і нова зима; за розквітом йде занепад, за народженням – розквіт. На небесній сфері планети, зірки і цілі галактики рухаються надзвичайно упорядковано, з точністю годинного механізму.

Якби світ був хаосом, ми не могли б мати твердої впевненості в тому, що завтра Сонце зійде на Сході, що весняне тепло через кілька місяців розтопить сніг і можна буде обробляти поля, зібравши восени врожай. Якби була відсутня стабільність у всьому, що відбувається, життя виявилось б абсолютно неможливим.

Людське життя протікає, за великим рахунком, за тим самим сценарієм і керується єдиними для всіх законами. Кожен із нас народжується, росте, дорослішає, старіє і вмирає. Знайдіть хоча б одну дівчину на світі, що не закохалася б у якогось юнака і не жадала б взаємного почуття, щоб, поєднавшись з ним, знайти повноту Буття й подарувати життя новим поколінням дівчаток і хлопчиків, які пізніше повторять шлях попередників.

З погляду на світовий порядок мимоволі виникає питання: чи могла нерозумна, тим більше нежива, матерія так правильно та розумно улаштувати самотійно світ? Не могла!

Тому необхідно припустити наявність розуму, *подібного нашому*, тільки набагато довершеношого та надзвичайно могутнього, який упорядкував усю світобудову, привів її до стану безмежної краси й гармонії. Цей розум і є Бог.

Перший аргумент був запропонований Ансельмом Кентерберійським і відкинутий у зрілій схоластиці Томою Аквінським.

Більш детально космологічний і телеологічний аргументи розробив відомий середньовічний схоласт Тома Аквінський і створив на їхній основі п'ять доказів. Він стверджує, що Бог – вічне, безкінечне, нічим не обмежене, неподільне і тому досконале існування, що співпадає зі своєю сутністю (у природі

такого співпадіння немає). Бог передує всякому іншому буттю і є його причиною та метою. А тому Бог існує, оскільки він причина:

- усякого руху у природі (Бог – першодвигун);
- усіх природних причин (Бог – перша причина);
- природної необхідності і випадковості (Бог – перша необхідність);
- усіх ступенів блага та довершеності у природі (Бог – перше благо і довершеність);
- доцільного існування усіх природних речей (Бог – перша мета).

3. Суперечка про універсалії

Однією з проблем середньовічної філософії було вирішення питання про універсалії. У перекладі з латинської цей термін (*universalia*) означає загальні поняття. Наприклад, універсаліями є поняття «людина», «тварина», «рослина», «небесне тіло» тощо.

Питання полягало в тому, чи існують ці загальні поняття реально, самостійно, як і речі, чи вони – тільки назви і тому існують виключно як слова і не в зовнішньому світі, а в нашому розумі.

Ми, швидше за все, вважаємо, що реально існують конкретні предмети, а загальні поняття – це тільки їхні позначення, що належать нашій свідомості. Наприклад, ми говоримо, що *немає дерева взагалі*, тобто такого предмета, в якому були б зібрані усі можливі на землі дерева. Як немає і тварини взагалі, і людини взагалі, а існують тільки конкретні, індивідуальні, одиничні тварини і люди, а загальні поняття – це назви для великих груп подібних між собою предметів. Так вважаємо ми.

Але можна подивитися на поставлену проблему зовсім інакше, що і зробив, як ми бачили, античний філософ Платон, який вважав, що ідея або загальне поняття, або універсалія існує реально, але в невидимому і вищому світі, а видимі нами конкретні речі – лише її породження. Аристотель доводив, що

сутності речей можуть знаходитись тільки в самих речах. Спір між Платоном і Аристотелем в середньовічній філософії переріс у полеміку про універсалії.

Отже, з відповіді на питання: «Де і як існують загальні поняття (універсалії, форми речей)?» у Середньовічній філософії сформувалися три напрями: **реалізм, номіналізм і концептуалізм.**

Реалісти: універсалії, будучи думками Бога і прообразами речей, існують до речей і поза речами як їх прообрази і причини. Кожній існуючій речі відповідає незалежно від неї існуюча загальна сутність (універсалія). Традиція, що йшла від Платона, Августина і домінувала в теології.

Номіналісти: універсалії існують у розумі у вигляді простих знаків (імен) класів подібних речей. Усі універсалії – слова, що вживаються для позначення множини речей, але не їх сутності. Формується тільки з IX ст. Спір став явним тільки з XI ст.

Відомий представник номіналізму **Іоанн Росцеллін** (1050–1110 рр.; учитель Абеяра) вважав, що універсалії – просто слова. Не існує нічого, крім одиничних речей: немає ні кольору поза кольоровими тілами, ні мудрості без мудрої душі. Лише одиничні речі мають реальний онтологічний статус. Роди й види існують лише після речей, тобто становлять спільні назви, слова (nomina), які є тільки висловленими нами звуками.

Слово «людина» не позначає нічого, що можна було б віднести до сутності людини. У триєдиному Богові більш важливими є його іпостасі (обличчя), ніж їх єдність. (За це номіналізм був засуджений, як єретична теорія).

Концептуалісти: універсалії існують у розумі у вигляді понять, що відображають суттєві властивості речей.

Відомий представник **П'єр Абеяра** (1079–1142 рр.) висловлював думку, що загальне існує не саме по собі, а лише у словах, які позначають подібні між собою предмети. Розум шляхом абстракції виділяє з чуттєвих даних особливі елементи і створює загальні уявлення.

Отже, в епоху ранньої схоластики домінуючою була крайня

форма реалізму, що виражає, по суті, платонівський погляд. У період розквіту схоластики чи зрілого середньовіччя стверджується помірний реалізм – аристотелівська точка зору, що прагне примирити світ матеріальний з ідеальним, що охоплює собою можливі сфери суцього у грандіозній філософській системі.

4. Філософія схоластики

Одним з найбільш відомих представників ранньої схоластики був ірландський філософ **Іоанн Скотт Еріугена** (810–877 рр.), що написав твір «Про поділ природи». Світобудова, на його думку, поділяється на чотири великі частини або розділи, або «природи», де кожна являє собою етап еманацийного розвитку буття.

Ієрархія Буття

Перша природа – нестворена і творяща – це Бог як джерело, початок і основа всього існуючого. Він вічний і первісний, є справжнім Буттям. Все інше – від нього, тому що істинно суще завжди щось породжує, у щось розгортається, втілюється. Він є Творцем, творчим родовим началом, будучи Сам нествореним.

Друга природа – створена і творяща – світ божественних ідей, за якими Бог, як за зразками, творить конкретні речі. Тут виражена позиція крайнього реалізму: ідея або форма передує предмету, виступає в якості його причини; фізичний світ – тільки породження ідеальної сфери існування. Однак, якщо у Платона цей світ ідей існує самостійно і є дійсним Буттям, у Еріугени він другий, він створений і породжений, за ним стоїть вище Буття – Творець, трансцендентний Бог, а ідеальний світ – тільки його задум.

Третя природа – створена і нетворяща – світ речей, у якому ми живемо. Це найнижча ступінь Буття: нижче неї спуститися ніяк неможливо. Тому єдиний рух, можливий далі, тільки в зворотному напрямку. Речі або предмети матеріального світу повинні повернутися до першообразів – ідей, останні, у свою чергу, – до Бога.

Четверта природа – нестворена і нетворяща – це Бог як кінцева мета усіх речей, як результат усього світового процесу. Звернемо увагу: і в першій, і в четвертій природі Еріугена говорить про Бога, підкреслюючи дві його головні особливості: творити і не творити, бути початком усього і кінцем усього, тобто бути усім. Таким чином, усе походить від Бога й у ньому ж звершується.

Світобудова – не що інше, як розгорнутий Бог, а сам він є згорнутим всесвітом, отже, споглядаючи його, ми дивимося на все, безпосередньо стикаючись із вічністю і тому – з істиною.

Чи може варто знехтувати світом, відвернутися від нього з обуренням на його недосконалість і ефемерність і звернути свій погляд до вищого й вічно суцього, до істинного й абсолютного Буття – Бога, що тільки і є єдине, дійсне та безумовне існування.

Тома Аквінський (1225–1274)

Найвидатнішим філософом періоду розквіту схоластики й середньовіччя був італійський релігійний мислитель **Тома Аквінський**. Латинською мовою його ім'я звучить як Томас, тому його вчення одержало назву **томізму**. На сьогоднішній день воно в оновленому вигляді є філософською основою католицизму й одним із напрямів сучасної філософії, що називається неотомізмом (тобто відновленим у нових умовах вченням Томи Аквінського).

Схоластика як спроба синтезу віри і розуму, релігії і філософії досягла у вченні Томи свого апогею. На думку Аквіната, релігійна *віра і філософське знання не суперечать одне одному*, а, навпаки, підтримують одне одного, доповнюють і утворюють єдність. Навколишній світ є божественним творінням, отже, несе таємницю великого задуму, приховує втілену в тілесні речі волю Творця. **Тому**

через сприйняття світу чи творіння ми непрямо, побічно, але осягаємо божественне, і нехай потроху, але наближаємося до нього.

Подібний *опосередкований* шлях не здатний відкрити всієї істини, однак він веде через пізнання творіння до часткового розуміння Творця, тому відкидати цю можливість наближення до Бога або ігнорувати її непотрібно.

Думка про те, що філософія повинна бути служницею богослов'я, належить саме Томі Аквінському.

Однак філософське знання – тільки підмога, тому що існує ще і прямий, безпосередній шлях збагнення Бога – через релігійну віру. Шляхом молитви, посту, благоговіння і трепету віруючий може одержати божественне одкровення, тобто якись незбагненим чудесним чином побачити істини найбільш і вічні, які ніколи не можуть бути добуті розумом і філософією.

Зрозуміло, що пропонується *містичний шлях вищий* і досконаліший, ніж раціональне пізнання, що віра вища розуму, а релігія вища філософії. Якщо між положеннями віри і розуму виникають протиріччя, то помиляється розум, тому що віра помилятися не може.

Розум і віра – принципово різні шляхи до істини. Основою для прийняття істин розуму є їх внутрішня переконливість, доказовість усіх вихідних положень. Основою для прийняття істин віри є авторитет Бога.

Висновком діяльності розуму є знання, а віри – віровчення. Знання – це сфера очевидних і доведених істин, віра – неочевидних і недоведених. Людина або про щось достовірно знає, або приймає на віру, оскільки одну й ту ж істину неможливо одночасно знати і вірити в неї.

Істина відділяє знання від віри, сферу розуму від сфери Одкровення. Хоча існують деякі істини, які доступні і розуму, і Одкровенню, наприклад, безсмертя душі, але в цілому віра і знання є двома окремими сферами. Згода з істинами розуму є наслідком логічної необхідності, згода ж з істинами віри є актом свободи волі.

На цій основі виникла проста концепція розмежування філософії і теології.

Гроші – не самоціль

Основна особливість докапіталістичного способу мислення — це робити тільки те, що необхідно для життя.

Для *Хоми Аквінського* економічне життя існує в міру добування необхідних засобів існування відповідно положенню людини в суспільстві.

Гроші не могли мати тут самостійного значення. Вони існують тільки для того, щоб їх витратити.

Оперувати грошми — це брудне заняття, аморальне заняття, і шляхетний сеньйор їх нехтує.

У власній філософській системі Тома Аквінський пояснюючи світобудову, багато в чому використовував вчення Аристотеля про форму і матерію. Усе навколишнє – єдність матерії і форми. У той же час недосконала матерія – тільки можливість чогось, сутністю речей є форма – початок ідеальний і незмінний, яка творить дійсність, а сутність приводить до справжнього існування.

5. Критична філософія (Ібн Рушд, Дунс Скотт, Вільям Оккам)

Положення схоластики часто мали суперечливий характер, оскільки прагнули поєднати протилежні позиції й підходи. Тому можна говорити про те, що схоластика взагалі була одним грандіозним протиріччям, тому що являла спробу поєднати непокєднуване, а тому рано чи пізно час занепаду настав би самостійно, без зовнішніх чинників.

У XIII ст. арабський філософ **Ібн Рушд** (1126–1198) (лат. –

Аверроес) розробив **теорію двоїстої істини**.

Теорія двоїстої істини говорить про те, що в релігії і філософії зовсім різні предмети і методи. Так, предметом релігії є Бог, а методом – віра. Предмет філософії – природа, а метод її – досвід, тобто практична діяльність, можливо, навіть експериментальна з вивчення навколишнього світу. Релігія і філософія займаються абсолютно різними сферами знань, майже нічого спільного одна з одною не мають, тому не дивно, що в релігії свої істини, у філософії – свої.

Причому ці істини не тільки можуть, але й повинні бути різними, навіть суперечити одна одній. Немає нічого поганого й незвичайного в тому, що вони не узгоджуються між собою, це цілком природно, нормально і зрозуміло. Вони зовсім не повинні співставлятись, як здається поборникам гармонії віри і розуму, та й не можуть ці істини не вступати у протиріччя, оскільки говорять про протилежні й фактично несумісні речі.

Наприклад, чи є істиною твердження, що вода в земних умовах кипить за температури 100⁰C? І чи є істиною твердження, що високо в горах вона кипить за більш низької температури? І те, й інше – істина. Чи виключають вони одна одну? Ні. Тож необхідна в цьому випадку наявність саме двох різних істин.

Таким чином, *теорія двоїстої істини спрямована проти сутності схоластики* – прагнення здійснити синтез релігії і філософії. Вона стверджує, що подібне поєднання принципово неможливе та підкреслює необхідність роз'єднати й відокремити релігійну і філософську сфери.

У західній філософії послідовниками теорії двоїстої істини були шотландський філософ **Іоанн Дунс Скотт** (1266–1308) та англійські мислителі **Вільям Оккам** (1285–1349) і **Роджер Бекон** (бл. 1214–1294).

Наприклад, **Дунс Скотт** вважав, що Бог створив світ не за якої розумної, а тому і цілком осмисленої необхідності (як вважав Тома Аквінський), а зі своєї абсолютної волі. Іншими словами, він міг створити світ, але також міг і не робити цього, він міг створити зовсім не таку дійсність, у якій ми зараз жи-

вемо, а зовсім іншу.

Іншими словами, божественна творчість є повна, нічим не обмежена й не регламентована воля, що не підлягає ніякій логічній чи раціональній необхідності, і тому зовсім незбагненна, непідвладна ні розуму, ні розумінню. Ми пам'ятаємо, що подібне твердження висловлювалось у містиці, і що його намагалася перебороти схоластика, закликаючи до синтезу релігії і філософії. Дунс Скотт, заявляючи про неможливість розумного усвідомлення божественного, відокремлює віру від розуму, а релігію – від філософії і тому виступає хоча й у рамках схоластики, але вже проти неї.

Інший прихильник теорії двоїстої істини – англієць **Вільям Оккам** – вважав, що з-за принципової різниці предметів і методів філософії та релігії варто чітко розмежувати сфери їх компетенції й розглядати сфери божественного (надприродного) і природного як зовсім автономні й ізольовані одна від одної. Розум нічого не може зрозуміти у постулатах віри, догмати неможливо осмислити, але в той же час пізнання дійсності або навколишнього світу може бути цілком незалежним від релігії, орієнтованим винятково на розум, знання та філософію. Стверджував Оккам, що фізичну реальність можна зрозуміти з неї самої, тобто експериментальним, науковим шляхом, а також за допомогою життєвої практики зрозуміти й пояснити, що відбувається довкола нас через природні причини.

Зовсім не обов'язково в ході пояснення навколишнього світу звертатися до уяви про таємничі причини, приховані якості, невідомі сили й невидимі підстави, що немов би лежать в основі світобудови та керують світом. Треба відкинути або відтяти, як бритвою, усе фантастичне й надприродне в ході пояснення дійсності і зрозуміти її без усяких вимислів про потойбічне й містичне. І це можливо зробити, тому що природне є природне, підвладне розуму і тому цілком пізнаване (цей принцип одержав назву «*бритви Оккама*»). Вирішальна роль у такому пізнанні повинна належати філософії – науці про світ у цілому, про навколишню природу в усіх її проявах.

Ще один видатний представник західної схоластики англій-

ещь **Роджер Бекон** вважав філософію здатною пізнати глибинні таємниці світобудови і сміливо просуватися вперед за допомогою практичного досвіду й експериментального дослідження. Як не дивно, Р. Бекон жив у XIII ст. і був майже натуралістом, багато в чому випередив сучасну йому епоху. Він описав саморушні візки, літальні апарати, підводні машини, використання сонячної енергії і багато чого іншого. Сучасники називали його «дивним доктором» («*doctor mirabilis*»). Поняття «дослідна наука» («*scientia experimentalis*») було вперше вжите в історії саме Роджером Беконом. Зрозуміло, що тільки філософія, звільнена від змагання за першість з релігійною вірою, знову стала вченням про природу, здатним отримувати власні досягнення.

У підсумку, у вченнях Дунса Скотта, Вільяма Оккама і Роджера Бекона схоластика поступово поступається місцем новому світогляду, що проявився в XIV ст. і розкрився у XV–XVI ст., в якому центральне місце відводилось наукам, особливо філософії.

Інформаційні джерела: 1, 2, 5, 6, 10, 11, 17, 25, 28, 29.

Тема 5. Філософія епохи відродження

План

1. Основні ідеї філософії епохи Відродження.
2. Гуманістична спрямованість філософії Відродження.
3. Натурфілософія М. Кузанського, Дж. Бруно, Г. Галілея.
4. Утопічні проекти ренесансу (Т. Мор, Т. Кампанелла).

Теми рефератів

1. Ставлення філософів епохи Відродження до античності та Середньовіччя.
2. Здобутки та невдачі Ренесансу.
3. Роль мистецтва у формуванні образу людини епохи Ренесансу.

Запитання до теми

1. Які причини зумовили перехідний характер світогляду епохи Відродження?
2. У чому особливість антропоцентризму цього періоду?
3. Чому гуманізм стає визначальною ідеєю?
4. Як змінюється трактування людини у порівнянні з античністю та Середньовіччям?
5. Як відбувається зміна геоцентричної картини світу геліоцентричною?
6. У чому суть Коперніканського перевороту?
7. За які думки був страчений Дж. Бруно?
8. Чому в епоху Відродження провідною формою суспільної свідомості стало мистецтво, а не наука?
9. Чому саме християнство створило необхідні умови для формування науки?
10. Які соціально-політичні погляди формуються в епоху Відродження? Чому?
11. Який соціальний ідеал утверджують філософи Відродження?

Ключові поняття: Відродження, гуманізм, антропоцентризм, секуляризація, пантеїзм, діалектика, натурфілософія, геоцентрична система, геліоцентрична система, індивідуальність, свобода волі, утопія, соціальний ідеал.

1. Основні ідеї філософії епохи Відродження

Відродження (Ренесанс) характеризують як епоху відносно нетривалу, тобто воно не було єдиною реальністю культури. Ренесанс являв собою течію в культурі, що могла бути більш-менш впливовою, могла безумовно панувати, але ніколи не стала єдиною.

Часові і просторові рамки Ренесансу досить нестійкі. Зароджується в Італії у XIV ст. Досить впливовим був у Франції, дещо менше – у Німеччині та Англії. Інші країни менше відчували цей вплив.

Сам термін «Renaissance» був введений мислителем і художником цієї епохи Джорджо Вазарі. Так він назвав період з 1250 р. по 1550 р. – час відродження античності. У подальшому значення терміну еволюціонувало. Відродження стало означати емансипацію науки і мистецтва від богослов'я, зміну ставлення до християнської етики, зародження національних літератур, прагнення людини до свободи без обмежень католицької церкви. Тобто Відродження, по суті, стало означати гуманізм.

У середні віки людина співвідноситься з Богом, а в епоху Відродження – з природою.

Епоха Ренесансу – це початок процесу секуляризації та **автономізації** усіх сфер соціального та культурного життя. Це відобразилось на ролі і значенні окремого **особи**, яка отримує все більшу **самостійність (покинутість)** з тим, як слабшають общинні та релігійні зв'язки, через які вона визначила своє місце у системі цілого.

Формується **нова** самосвідомість та суспільна позиція: гордість і самоствердження, усвідомлення власної сили й таланту, на відміну від середньовічної свідомості залежності від традиції і взаємної солідарності. Отже, формування індивідуалізму, прагнення відрізнятись від інших будь-якою ціною, усіх обійти не тільки у певній майстерності, а й в умінні **усе** зробити й **усе** пізнати.

Більшість мислителів епохи поділяють думку, що людина, якій Бог дав свободу волі, сама повинна вирішувати свою до-

лю, визначати свій образ, своє місце у світі. Людина не просто природна істота, вона **творець самої себе** і цим відрізняється від інших природних істот. Проте така самотворчість без здійснення образу Божого перетворюється на самовигадку, романтичну пригоду безпідставних пошуків, метою яких є сам пошук, а не знаходження.

Такої сили і влади людина не відчувала в жодну з попередніх епох. Людина відчуває себе **нічим не обмеженою**: ні природою (у греків), ні Богом. **Людина** стає **центром** світу, вона тепер не стільки творіння, скільки творець, а тому вона має право гордитись собою і стверджувати свою людську гідність. А тому фігура **художника** отримує особливе символічне значення, оскільки тут найглибше виражена ідея людини-творця.

Змінюється ставлення до **діяльності** (художника, скульптора, інженера, мореплавця, поета чи історика), що стає дещо сакральною. У греків **споглядання** ставилося вище діяльності, навіть діяльності державного діяча, яку досить поважали. Споглядання робить причетним до того, що вічно є, до самої сутності природи, а в діяльності людина постає у своїй партикулярності (окремності), вона занурена у світ мінливого, світ профанний (повсякденний), а не сакральний.

У Середньовіччі вищою формою діяльності визнається та, що має відношення до **морально-релігійної сфери** – до спасіння душі. Ця діяльність дуже подібна спогляданню: це моли-

тва, богослужбний ритуал, розмірковування про речі божественні.

В епоху Відродження, коли людина бачить себе творцем, творча діяльність отримує відтінок сакральності: людина не просто задовольняє земні потреби – вона творить світ, красу і найвище – саму себе.

Характерною рисою ренесансного світогляду є *пантеїзм* – уявлення про божество як природне начало, як природу у її вищій концентрації (витоки ще з античності). Пантеїстичне трактування Бога веде до того, що Бог стає ближчим людині (Бог злитий зі світом, він одухотворяє світ). Тому світ приваблює людину. А осягнення світу, наповненого божественною красою, стає однією із головних світоглядних задач епохи Відродження.

У середні віки людина співвідноситься з Богом, а в епоху Відродження – з природою.

Це пояснює специфічний **погляд на людину** як на мікрокосм, малу подібність макрокосму. Людина – істота, яка співвідноситься зі світом (а не з Богом), занурена в нього і начебто не відає про гріховність, спасіння. Вона сама задає мірку своїх вчинків. Ця риса світогляду була висловлена ще в античності Протагором: «Людина є мірою усіх речей».

2. Гуманістична спрямованість філософії епохи Відродження

Світогляд Ренесансу прийнято називати *гуманізмом* (від лат. – людський, людяний). Гуманізм не зводиться просто до любові до людини. Найсуттєвіше в ньому – це спрямованість людини на саму себе. Для гуманістів людина є вищою реальністю, її головне життєве завдання – «олюднити себе», стати людиною в усій повноті своєї людяності. Ідеалом людяності для них є антична людина (яка була язичником), звідси роздвоєність у ставленні. Це знайшло своє відображення уже у попередників-гуманістів (Д. Аліг'єрі «Божественна комедія»).

Гуманізм Відродження проявився у *поклонінні розуму* як головному засобу пізнання. Тобто визнається панування розу-

му над світом, а отже віра у всезагальний і безкінечний прогрес.

Разом із цим, поетизація людини і всього людського сприяли естетичному сприйняттю дійсності, виховували пристрасть до прекрасного й піднесеного. Гуманізм не заперечував, що людина створена за образом і подобою Бога, і також, стверджував право людини на безмежну творчість. Саме у творчості, вважалося, повинна проявитись божа подоба людини. Творчість була спрямована перш за все на саму людину. **Самопізнання та самовдосконалення** – головні ідеї ренесансного гуманізму.

Гуманізм епохи Відродження *антропоцентричний* на відміну від античного світосприйняття – космоцентричного. Гуманісти сприйняли античну ідею про божественність людини, але розуміли це по-іншому. Греки розрізняли божественність богів і божественність людини. Гуманісти їх ототожнювали.

Для греків людина може бути божественною, але може бути і нікчемною. Початково вона на одному полюсі герой, на іншому – раб. Гуманісти не розрізняють людей на онтологічно кращих і гірших. Усі прояви людини перш за все *людські*, а потім хороші чи дурні.

Гуманісти, як правило, не виступали проти релігії. Але, підносячи людину, роблячи з неї подобу титана, вони відділяли її від Бога, якому відводилась роль Творця, який не вміщується у життя людей.

Людина стала релігією ренесансного гуманізму. Виступаючи за звільнення думки, свідомості мислителі Ренесансу обґрунтовували індивідуалізм, який ставав характерною рисою епохи.

Гуманісти – вчене співтовариство, занурене в античні штудії. Це були вихідці із духовенства, університетських викладачів, найбільш освіченої частини міського населення. Але це не означає, що рух гуманістів ламав рамки соціальних станів, його надстановість мала вчені, кабінетні, стилізовані риси.

Стилізованим і театральним було саме життя: вчені бесіди-діалоги, обмін листами, бенкети (уподібнене до античного

способу життя). Орієнтація на дозвілля пояснюється тим, що гуманістичний умонастрій не був і не міг стати повнокривною реальністю. Навпаки, панувало усвідомлення своєї елітарності, обраності через причетність до гнозису (знання). Істина відкривається лише посвяченим, тобто тим, хто володіє латиною. Раніше латиною служили Богові, тепер – самим собі; був клір і миряни, тепер – вчені мужі і неуки (невігласи).

Ренесансна людина прагнула знання і пізнання, але не для наукового знання, а для магічного тайновідання. Наука є об'єктивним знанням, де людина виносить себе «за дужки», усуває себе, тому Ренесанс з його індивідуалізмом не створив науки, але заклав основи.

З одного боку, це вчення М. Коперніка (1473–1543) про геліоцентризм, Дж. Бруно (1548 – 1600), Галілео Галілея (1564–1642), М. Кузанського (1401–1464), на думку якого сутність людської особистості є вираження нею всезагального, тобто Бога.

З іншого боку, не в середні віки, а саме в епоху Відроджен-

ня досягають небувалого розквіту алхімія, магія, астрологія, заклинання духів тощо. За такі заняття інквізиція засуджувала, але разом із цим астрологами були папи Іннокентій VIII, Юлій II, Лев X, Павло III.

Судячи з тодішньої літератури, інтриги, авантюризм, розбещеність досягають масштабів, що панували за часи Римської імперії.

Епоха Відродження не створила великих філософських систем, а філософська творчість розгорталась загалом у формі «осучаснуваного пригадування», вона обґрунтовувала ідею довіри до природного людського розуму, заклала основи філософії, вільної від релігійно-світоглядних передумов.

Протягом усього Середньовіччя панували уявлення про те, що земне життя людини не має самостійної цінності, що воно тільки підготовка до життя загробного. Саме проти цього протиставлення природного і божественного спрямована творчість поетів-мислителів Італії Данте і Петрарки, які проголосили ідеї гуманізму.

Данте (1265–1321), синтез поезії, філософії та теології, не заперечує вчення про творення світу. Оскільки природа людини дуальна, то людина є середньою ланкою між тлінним (конечним) і нетлінним, а тому у неї двояке призначення до двох кінцевих цілей. Одне призначення досягається тут у земному житті і полягає у вияві власної добродітності, друге – досягається лише посмертно і за сприяння Божественної волі. Двом цілям відповідають два шляхи: шлях філософських настанов і шлях настанов духовних, що перевершують людський розум. Данте вчить про свободу людської волі, що лежить в основі особистої відповідальності за вчинки, що визначає гідність людини.

Петрарка (1304–1374). Гуманістична програма полягає у вихованні нової людини, наділеної «гуманітас» – здатністю здійснювати добродітні вчинки. Вона не дається людині від народження, а формується освітою та життєвим досвідом, вона є результатом праці душі, а також результатом вивчення гуманітарних дисциплін (граматика, риторика, філософія, етика).

3. Натурфілософія

М. Кузанського, М. Коперніка, Дж. Бруно

М. Кузанський (1401–1464). Розробляє метод, що носить характер вченого незнання, який є усвідомленням структурної диспропорції між кінечним людським розумом і безкінечністю, до якої він включений і до якої прагне. Кінечний розум наближається до безкінечного, до Бога, осягає його як єдність протилежностей. Кінечні речі потрібно розглядати у зв'язку з цілим, з безкінечністю. Кожна річ, у тому числі і людина, містить у згорнутому вигляді увесь світ, як мікрокосм. Але людина є мікрокосмом і на іншому рівні. Володіючи розумом і свідомістю, вона містить у собі образи усіх речей, як дійсних, так і можливих. Людина призначена для творчості.

Філософські позиції. У неоплатоніків єдине протилежне іншому (не єдиному). У Кузанського «єдиному нічого не протилежне», отже «**єдине є все**». Єдине тотожне безкінечному.

Безкінечне – це те, більше за що не може бути, це максимум, це безкінечна єдність, це **Бог**. «*Божество є безкінечна єдність*».

Єдине – це мінімум, максимум і мінімум суть одне й те ж, абсолютний мінімум – абсолютний максимум. (У разі збільшення радіуса круга до безкінечності, коло перетворюється на безкінечну пряму).

Співпадіння протилежностей – визначаючий принцип філософії Кузанського. Співпадіння абсолютного мінімуму і абсолютного максимуму, найвищого і найнижчого знайде відображення у діалектиці, а також у математиці та механіці.

Для попередньої філософії між абсолютною вершиною і абсолютним низом стояла ієрархія ступенів буття. Кузанський руйнує цю ієрархію через ототожнення протилежностей, змінює значення безкінечного і кінечного. Кінечне (визначеність) була знаком вищого, єдиного (у платонізмі). Для епохи Відродження кінечність стає знаком нижчого, небожественного сущого.

Обожнення єдиного і безкінечного зумовило подальші зміни у науці та світогляді.

Це приводить до руйнування існуючої картини світу. Космос греків був дуже великим, але кінечним тілом. Ознака кінечності – можливість розрізнити центр і периферію, початок і кінець.

Тепер **межею** виступає **безкінечність**, а тому світ досягнути неможливо. «Пізнання безкінечності тотожне неможливості пізнання».

Отже, **Всесвіт безкінечний**, оскільки у нього немає ні центру, ні круга. Значить, Земля не може бути центром світу, тому що Всесвіт не має центру, а також не може бути такої сфери, усі точки якої рівновіддалені від центру.

Тільки **Бог** є абсолютним **центром** світу і абсолютною сферою.

Якщо Земля не центр, то вона не може бути нерухомою, а отже рухається. Земля нічим не відрізняється від інших небесних тіл, а отже, об'єктивно немає ніякого «верху» і «низу», положення небесних тіл відносно, а отже, земля – одне з небесних тіл.

Кузанський задовго до Коперніка формулює ряд **тверджень**, що підривали основи теорії Птолемея:

1. Всесвіт безкінечний (він може розширюватись безмежно, оскільки не має межі безкінечна всемогутність Бога, який його створив).

2. Земля не є центром світобудови, а тому рухається.

3. На небі немає фіксованих і нерухомих полюсів, усі точки рухомі. А отже, не існує об'єктивно даної точки відліку, виходячи з якої можна було б вимірювати рух небесних тіл.

4. Поняття центру світу є лише суб'єктивним припущенням. Об'єктивно центру немає ніде або він знаходиться скрізь.

Як зазначає Кузанський, центром ми називаємо точку зору спостерігача, якому властиво вважати себе у центрі – така ілюзія сприйняття.

Висновки Кузанського мали серйозні наслідки для розвитку усієї новоєвропейської науки та філософії. Зокрема, теза про те, що усе фіксоване, все визначене є таким тільки з кінечної точки зору. Тільки відносність абсолютна, тому що вона виражає безкінечність. А тому принцип визначеності може бути характеристикою тільки нижчого, свідомісного рівня буття. Вищим є рівень співпадіння єдиного і безкінечного як вияв божественної реальності.

Кузанський переглядає традиційне уявлення про протиле-

жність **руху і спокою**. Розглядає спокій як рух із безкінечно великою швидкістю (приклад дзиги). Це підривало існуюче протиставлення руху і спокою як двох якісно різних і принципово несумісних станів тіла. Заперечення межі між ними робить можливими різні способи їх ототожнення (у Галілея спокій є рух з безкінечно малою швидкістю, що дозволило йому встановити закон падіння тіл).

М. Копернік (1473–1543).

Середньовічна наука спиралась на геометрію Евкліда, астрономічну систему Птолемея, фізику Аристотеля. Їх космос – дуже велике, але кінечне тіло (допускали безкінечну ділимість але не допускали безкінечно великого тіла).

Для епохи Відродження характерний інтерес до поняття безкінечності. У Кузанського безкінечний Бог, для Коперніка – світ «подібний безкінечності».

Копернік поділяє думку Птолемея, що Земля і її орбіта мають сферичну форму («Про обертання небесних сфер»), але в іншому вони розходяться.

У роботі «Малі коментарі відносно встановлених гіпотез

про небесний рух» він визначає свої **постулати**:

1. Не існує єдиного центру для усіх небесних орбіт чи сфер.
2. Центр Землі не є центром світу, але тільки центром тяжіння.
3. Усі сфери рухаються навколо Сонця, так що біля Сонця знаходиться центр світу.
4. Рух, який ми спостерігаємо у Сонця, для нього не характерний, але належить Землі, разом з якою ми обертаємось навколо Сонця, як і будь-яка інша планета.

У постулатах сформульовані основні передумови **геліоцентричної** теорії Коперніка. Вона не відповідала фізиці Аристотеля і вимагала розробки нової теорії кінематики, якою буде займатись Галілей.

Дж. Бруно (1548–1600), приймаючи геліоцентричну концепцію, йде далі, позбавляє і Сонце статусу центру Всесвіту. Але на основі яких аргументів формулюється ця теза? Бруно робить висновки, що безкінечний Всесвіт є породженням безкінечної божественної сили, тобто безкінечність витікає із всесильності Бога, а не з наукових мотивацій. Життя в тій чи іншій формі характерне для усіх природних речей. Розумне життя повинне бути не тільки на Землі. Але такі «вільнодумні» твердження були вже за межею і науковості, і релігійності. То спроба сурогатного тайновчення, так званої езотерики.

Для Кузанського безкінечний тільки Бог (актуально), світ безкінечний тільки потенційно.

Для Коперніка світ «подібний безкінечності».

Дж. Бруно розвиває пантеїстичні тенденції, для нього актуально безкінечним є світ. Важливе для християнства розрізнення Бога і світу, Творця і творіння у нього втрачене.

Для **ренесансного** світогляду безмежне (можливість, матерія) досконаліше форми, тому що безкінечне краще того, що має кінець (межу); становлення і безкінечне перетворення (можливість) вище того, що нерухоме.

Всесвіт Бруно безкінечний і безмежний, йому приписуються атрибути божества, що відповідає пантеїзму. У безкінечному виявляються тотожними усі відмінності. А тому усе береться у зміні, взаємоперетворенні; ніщо не рівне самому собі,

а швидше рівне своїй протилежності. Отже, можливість: становлення, рух, перетворення, зміна – стають основними категоріями мислення. Безпідставність стає основою становлення.

Якщо Всесвіт безкінечний, то відмінюються усі положення аристотелівської космології. По-перше, йдеться про тезу «поза світом немає нічого». Безкінечність простору веде до припущення, що він заповнений безкінечними світами, а не є пустою. Чиста спекуляція на теологічному положенні про всесильного Бога, який творить не єдиний світ, а безліч.

З цього приводу **диякон Андрій Кураєв** дає пояснення, чому Бруно страчений інквізицією і які наслідки для розвитку науки мали його езотеричні конструкції. Розглянемо перелік звинувачень, за якими був засуджений Бруно: вчив, що світи безкінечні, і душі переселяються з однієї в іншу; одна душа може мати кілька тіл; магія – правдиве пізнання; Дух Святий – це душа світу; Моїсей – великий маг; Христос – не Бог і за те був не розп'ятий, а повішений; апостоли були магами і за те повішені. Тобто, у звинуваченнях мова не йде про наукові гіпотези, а про еретичні твердження. Роботи самого Джордано Бруно не мають ніякого математичного інструментарію, а свої висновки він будує за принципом окультної журналістики. Так, за його аргументацією, Сонце покоїться в центрі не за розрахунками, чи спостереженнями, а через те, що в ньому знаходиться душа Всесвіту.

Романо Гуардини «Человек и вера»

Глава 3. Конечность и ничто. Осознание того, что у мира нет конца, создает первые психологические предпосылки для его отпадения от Бога. Человек утрачивает способность непосредственного восприятия. Растяжение мира лишает его дара непосредственной данности и реальной ценности, лишает его выразительной силы и образности. Вместе с тем этот мнимобесконечный, мнимо-абсолютный мир начинает ощущать себя самодостаточным. Но так как для возвращенного на отношении к Богу чувства понятие самодостаточности применимо вначале лишь к «абсолютному», то возникает промежуточное звено: «дурная бесконечность» развития без конца, сопутствуемая «дурным абсолютном» математически-необходимого в

логике и науке. Возникающее сознание автономии мироздания получает тем самым основу и защитную оболочку.

В то же время развивается особое, так сказать, квалифицированное ощущение конечности как удела «просто-напросто конечного» человека. Вследствие развенчания Бога человек перестает ощущать непосредственную связь с Ним самой сути и цели своего существования. Будучи отдан во власть бесконечного подобно всем вещам этого мира, он с ужасом чувствует – и во фрагментах Паскаля очень живо передается этот толчок осознания – уязвимость своей конечности. С ужасом, и в то же время ощетиниваясь для самообороны, человек выпрямляется. Он утверждает себя в своей конечности. Он начинает присваивать себе атрибуты Бога. Вначале приравнивая себя к чему-то «абсолютному». Ведь субъект философских теорий Нового времени и возникает-то путем приравнивания зависимого абсолюта идеальной ценности, содержащегося во всем бытии и в каждом духовном акте, к независимости и суверенности Бога. При этом к субъекту, конечному по своей сути, прикладываются мерки Божественного. Тем самым кладется начало категориальной автономии. К ней добавляется затем и сущностная: сферы человеческого бытия складываются одна за другой как ценностно-автономные. Понятие культуры Нового времени синтезирует их, беря на себя задачу наследования Царства Божия, – задачу, еще более уплотняющуюся в рамках государства.

Вместе с тем, заявляет о себе понятие конечности как таковой. Сначала она осознается как незащищенность, как нечто случайное и сомнительное. Позднее, однако, человек открывает именно в факте своей конечности новые аспекты интенсивности и ценности бытия, а также новую этическую базу: характерное для Нового времени понятие ответственности. Таким образом, конечность перенимает самое себя, использует как основу себя самое. Она крепнет под прикрытием логического, этического, культурного «абсолютизма», и поворот наступает в тот момент, когда она перестает нуждаться в его опеке, когда для самоутверждения ей уже не нужно больше апеллировать к якобы формальной абсолютности, а можно позволить себе ощутить, провозгласить, осуществить на практике: конечное самодостаточно! Абсолютного не

существует! Тепер не тільки живою Бог переводиться в сферу чистого «абсолюта», становався, таким образом, чем-то абстрактним, не тільки делается по отношению к Нему упор на конечное, не тільки абсолютное используется конечним – все это было лише попереднім етапом, но сначала ощущается, а затем провозглашается: есть лишь конечное. То, что некогда именовалось «абсолютом», на самом деле лишь ипостась конечного. То, что раньше называлось «Богом», суть достоинство, позиція, реальное состояние, выступающие как цель самой конечности.

Пропонуються деякі аргументи **диякона А. Кураєва** про взаємини науки та релігії цієї доби.

Християнська деміфологізація: шлях до науки

Християнство створило необхідні умови для народження науки. Наукова астрономія можлива тільки за умови, якщо зірки перестануть бути богами. Закони, що описують падіння каменю на землю, повинні застосовуватись і до руху зірок. Щоб зважитися на таке, потрібно, щоб суспільство і пануюча в ньому релігія погодилися в зірках бачити «камені», а не душі (або тіла, або очі) богів. «Ніхто, грек він чи варвар, не замислюючись, визнають, що Сонце і Місяць – боги, і не тільки вони, але ще і п'ять світил, які, зазвичай, люди називають блукаючими», – вважав Апулей (Апулей «Про божество Сократа»). Але знайшлися люди, що переступили табувану межу. Це були християни.

Під обурення язичеських мудреців («Заперечуючи розумність світил вони перешкоджають осягненню істини», – Плотін. Енеади 2, 9, 5), церква проголосила: «Хто говорить, що небо, сонце, місяць, зірки, води, те, що вище небес – суть істоти одушевлені і якісь розумно-речовинні сили, тому буде анафема» (6-й анафематизм Собору 543 р.). Ця анафема розчистила дорогу науковому світорозумінню.

Наукова астрономія з'являється там, де рух зірок описується не мовою психології, а мовою математики, тобто мовою, що не знає пристрастей: заздрості, ревнощів, любові.

Якщо правий Фалес, і «усе сповнене богів», то дослідження

суті речей повинно бути дослідженням божеств, тобто теологією. Щоб фізика звільнилася від міфології, посилення на інтриги і бажання богів («усе це робиться волею, владою і благоволінням небожителів») повинні бути усунуті з загальноприйнятої картини світу. Самим фізиком це не під силу.

Тільки релігія Єдиного Бога змогла звільнити світ від надмірної кількості богів. Тільки релігія Надзоряного і Надкосмічного Бога могла поставити в одну лінію світ зірок і світ земних каменів (тим самим дозволивши описувати небесні рухи мовою земної механіки). Тільки релігія Логосу, що став Плоттю, могла дозволити мовою математики описувати процеси, що відбуваються у світі фізичному, де не буває нічого ідеального.

Нарешті, тільки повіривши в те, що Бог є Любов, можна було переступити через скептицизм і почати вивчення світу в упевненості, що книга Всесвіту написана мовою людської математики.

І більш, ніж коли-небудь християнство мало потребу в народженні неміфологічної картини світу в епоху Реформації, у XVI–XVII ст.ст. У Середні віки йшло поступове витіснення звичних язичницьких способів опису природних феноменів більш прозаїчними поясненнями. Виявляється, магніт притягує залізо не внаслідок взаємної симпатії їхніх душ, а тими енергіями, що походять з нього, підкоряючись законові, установленому Творцем.

Але це витіснення закінчилося на Заході величезним зривом, невдачею: в епоху Відродження знову магія, алхімія, астрологія, окультизм ввірвалися у сферу високої культури і стали вважатися припустимими способами світорозуміння. У відповідь західна церква, пробуджена лямпасом Реформації, відповіла «полюванням на відьом», інквізицією і... підтримкою механістичної картини світу.

Наукова картина світу була підтримана церквою, що гостро потребувала союзника для боротьби зі спільним ворогом – окультизмом.

Загалом, в історії ми знаходимо незаперечний факт величе-

зного значення: місце народження наукової картини світу добре відоме й чітко локалізовано як у просторі, так і в часі.

Наукова революція відбулася в Західній Європі у XVI–XVII ст.ст. Не в епоху атеїзму (XVIII ст.), не в епоху зневаги релігійними питаннями (XV ст.), не в епоху релігійної стабільності (XIII ст.), а в епоху Реформації і Контрреформації, в епоху найбільшого злету релігійної напруженості в житті християнської Європи народилася наука.

Тож не варто казати, що творці нової наукової картини світу «випередили своє століття» і піднялися над «релігійним фанатизмом юрби».

За що засуджений, а за що вирок?

В 1983 году итальянский историк Пьетро Редонди (Pietro Redondi) обнаружил в ватиканском архиве анонимный доклад, обвинявший Галилея в защите атомизма. По мнению Редонди, Тридентский собор заклинал атомизм как ересь, и защита его Галилеем в книге «Проверных дел мастера» грозила смертной казнью, поэтому Папа Урбан, стремясь спасти своего друга Галилея, подменил обвинение на более безопасное — в гелиоцентризме.

Галілея судили за коперніканство, щоб не судити за ересь атомвму. Це була підміна звинувачення, що полегшувала його участь.

Микола Копернік був племінником єпископа, що керував господарством єпархії, членом єпархіальної ради. Кеплер три роки учився на богословському факультеті Тюбінгенського університету, але його, поза його волею, обрали викладачем математики в Граці. «Для Кеплера таке рішення означало крах усіх його багаторічних надій. Він не міг собі уявити, що дорога до кар'єри священника для нього відтепер закрыта, проте змушений був підкоритися. Але глибока релігійність і прагнення «узгодити» науку зі своїм вистражданим і щирим розумінням

Бога залишилися характерними для всього його життя».

Як зазначав сам Кеплер: «Я хотів бути служителем Бога й багато трудився для того, щоб стати ним; і от зрештою я став славити Бога моїми роботами з астрономії... Я показав людям, які будуть читати цю книгу, славу Твоїх справ; у всякому разі, тою мірою, якою мій обмежений розум зміг досягнути щось від Твоїї безмежної величі» (Йоганн Кеплер).

Галілей у 14 років став послухником ордену єзуїтів, «однак батько Галілея зовсім не бажав бачити свого сина ченцем і забрав його додому під приводом, що той потребує лікування очей».

Лейбніц (творець системи диференціального обчислення) свою головну працю присвятив «теодицеї» – «виправданню Бога».

Ньютон, будучи професором математики та оптики у Трініті-коледжі (коледж Святої Трійці), писав тлумачення біблійних книг пророка Даниїла й апостола Іоанна Богослова.

Декарт (творець «декартової системи координат») одержав освіту в єзуїтському коледжі – цитаделі антиокультизму – і в листуванні з датською принцесою Єлизаветою захищав католицизм.

Хімік Бойль («закон Бойля-Маріотта») користь від занять науковими дослідженнями бачив у застосуванні розуму дослідника для боротьби з чуттєвими пристрастями: «Хто може змусити найменші випадки у власному житті й навіть квіти свого саду читати йому лекції з етики і теології, той, мені здається, навряд чи буде відчувати потребу бігти в таверну».

На думку доцента МДУ диякона Андрія Кураєва, у протистоянні окультизму і християнства наука виявилася на стороні Церкви, а Церква – на стороні науки.

4. Утопічні проекти ренесансу (Т. Мор, Т. Кампанелла)

Культ людини-творця в епоху Відродження викликав до життя моделі ідеального устрою суспільства і віру в можливість здійснення в майбутньому цих ідеалів. Слово «утопія» (дослівно значить «нігдея», тобто місце, якого немає), увійшло в суспільну свідомість Європи після виходу у 1516 р. у світ книги То-

маса Мора (1468–1535), яку він назвав «Досить корисна, а також і цікава, воістину золота книжечка про найкращий устрій держави і про новий острів Утопія». Англійський гуманіст намалював ідеальне суспільство, де немає приватної (і навіть особистої) власності, все належить усім, де всі працюють не більше шести годин на день, а паразитів немає і немає влади грошей і грошей взагалі, а із золота і срібла утопійці «роблять нічні горщики і весь подібний посуд для найбрудніших потреб».

Пізніше подібні ідеї були висловлені італійцем **Томмазо Кампанеллою** (1568–1639) у його знаменитій книзі «**Місто Сонця**», написаній в тюремних катівнях. Містом Сонця керує священник, який іменується їх мовою «Сонце», нашою ж ми назвали б його Метафізиком. Йому допомагають три співправителі Пон, Сін і Мор, або по-нашому Міць, Мудрість і Любов.

Міць відповідає за все, що стосується війни і миру. Мудрість – вільні мистецтва, ремесла й усілякі науки, а також відповідні посадові особи і вчені, так само як і навчальні заклади. Число підлеглих розуму посадових осіб відповідає числу наук: є Астролог, також Космограф, Геометр, Історіограф, Поет, Логік, Риторик, Граматик, Медик, Фізик, Політик, Мораліст. І є в них всього одна книга, під назвою «Мудрість», де дивно стисло та доступно викладені усі науки.

Любов відповідає, по-перше, за дітонародження і контролює, щоб поєднання чоловіків і жінок давало найкраще потомство, також відає вихованням немовлят і дітей, лікуванням, виготовленням ліків, посівами, жнивими і збором плодів, землеробством, скотарством і взагалі усім, що стосується їжі, одягу і статевих взаємин. (*Губар О. М. Філософія: інтерактивний курс лекцій: навч. посібник. – К.: Центр учбової літератури, 2007. – 416 с.*)

Інформаційні джерела: 1, 2, 4–6, 8–10, 13, 19, 25.

Тема 6. Філософія нового часу

План

1. Основні риси й передумови формування філософії Нового часу.
2. Проблеми пізнання: емпіризм та раціоналізм філософії Нового часу.
3. Теорія механіки (Г. Галілей, І. Ньютон).
4. Ідеал людини епохи Просвітництва.
5. Проблеми німецької класичної філософії.

Теми рефератів

1. Історично – культурні передумови наукової революції Нового часу.
2. Енциклопедисти та їх внесок в розвиток західно-європейської культури.
3. Ідеї етичного вчення І. Канта.

Запитання до теми

1. Які принципові зміни в науковій і філософській картині світу відбулися в Новий час?
2. Чому проблеми методології стають визначаючими для філософії?
3. Чи погодитесь Ви з висловом: «Немає нічого в розумі, чого б не було у відчуттях»? Погляди якого напрямку він відображає?
4. Чийм поглядам у тлумаченні людини Ви віддасте перевагу – вченню про вроджені ідеї Декарта чи поняттю *tabula rasa* Локка? Чому?
5. Прокоментуйте вислів «Мислю, отже існую». Який спосіб світобачення стверджується та які можливі його наслідки?
6. Чому однією з головних наук Нового часу стала механіка? Чому природознавство заговорило мовою математики? Які наслідки математизації науки?
7. Чим пояснюються ставлення науки Нового часу до природи і наступальна, завойовницька діяльність людини відносно неї?
8. Що таке деїзм? Чим доводили деїсти неможливість втручання Бога в земні справи? У чому полягає відмінність між теїстичними і деїстичними поглядами?

9. Який зміст у поняття «раціоналізм» вкладали в епоху Просвітництва?
10. Як ви ставитесь до просвітницької ідеї тотального прогресу людства? Відповідь обґрунтуйте.
11. Прокоментуйте вислів Вольтера «Випадковості не існує, все в цьому світі або випробовування, або покарання, або нагорода, або передбачення».
12. Які соціально-культурні передумови сприяли рухові енциклопедистів?
13. Що означає положення І. Канта «Людина – тільки мета, і ніколи – не засіб»?
14. Прокоментуйте положення Гегеля «Все розумне – дійсне, все дійсне – розумне».

Ключові поняття: Новий час, Просвітництво, німецька класична філософія, гносеологія, емпіризм, раціоналізм, механіцизм, енциклопедизм, критична філософія Канта, категоричний імператив Канта, діалектика, закони діалектики.

1. Основні риси і передумови формування філософії Нового часу

Філософія Нового часу охоплює період XVI–XX ст.ст.

Це період формування нового типу світогляду, що пов'язаний з процесами секуляризації, з рухом Реформації, а потім Контрреформації, з бурхливим розвитком міст, відкриттям Нового Світу, зростанням ролі грошового господарювання й підприємництва, тобто становленням капіталізму.

1. **Основою життя** Нового часу є автономна людська особистість, але така, що бере на себе функції Абсолюту.

Якщо феодальна людина була вільна суто духовно, то в капіталістичну епоху людина **звільняється матеріально**, звільняється від землі, тобто розкріпачується. Відтепер вона працівник, який вільно продає свою працю, пролетар. Купується вже не сама людина, як в азіатсько-античному рабовласницькому суспільстві, і не її прикріпленість до землі, як у середні віки, а лише окремі функції людини, а саме її праця; виникає праця за вільним наймом.

Схід і античність, не маючи досвіду особистості, перетворювали саму людину на річ, тобто на товар.

Феодалізм, що виник з абсолютно-особистісного досвіду, мав предметом товарообміну тільки людський статус, прикріпленість людини до землі. Феодалізм здійснював своє виробництво на основі кріпосництва, яке виникало з основ його вчення про первісний гріх і законність всієї соціальної ієрархії.

Капіталізм абсолютизує саме земну особистість і перетворює на товар не земне фізичне існування людини, а її живу силу. Жива робоча сила (а не сам робітник) перетворюється на товар.

Отже, капіталізм заснований не на експлуатації рабів. Це було б рівнозначно експлуатації людини як речі, тобто як домашньої тварини. Уся ставка тут на живу працю, розподіл праці, на раціоналізацію праці, на абсолютизм уже не особистості *взагалі*, а саме *окремої* людської особистості з її окремими функціями і здібностями. Тут стежать тільки за максимальним використанням живої індивідуальної сили, а не за прикріпленням (хай прикріплюються, де хочуть), як в епоху феодалізму.

Таке виробництво служить, насамперед, підприємцям та організаторам. Якщо «реальною» базою тут є жива робоча сила, то «ідеальним» принципом виявляється підприємницька раціонально-організаторська воля.

Відбувається народження феномену «**духу капіталізму**», перші ознаки якого пов'язані, насамперед, зі збільшенням грошового запасу. Історики політекономії відзначають, що уже у XIV–XV ст.ст. в Італії, зокрема в багатій Флоренції, у XIV ст. гроші починають відігравати значну роль у господарстві, витісняючи натуральний обмін. Входять у побут найважливіші елементи капіталістичного господарства: рахунок, звітність, бухгалтерський облік – «клітинка» капіталістично-раціональної економіки. Завдяки цьому людина, за словами В. Зомбарта, «привчається до суто кількісного погляду на світ».

2. Людська особистість бере на себе функції абсолюту,

тобто хоче охопити всю нескінченність буття. Але ясно, що природно-обмежена особистість фактично зовсім не здатна обійняти нескінченність усіх часів і просторів, що тільки були, є і ще будуть. Таким чином особистість переходить до постійного становлення, прагнення, пошук. Вона мріє охопити нескінченність якщо не відразу, то поступово. Людину охоплює лихоманка прогресу, постійна гарячка пошуків, досягнень, весь невгамовний духовний авантюризм, жага і жадібність знання, почуттів, відчуттів, вольових зусиль, наживи, багатств, влади тощо.

Підприємець зайнятий не просто виробництвом, він переслідує мету нескінченного нагромадження і збагачення. Його цікавить не стільки розмір наживи, скільки сам процес нагромадження.

Таким чином, поняття додаткової вартості з діалектичною необхідністю впливає з поняття автономного суб'єкта виробництва. З часом принцип автономної особистості породжує апарат капіталістичної системи.

Здавалося б на перший погляд, що це проста річ – узяти та

й звільнити людину від покори трансцендентному буттю. Але виявилось, що після цього звільнення людина потрапила в залежність від іншого абсолюту, яким стала людина сама для себе.

Формується новий тип людини з розвиненою індивідуальною свідомістю. У середньовічному суспільстві були дуже сильні корпоративні й станові зв'язки. В епоху Відродження індивід здобуває більшу самостійність і все частіше являє собою не спільноту, а самого себе. Зворотний бік культу індивідуальності – ослаблення почуття солідарності, окремість людини, а як наслідок – самотність.

3. Якщо в основі культури – абсолютизація людського суб'єкта, то все об'єктивне буття для неї знецінюється.

Автономна особистість тому й автономна, що вона не зацікавлена ні в якій об'єктивній дійсності. Вона, в ідеалі, сама створює *із себе* всіляку дійсність. Заглибившись у себе, автономний суб'єкт втрачає зв'язок з об'єктом і тим самим руйнує своє цілісне світовідчуття. А світ, позбавлений ідеї цілісності, втрачає будь-які обриси й розмивається в нескінченну і порожню безодню темного простору, розширеного за допомогою технічних приладів (телескоп, мікроскоп).

Врешті, вибудовується нескінченний механістичний всесвіт – типово буржуазна конструкція, де усі елементи узгоджені, як у механічного годинника. Утверджується сподівання на всемогутність суб'єкта, його пізнавальні можливості, тобто на науку. Наукова картина світу підмінює собою світ. Такий світ не потребує почуттів, людської суб'єктивності, душевного ставлення. Це світ чіткої організації й холодного, тверезого розрахунку. Не випадково математизована механіка стане загальносвітоглядним принципом.

Європейське мистецтво – це відображення людського суб'єкта. Специфічне західноєвропейське мистецтво поставило за мету оспівати та зобразити глибини людської свідомості, обожнюючи і звеличуючи природного суб'єкта. Художники і глядачі Нової Європи пройшли всю можливу гаму людських настроїв, почуттів, ідей.

Створено спеціальне мистецтво інтимне і сильне для вияву

внутрішньої долі людського суб'єкта – це музика.

Живопис зображує не предмет молитви, а предмет насолоди, розкриває усі потаємні пориви людської душі й дає їх психологічно-портретний аналіз.

Поетія – вияв власне людської особистості і немає меж цим злетам, цим падінням, цим поривам, цим ідеям і пристрастям.

Західне мистецтво поступово звільнилося від сакральності під впливом процесів секуляризації – формування світської культури, звільненої від диктату церкви. Це величезний період в історії. Мистецтво відокремилася від усякої практичної діяльності й усамітнилося у своїх спогляданнях. Життя ідей і почуттів стало самодостатнім, відходить від об'єктивності й переходить у мораль і внутрішні настрої.

Романтизм можливий тільки в епоху мануфактури і машинного виробництва. Капіталізм є утвердження протестантського духу. Не важливо, що революція відбулася в Європі через три століття після початку буржуазної секуляризації. Незважаючи на це, Європа зі своїм мистецтвом, як і зі своєю наукою і релігією, таємно завжди живе як результат буржуазної революції: то її очікуючи і плекаючи, то її оспівуючи й реально використовуючи.

Якщо ви сидите в театрі й дивитесь п'єсу Шіллера або Островського, знайте, що це можливо для вас тільки тому, що пройшов час абсолютно-особистісної об'єктивності, з погляду якої театр – мистецтво автономної чуттєвості – був бісівським ігрищем, і що актори одержали право створювати своє мистецтво дякуючи тому, що хтось готовий був проливати свою кров за буржуазні ідеали й потім фактично проливав. Це не заважає бути творцям і цінителям мистецтва консерваторами й навіть реакціонерами. Тут залежність не психологічна, а соціологічна. І вона говорить, що все те нове мистецтво, що ми називали західно-європейським, з початку й до кінця є прояв світсько-буржуазного, індивідуалістично-ліберального, протестантського і капіталістичного духу. Самоспоглядання, самозаглиблення, сваволя напруженого й автономного, прагнучого в нескінченну й невизначену, темну далечінь ізольованого

людського суб'єкта, – це краса буржуазно-капіталістична.

Так, в новій і новітній Європі широко розвивалися наука і техніка, і тем самым бурно розвивалося грошове звернення. І все це вимагало величезного розвитку суб'єктивних зусиль чело­века. Но такої людина відчував і свою самостійність, тем самым уходив в свої власні глибини. І по­тому, чем більше росла техніка і грошове звернення, тем більше глибоко розвивалося суб'єктивне само­чуття чело­века. Соціально-історична дійсність вимагала не­обычайного розвитку окремої людської особистості, но ця особистість, сама же створююча техніку або грошове звернення, сама же і нена­виділа і то і друге, несомненно оказуючись в мучительном діалектичному протиріччі. *А. Ф. Лосев «Історія античної філософії в конспективному викладі».*

Нові принципи нового світу:

- нова релігія (протестантизм, утопізм, божественне на землі);
- нова методологія (раціоналізм, розвиток, прогрес);
- нове світопізнання (наука, закони природи, промислова революція);
- нова природа (пасивна, бездушна і бездуховна);
- новий космос (геліоцентризм, механіцизм, космічна безодня);
- новий світогляд (антропоцентризм, еволюціонізм, сциєнтизм);
- нова людина (гуманізм, свобода, виховання);
- нове суспільство (громадянське, соціально справедливе);
- нова економіка (буржуазна, промислове виробництво, додаткова вартість);
- нова юриспруденція (природна рівність перед законом);
- нова мораль (індивідуалізм, приватна вигода);
- нова політика (національна держава);
- нове мистецтво (класицизм, реалізм, романтизм).

2. Проблеми пізнання: емпіризм та раціоналізм філософії Нового часу

Френсіс Бекон (1561–1626) – засновник емпіризму, філософ промислової ери. Своєю метою проголосив не знання заради знання, а панування людини над природою. Знання – сила.

Своє завдання вбачає у відновленні наук, яке розбиває на дві частини: перша, «руйнівна», повинна допомогти людині «повністю відмовитись від звичних теорій і понять, «очиститись», звільнити розум, підготувати його до наступної позитивної творчої роботи. Друга частина – вчення про метод.

Вимога методу – «розкладання», «роздроблення» природи, «відокремлення», «окреме» вивчення конкретних тіл і процесів, а також «роздільний» опис і аналіз зовнішнього вигляду тілесної, матеріальної природи, з одного боку, і її закону – з іншого.

Сходження від чуттєвого й окремого до усвідомлення загальних положень становить суть **індукції**, завдяки якій наука стає плідною. Індукція виводить із дослідів, експериментів загальні положення, а потім із цих загальних положень чи принципів – нові досліди та експерименти.

Бекон базує свій метод на визнанні вагомій ролі досвіду в пізнанні, що дає підстави вважати його родоначальником англійського **емпіризму** (від грецьк. *εμπειρία* – досвід). Пізнання – ніщо інше, як відображення зовнішнього світу у свідомості людини. Воно починається з чуттєвих даних, із сприйняття зовнішнього світу, але останні, у свою чергу, потребують експериментальної перевірки, підтвердження та доповнення.

Рене Декарт (1596–1650)

Декарт відомий як математик, творець аналітичної геометрії, філософ.

Вважав, що філософське знання повинне відповідати вимогам істинності, воно потребує обґрунтування, причому настільки переконливого, щоб бути прийнятним для кожного критика і скептика. Тобто воно по-

винне бути ясным, очевидним. Виходячи з цього, Декарт проголошує своє знамените: «Я мислю, отже, існую». Дві речі очевидні: я існую, і я мислю. **Вихідна точка філософії Нового часу – мислячий суб'єкт, людина розумна** (Homo sapiens).

Саме мислення, будучи процесом, має початок, середину (процесуальність) та кінець. Усе повинно бути гранично ясным.

Початок: ним повинні бути найпростіші, очевидні ідеї, властиві мисленню людини. З таких очевидних ідей починаються науки. Звідки беруться ці ідеї? Зі свідомості, завдяки *інтуїції*. Слово «інтуїція» походить від латинського дієслова «здивуватися». За Декартом, ясні ідеї людина виявляє, пильно вдивляючись у свою свідомість, вони споконвічно притаманні свідомості, Декарт їх називає «вродженими».

Середина: виходячи з ясних, простих ідей за законами **дедукції** виводяться висновки більш складних ідей. Дедукція означає виведення часткового знання з загального. Часткове знання вже міститься в загальному, людина у процесі дедукції лише вицлює його з загального. Дедукція – метод ясний та очевидний, він не може схибити. Якщо усі A (тобто a_1, a_2, \dots, a_n) є B , то кожне A є B . Наш приклад: усі студенти гарні собою, отже, і студент C гарний собою. За правилами дедукції будуються багато доказів у математиці, на якій Декарт дуже добре знався.

Кінець: отримане в результаті дедукції знання треба порівнювати з почуттєвим досвідом, з результатами експерименту.

Отже, для істини потрібен **метод**, тобто певний спосіб пізнання. Якщо виникають труднощі, предмет дослідження треба розділити «на стільки частин, скільки це потрібно для кращого їх пізнання»; складне пояснюється простим.

Користуючись своїм методом, Декарт заклав основи аналітичної геометрії, увів поняття змінної величини й функції, сформулював закон збереження імпульсу, увів поняття рефлексу (Декарт власноручно оперував тварин), пояснив рух і утворення небесних тіл вихровим рухом матеріальних частинок. А дехто говорить, що філософія марна!

Суперечка про ідеї. Джон Локк

Проти декартівської концепції вроджених ясних думок (ідей) виступив англієць **Джон Локк** (1632–1704). Він, як і

Декарт, дотримувався концепції «природно розумної людини». За Локком, потрібно чітко та ясно показати, як людина приходить до своїх ідей. Декарт не пояснює цього, а просто стверджує, що нам властиві очевидні у своїй істинності ідеї.

Локк говорить, що найперше, що отримує людина – це відчуття. Завдяки відчуттям у людини з'являються прості ідеї зовнішнього досвіду, наприклад: пред-

мет такого-то кольору, такої-то довжини. Але є ще складні ідеї, а саме: 1) ідеї об'єктів; 2) ідеї відносин; 3) ідеї-поняття (загальні поняття).

Прикладом ідеї об'єкта є, наприклад, ідея конкретної людини. Така ідея виходить у результаті простого додавання простих ідей, безпосередньо викликаних відчуттями. («Ручки, ножки, огуречик – получился человечик»).

Прикладом ідеї відносин є ідея материнства, одержана завдяки порівнянню, зіставленню ідеї батьківства і дитини.

Прикладом загального поняття є поняття «людини». Щоб одержати поняття «людина», необхідно зібрати усі ідеї про окремих людей, неподібні прості ідеї відкинути (це й означає, що ми від них *абстрагуємося*), які ідеї тоді залишаться, ті й складуть поняття «людини». Тобто, у визначенні поняття «людина» вказуються лише ідеї, властиві кожній людині.

«Людина розумна» – це людина, яка вільно й активно формується. Знання, ідеї, принципи не «вкладені» Богом у людську душу, не дані людині з народження, але добуті завдяки схожденню розуму й інших пізнавальних здібностей по відповідних шаблях досвіду й розуміння.

Людина вільна довіряє самій собі, прямує ніби «від нуля» знань і можливостей, від знання свідомості, схожого на «чисту дошку» (tabula rasa), на яку досвід наносить свої знаки й письмена.

Розум одержує весь матеріал міркування і знання з досвіду.

На досвіді ґрунтується усе наше знання. «Немає в розумі нічого, чого б не було в досвіді».

Суперечка про ідеї проходить через всю історію розвитку філософії. Якщо сенсуалісти (*Бекон, Гоббс, Локк*) виводять знання з відчуттів, то раціоналісти (*Декарт, Спіноза, Лейбніц*) підкреслюють пріоритети мислення.

3. Теорія механіки (Г. Галілей, І. Ньютон)

Новий час – це епоха, коли вище усього цінуються розум і його творіння – наука, яка починає розвиватися настільки стрімко, її успіхи настільки великі, що навіть ставиться під сумнів наявність науки в античності й середньовіччі. У зв'язку з обговоренням філософських проблем теорії пізнання для нас найважливішого значення набуває філософський зміст створеної Галілеєм і Ньютоном теоретичної механіки. Вони виявили одну дивну обставину.

Усім нам зі школи відомі три закони Ньютона. Для наших цілей особливо важливе значення має співвідношення між двома першими, основними законами. Другий закон Ньютона записується дуже просто $F = ma$, де F – вектор сили, m – маса, a – прискорення. Але другий закон Ньютона виконується не завжди, а тільки в тих системах відліку, де тіло, на яке сили або взагалі не діють, або врівноважують одна одну, залишається в спокої або рухається рівномірно прямолінійно.

Перший закон Ньютона визначає умови, при яких справедливий другий, так само як і третій, закон Ньютона. Тут і виявляється одна дивна обставина: перший закон *Ньютона* не можна перевірити експериментально. У супереч визначенню закону, сили, що діють на тіло, ніколи не врівноважуються абсолютно точно; також неможливо в ході експерименту звільнитися від сил. Усе це означає, що *Галілей*, першовідкривач першого закону *Ньютона*, прийшов до нього в результаті уявного узагальнення всього доступного йому емпіричного і теоретичного матеріалу.

Треба відзначити, що експерименти допомогли *Галілею* зробити відкриття. Він розглядав уявні досліди зі скочування

по похилих площинах важких металевих куль. Чим меншим ставав би кут нахилу площини, тим меншим було б прискорення куль. *Галілей* розсудив, що куля на горизонтальній поверхні буде знаходитися у спокої або у стані рівномірного прямолінійного руху нескінченно довго.

Отже, те, що зробив *Галілей*, називається *ідеалізацією*, вона дозволила перетворити уявлення про механічні явища на теорію, яка їх пояснить. Характерними рисами побудови механіки Ньютонів є такі положення:

- закони виражаються математично;
- дедукція, підведення під закон умов конкретних механічних задач;
- порівняння теорії з результатами експериментів.

Ідеалізація

Ідеалізація є необхідним методом будь-якого теоретизування взагалі й наукового зокрема. Новий час по-різному пояснював її.

Декарт вважав, що ідеалізація дається нам від народження, але, як бачимо, вона є науковим винаходом.

Ідеалізації, усупереч думці *Локка*, неможливо вивести і з експерименту, що надає чуттєві дані. Якби ідеалізації виводилися прямо з експерименту, то експериментатори, не чекаючи теоретиків, самі відкривали б теоретичні закони, тобто ідеалізації.

Ідеалізація – це підсумок великого пошуку, удачі в упорядкуванні експериментального і теоретичного матеріалу, їх гармонії, часто методом спроб і помилок, висування і спростування гіпотез. Удача приходить до тих, хто завзятий і наполегливий, кому повезе. Коли *Альберта Ейнштейна* спитали, як йому вдалося відкрити постулати теорії відносності, він скромно відповів: «Здогадався». Чому інші не змогли здогадатися?

Ідеалізація, не будь-яка, а науково виправдана, є розумінням подібності досліджуваних явищ. До неї не веде пряма асфальтована дорога, вона не є результатом абстракції.

Наслідки механіцизму

Матерія трактується як тіло та уподібнюється геометрич-

ним об'єктам (які є ідеалізованими формами), так що матеріальне, фізичне й геометричне теж ототожнюються.

Матерія як протяжна субстанція ототожнюється із природою; відбувається фундаментальне для механіки (як науки) й механіцизму (як філософсько-методологічного погляду) висування на перший план механічних процесів, перетворення природи у якійсь мірі на гігантський механізм (годинник – його ідеальний зразок і образ), який «улаштовує» і «вибудовує» Бог.

Рух ототожнюється з механічним переміщенням, що відбувається під впливом зовнішнього поштовху; збереження руху і його кількості трактується як закон механіки, що одночасно виражає й закономірність матерії-субстанції.

Має такий вигляд, начебто мова йде про сам світ, про його речі й рух, але потрібно пам'ятати, що «тіло», «величина», «фігура», «рух» беруться як «речі інтелекту» – ідеалізовані об'єкти, сконструйовані людським розумом, який освоює нескінченну природу, що лежить перед ним.

У результаті Всесвіт стає простим, логічно узгодженим, як теореми Евкліда. Немає сенсу шукати його приховану глибину. Математика – не тільки наука про числові відношення, але й модель фізичної реальності, вона стає головною наукою. Світ сутностей, якостей, цілей заміняється світом обчислень і математичного аналізу, у якому більше немає й сліду властивостей, цінностей, глибини. «Природа непрозора, мовчазна, без запаху, без кольору; це тільки бурхливий натиск матерії, без мети, без причин» (А. Н. Уайтхед).

Традиційна концепція перевернута. Якщо у світі античності та Середньовіччя природним станом тіл був спокій, а рух – аномалією, то тепер спокій – це стан руху. Якщо у традиційній концепції кожна річ має у природі своє місце в рамках ієрархії, то тепер немає ніякого напрямку з визначеними цілями.

Відбувається радикальна трансформація трактування природи, світу, людини.

Формування нового юридичного світогляду

Новий стиль філософствування, де б його не застосовували:

у політиці, педагогіці, моралі – скрізь давав нові плоди. Показовим у цьому сенсі є вироблення нового юридичного світогляду. На відміну від своїх античних і середньовічних колег правознавці Нового часу прагнули захистити права кожної особистості. Зовсім незрозуміла для юристів старих шкіл нова ідея полягала у визнанні усіх людей з юридичної точки зору рівноправними: «Перед законом усі рівні». Цю ідею розвивали, зокрема, *Томас Гоббс* і *Джон Локк*.

На перший погляд, ідея юридичної рівноправності людей, що відрізняються походженням, багатством, статтю, розумовими і фізичними можливостями, здається ледве не абсурдною. Навіть філософам-новаторам було важко її обґрунтувати, аргументом виступала ідея природної рівності. Але за народженням рівності немає, бо один народиться хворим, інший – здоровим тощо. Стверджували, що люди, як розумні істоти, рівні за своїми можливостями, але й це не підтверджується практикою.

Проте положення про юридичну рівноправність було прийнято. Головним предметом вивчення цього часу стали сутнісні властивості людини – розумність і рівність з іншими людьми. Рівність філософи цієї епохи виводили з «загальних і незворотних» природних законів. Відмінність фізичних задатків нічого не визначає в людському житті (наприклад, більш слабкий може вбити сильнішого), а тому ніяк не може служити аргументом на користь тези про нерівність людей від народження.

«Немає нічого більш очевидного, що істоти однієї й тієї ж породи й виду, від народження одержуючи однакові природні переваги й використовуючи ті самі здатності, повинні також бути рівними між собою без будь-якого підпорядкування й гноблення», – зазначає Дж. Локк.

Постулат про «природну рівність людей», як їх «природну» якість, ґрунтується на ідеї «природної розумності» людини, коли кожному відкритий шлях пізнання. Для пояснення як і чому на зміну «природній» рівності людей у якийсь певний момент історичного розвитку приходить нерівність, тобто виникає власність, Гоббс і Локк побудували вчення про вини-

кнення власності в результаті праці. Власність розглядається як продукт праці й останній атрибут людської природи. Що, власне, відповідає духу часу.

Ще одна «природна» якість людини – нічим не обмежена свобода. «Природна свобода людини полягає в тому, що вона вільна від будь-якої влади на землі й не підкоряється волі або законодавчій владі іншої людини, але керується тільки законом природи». Але такий стан породжує «війну усіх з усіма» (за Гоббсом). Тому для реалізації своєї свободи люди свідомо її обмежують, укладаючи «суспільну угоду» (Гоббс, Локк, Руссо). Ця суспільна угода є згодою усіх його учасників дотримуватись деяких загальних правил, в основі яких лежить ідея суверенної особистості.

Четверта «природна» якість людини – це безумовне право захищати від усяких зазіхань свої природні рівність, свободу, власність.

«Свобода людини в умовах існування системи правління, – пише Локк, – полягає в тому, щоб жити відповідно до усталеного закону, це свобода слідувати своєму власному бажанню в усіх випадках, коли цього не заперечує закон, і не бути залежним від невизначеної, невідомої, самовладної волі іншої людини».

Положення про рівність людей є цінністю, що неможливо одержати безпосередньо з досвіду, за допомогою чуттєвої уяви. Спочатку вона виникла як гіпотеза. Використання її виявилося дієвим, тому гіпотеза стала сприйматися як закон громадського життя.

Зверніть увагу на те, як реалізується новий стиль філософського мислення. Якщо фізики Нового часу постулювали за допомогою фізичних законів однаковість механічних явищ при різних значеннях фізичних змінних, то юристи наполягали на підпорядкуванні усіх людей тим самим юридичним законам при природній відмінності різних індивідів.

(Канке В. А. Філософія. Исторический и систематический курс : уч. для вузов. – 4-е изд., перераб. и доп. – М. : Издательско-книготорговый дом «Логос», 2002. – 344 с. – Режим доступа: http://filam.ru/view_manuel.php?id=12. – Название с экрана).

4. Ідеал людини Просвітництва

XVIII ст. відоме в історії під назвою «століття Просвітництва». Термін був висунутий Вольтером і Гердером. Просвітництво було загальноєвропейським явищем, але найбільше поширення отримало у Франції. Відомими просвітниками були Вольтер, Монтеск'є, Руссо, Кондільяк, Ламетрі, Дідро, Гольбах та інші. У другій половині XVIII ст. просвітницький рух набув широкого демократичного розмаху. У Франції з'явилась «партія філософів» – передових мислителів, учених і письменників, які згуртувались навколо видання «Енциклопедії», в якому були зібрані досягнення «в усіх галузях знання і в усі часи». 35 томів «Енциклопедії» стали очевидним торжеством просвітницьких ідей.

Порівняно пізніше – із середини XVIII ст. – Просвітництво поширюється у Німеччині, представлене мислителями: Лесінг, Гердер, Гете, Шиллер та інші, які підготували ґрунт для великих ідеалістичних систем Канта, Фіхте, Шеллінга і Гегеля.

Характерна риса – **раціоналізм** та **секулярність** мислення, критика теїстичної християнської релігії як світогляду. Більшість поділяли точку зору **деїзму**, де Богу відводиться тільки роль першопоштовху, вихідної причини світоустрою (він створив світ, але після цього не втручається в його процеси).

Для усіх філософів Просвітництва центральною реальністю й головним об'єктом вивчення є фізичний світ або природа, яку можна зрозуміти й пояснити, тобто знайти природні причини усього існуючого і не спиратись на потустороннє, таємниче й невідоме. Ця риса світогляду називається **натуралізмом** (від лат. natura – природа). Самою досконалою істотою природи є, на їх думку, людина. Пізнання не має меж: таємниці Всесвіту повинні відкритись перед могутністю людського інтелекту.

Формується **новий суб'єкт**, здатний самостійно міркувати про всі події свого повсякденного життя, ухвалювати самостійні рішення і відповідати за них, тобто, бути незалежним індивідом. Було введено цілу низку соціальних феноменів, що визначали дійсність: **приватний інтерес** як особлива, матеріальна сфера втілення здорового глузду, «**розумний егоїзм**» як

його прояв стосовно інших членів суспільного договору тощо.

Заслуга Просвітництва полягала у культивуванні такої особливої людської здатності – здатності судження, яка проявлялася як здоровий глузд, що дало поштовх формуванню у західній цивілізації ідеї **суверенної особистості**, теорії суспільного договору та громадянського суспільства, а також ідеї історичного прогресу як прогресу людського розуму.

5. Німецька класична філософія

Німецька класична філософія охоплює порівняно короткий проміжок часу – з 80-х рр. XVIII до середини XIX ст. Її представники: І. Кант (1724–1804), І. Фіхте (1762–1814), Ф. Шеллінг (1775–1854), Г. В. Ф. Гегель (1770–1831), Л. Фейєрбах (1804–1872).

Їх філософія є теоретичним підсумком вирішення тих проблем, які стояли перед філософією Нового часу. У зв'язку з цим німецьку класичну філософію вважають її останнім, завершальним етапом.

Німецька класична філософія сприйняла засадницькі принципи філософії Нового часу – раціоналізм і «натуралізм», тобто розгляд навколишнього світу як природи, що існує за внутрішньовластивими їй механічними законами, проте творчо їх переробила. Перш за все, якщо мислителі Нового часу, що намагалися пізнати й перетворити природу і суспільство, спиралися на ідею про силу людського творчого розуму, то і Кант, і Гегель виходили з протилежної ідеї – розумної доцільності світу, що оточує нас. Тобто вони йшли не від природи до розуму, як просвітники, а від розуму – до природи.

З цієї причини в німецькій класичній філософії відбувається зміщення акценту з аналізу природи на дослідження людини як автономного світу. Якщо філософи Нового часу знали людину тільки як природне тіло, наділене нетілесною душею, то для І. Канта і Г. В. Ф. Гегеля саме з людського духу, духовної діяльності людини виводиться весь світ, що оточує її, як природний, так і культурний.

Саме звернувшись до вивчення людини та її пізнавальних

здібностей, здійснює І. Кант, за його власними словами, «коперніканський переворот» у філософії, вирішуючи проблему методу пізнання. Його не задовольняли односторонні підходи до розгляду цієї проблеми представників емпіризму та раціоналізму. Піддавши критичному аналізу у своїх знаменитих роботах «Критика чистого розуму», «Критика практичного розуму» і «Критика здатності судження» основні пізнавальні здібності людської душі, І. Кант дійшов висновку, що не розум повинен копіювати речі, а речі повинні узгоджуватись із розумом.

Тобто наші знання узгоджуються не зі світом, що оточує нас, а з нашими пізнавальними можливостями. Тому ми пізнаємо світ не таким, яким він є насправді, а в тому вигляді, в якому його пізнання доступне нашому розуму. Нам же залишається констатувати лише паралельне існування двох світів: світу «ноуменів» або «речей у собі», так би мовити, світу самого по собі і світу феноменів, світу «речей для нас», світу явищ, тобто світу, який ми знаємо таким, яким він є у нашій свідомості.

Характерною рисою філософії Канта є обґрунтування най-

вищої онтологічної цінності людини відносно природи. Вона здатна до автономної мотивації, людина є «ціллю в собі», тоді як тварина – лише простим «засобом». Автономність (самозаконність) людської волі полягає в тому, що вона визначається не зовнішніми причинами, а внутрішнім законом розуму. Воля розумної істоти – це здатність чинити, керуючись ідеєю свободи, тобто моральними вимогами як законом уможливленого світу.

Гегель критикує Канта за припущення непізнаваності речі в собі і створює систему абсолютного ідеалізму, в якій розум наділений здатністю саморозвитку (самопізнання) спочатку у формі логіки, потім відчуження у сферу природи й історії і, нарешті, повернення у вихідний стан. Розум, або абсолютна ідея, розвиваються за принципом тріади: теза – антитеза – синтез. Абсолютна ідея, реалізуючись у світі, визначає принцип його існування і пізнання: «Усе розумне – дійсне, усе дійсне – розумне».

Інформаційні джерела: 1, 2, 4–6, 8–10, 13, 15, 20, 21, 26, 27.

Тема 7. Західна філософія новітнього часу

План

1. Особливості неklasичної філософії.
2. Нігілізм Ф. Ніцше та його вплив на розвиток західної філософії.
3. Теорія підсвідомого З. Фрейда.
4. Ідея архетипів К. Юнга та їх філософське значення.

Теми рефератів

1. Культурно-історичні передумови формування неklasичної філософії.
2. Передумови дослідження проблеми безсвідомого в історії філософії.
3. Нігілізм Ф. Ніцше та його наслідки.

Запитання до теми

1. У чому найістотніша відмінність філософських течій кінця ХІХ – поч. ХХ ст.ст. від класичної філософії?
2. У чому суть концепції «воля замість розуму» в неklasичній філософії?
3. Визначте філософсько-світоглядні засади «філософії життя».
4. Визначте, абсолютизація яких першоджерел лежить в основі неklasичних філософських течій.
5. Порівняйте вихідні принципи класичної і неklasичної філософії: їх взаємні переваги та недоліки.
6. Проілюструйте конкретними прикладами прояви внутрішньої суперечливості філософських ідей Ф. Ніцше.
7. Чим викликаний нігілізм Ф. Ніцше?
8. Які нові принципи моралі пропонує Ф. Ніцше?
9. Чому людина, за Ніцше, – «це міст, а не ціль»?
10. Як Фрейд пояснює виникнення й формування людського суспільства та культури.
11. Наведіть приклади прояву фрейдизму в художній культурі ХХ ст.

12. У чому суть процесів сублимації та витіснення?
13. Прокоментуйте думку Юнга: «Ви – тільки плямочка свідомості, яка плаває в морі життя, учасником якого Ви не є».
14. Що таке архетип? У чому він проявляється? Наведіть приклади.

Ключові поняття: ірраціоналізм, воля, інстинкт, воля до влади, надлюдина, нігілізм, «любов до далекого», інтуїція, несвідоме, надсвідоме, сублимація, витіснення, психоаналіз, архетип.

1. Особливості некласичної філософії

Ствердження філософського ірраціоналізму відбувається в умовах розчарування інтелігенції в тих ідеалах, якими оперував філософський раціоналізм. До середини XIX ст. формується переконання, що прогрес науки і техніки сам по собі не приведе до реалізації столітніх прагнень людства. Люди перестали вбачати у світовому історичному процесі виявлення і здійснення вишого Розуму.

Зневіра в конструктивно-творчих силах людини, соціальний та історичний песимізм – основні риси світоглядних орієнтацій другої половини XIX – поч. XX ст.ст., які лягли в основу ірраціоналізму.

Важливі ознаки некласичності проявили себе не лише у філософії: у **літературі** – твори німецьких та австрійських романтиків, у **живописі** – поява спочатку імпресіонізму, а потім абстракціонізму, супрематизму; подібні ж тенденції спостерігались у музиці. У **науці** вже у 60-х р. XIX ст. австрійський фізик Е. Мах вперше сформулював принцип відносності, стверджуючи, що у світі не існує привілейованих систем відліку.

Усе це свідчило про те, що поступово ставились під сумнів та ніби розмивались такі красиві та ясні принципи класики і перш за все тому, що вони, попри їх привабливість, не дуже узгоджувались із життям. Останнє засвідчувало себе скоріше відносним, ніж абсолютним, неоднозначним, ніж визначеним, тощо.

Відбувається переосмислення раціоналістичної концепції

людина – світ, змінюються уявлення про сенс, цілі та призначення людської діяльності та пізнання, переглядається сам спосіб тлумачення людського мислення і свідомості. На відміну від раціоналізму, в якому містифікуються раціонально-доцільні форми людської активності, **ірраціоналізм** ототожнює духовне із спонтанними, несвідомими імпульсами, емоційно-вольовими та морально-практичними структурами суб'єкта.

Нестійкість соціального буття індивіда перетворюється в ірраціоналізмі на онтологічну невірноваженість усього Всесвіту. З точки зору представників ірраціоналізму, світ не має впорядкованої, закономірної побудови, і самі основи буття нерозумні. Буття ірраціональне, оскільки безглузде, дисгармонійне. Його осягнення можливе тільки через внутрішнє, нелогічне, ірраціональне сприйняття. Змінюються принципи філософування, які протиставляються класичним.

Класична філософія

1. Буття є цілісне, глибинно укорінене, гармонійно влаштоване.
2. Розум є вищою та найціннішою частиною людської психіки.
3. Розум здатний висвітлити глибини психіки й зрозуміти їх.
4. За допомогою розуму людина пізнає світ, організовує своє життя і взаємини з буттям.

Некласична філософія

1. Говорити про буття можна тільки в контексті людського сприйняття й уявлення; ми можемо судити лише про те, що стало предметом нашого сприйняття і знання; питання про буття взагалі залишається відкритим.
2. У людській психіці на перший план виходять чинники, що за своєю природою нерозумні або позарозумні; масштабами й силою дії вони перевершують розум.
3. Оскільки нерозумні чинники психіки потужніші, то розум нездатний їх опанувати.
4. Розум не лише не сприяє гармонізації людського життя, а й іноді заважає цьому.

2. Нігілізм Ф. Ніцше та його вплив на розвиток західної філософії

Я не люблю ближнього вблизи, пусть убирается ввысь и вдаль! Иначе как бы он стал моей звездой?

Эпиграф из книги Ф. Ницше «Веселая наука» (Франк переводит «Радостная наука», – так называлась в Средние века поэзия трубадуров – Gaya scienza). Nietzsche.

Фрідріх Ніцше (1844–1900) та етика любові до далекого

Належить до філософського напрямку «філософія життя». Центральне поняття цієї філософії – життя як потік безкінечного, мінливого, не осяжного розумом волевиявлення, що є творчим існуванням людини. Таке трактування життя протиставляється традиційному для західної філософії поняттю буття, яке є незмінним, фундаментальним і умоосяжним. Ніцше намагається окреслити нову модель взаємовідношення люди-

ни і світу, де перевага надавалась би саме людині. Оскільки життя не можна осягнути раціонально, за допомогою понять, то Ніцше змінює й саму мову філософствування, його мова метафорична, образи символічні, вони потребують інтелектуального зусилля для розуміння.

Головним постулатом філософії Ніцше, її відкритим нервом є протистояння убогості духу та душевній пасивності в житті. Ніцше протиставляє два могутніх моральних принципи:

– «любов до ближнього» – відповідає християнській світоглядній традиції і виходить із другої заповіді «возлюби ближнього твого, як самого себе», а перша – «возлюби Господа Бога твого усім серцем твоїм, і усією душею твоєю, і усією силою твоєю, і

усім розумінням твоїм»;

– «любов до далекого» – від неї християнське віровчення застерігає, оскільки далекого любити легше, така любов є абстрактним, а не живим почуттям.

«Любов до далекого», за Ніцше, є любов'ю до більш віддалених благ і інтересів наших «ближніх», також любов до «далеких» для нас людей – наших співгромадян, наших нащадків, людства; нарешті, сюди належить і любов до істини, до добра, до справедливості – словом, любов до всього, що зветься «ідеалом», або, як висловлюється Ніцше, «любов до речей і приви́дів».

Зрозуміло, що обидві «любові» можуть поєднуватись і взаємозалежати. Як приклад – відтінки материнської любові. Любов до дитини, що прагне задовольнити усі її бажання й застерегти її від усяких страждань, у якості «любові до ближнього»

може бути протипоставлена материнській «любові до далекого» – любові, спрямованій на забезпечення віддалених благ для дитини, хоча б ціною її обмежень і, можливо, страждань сьогодні.

Сам Ніцше – переконаний і захоплений апостол «любові до далекого». Але він не тільки її проповідник, він творець грандіозної моральної системи, заснованої на цьому моральному почутті. Його моральне вчення найбільш зріло подане у проповідях Заратустри. Це його євангеліє «любові до далекого», представлене в роботі «Так говорив Заратустра».

Ближні бояться далекого

«Ближні», що живуть інтересами дня, що зрослись зі стабільним укладом свого існування, не розуміють і бояться того, хто полюбив далеке. Коли Заратустра вперше поспішав до людей, щоб сповістити їм своє вчення, той пустельник, що зустрівся йому, попереджав: «Наші кроки звучать для них занадто самотньо по їхніх вулицях; і коли вони вночі, лежачи у своїх постелях, чують кроки людини задовго до сходу сонця, вони запитують себе: куди направляється злодій?»

Але й той, хто полюбив «далекого», платить своїм ближнім тим самим: його любов до далекого змушує його ненавидіти все ближнє та нехтувати ним, реальність сучасного життя, оточуючих людей з їх буденними, дрібними інтересами.

Сучасна мораль

Ніцше критикує лицемірну мораль сучасності. Він демонструє колекцію **типів сучасних доброчесних людей**.

Є «такі, для кого чеснотою є біль від удару батогом»;

«такі, що подібні до заведеного годинника для щоденного побуту: вони цокують і хочуть, щоб їхнє так називали чеснотою»;

«такі, котрі сидять у своєму болоті й говорять крізь очерет: «Чеснота – це тихо сидіти в болоті, ми нікого не кусаємо й тікаємо від того, хто хоче кусатися, і в усьому ми маємо ту думку, що нам наказано мати»;

«є й такі, що вважають чесноту необхідною, але насправді вірять лише в те, що потрібна поліція».

Майбутнє

Люди сьогодення в очах Заратустри – тільки матеріал для майбутнього, каміння для зведення величного будинку. *«Я броджу між людьми, – говорить він, – як між шматками майбутнього, того майбутнього, яке я бачу. І немає в мене іншої мрії й думки, як домріяти і звести до купи те, що є улашками... Нинішнє і минуле на землі – ой, друзі мої! Вони нестерпні для мене, і я не міг би жити, якби я не був віщуном того, що колись ще повинно прийти!»*

Світогляд Ніцше – це світогляд прогресиста, що прагне за обрії земної повсякденності та одномірної людяності.

«Далекі і презирливі для мене люди сьогодення, до яких ще так недавно прагнуло моє серце; вигнаний я з країни батьків і матерів моїх.

Тож залишилося мені любити лише країну дітей моїх, невідкриту, у далекому морі; до неї направляю я мої вітрила, її шукаю й шукаю без кінця.

Моїми дітьми хочу заглядити, що я – дитя моїх батьків; усім майбутнім спокутую я цю сучасність».

Презирство – джерело сили та засіб свободи «від».

У першій же проповіді своїй до людей Заратустра вчив їх «великому презирству» як джерелу морального відновлення людства: вище, що люди можуть пережити, є «час великого презирства, коли їм стануть огидними їхнє щастя, їхній розум, їхня чеснота», коли у всьому цьому вони побачать лише «убогість, бруд і жалюгідний достаток».

Але він знайшов вихід із тяжкого стану, вихід із бруду сучасності:

«Сама відраза творить крила й сили, що чують свіжій вітер!» Творча воля, прагнення змінити сьогодення та наблизити до нього «майбутнє й далеке» – ось до чого повинна вестися відраза до сучасності. *«Воля звільняє, тому що воля є творчість, так учу я. І тільки для творчості повинні ви учитися!.. Творчість! Ось великий порятунок від страждань, велике полегшення життя!».*

Руйнація – очищення зовнішнє, для зовнішньої еволюції та прогресу.

Отже, любов до далекого є любов творча, і вона повинна бути любов'ю діяльною, що за необхідності приймає форму боротьби з людьми.

А діяльна любов до ближнього (за Ніцше) виражається, насамперед, у миролюбному, дружньому, доброзичливому ставленні до усіх людей. Моральним ідеалом є миролюбність, лагідність, прагнення поступитися ближньому і заради його бажань придушувати свої власні:

«Я не вчу вас праці, я вчу вас боротьбі, Я вчу вас не миру, а перемозі. Вашою працею нехай стане боротьба, вашим миром нехай стане перемога...»

Війна та мужність зробили більше великих речей, ніж любов до ближнього. Не ваша жалість, а ваша хоробрість рятувала досі нещасних!».

Існує думка, ніби Ніцше проповідує, так сказати, «лиходійство заради лиходійства», жорстокість винятково заради краси й сили. Подібне трактування Ніцше є самим не правильним.

«Краще я побачу великі вади, криваві злочини, тільки не цю сити добродійність і платоспроможну мораль».

Вчення Заратустри є моральним кодексом життя героя, вперше написаний маніфест для людей творчості та боротьби.

Психологічним проявом любові до ближнього є м'якість; психологічним проявом любові до дальнього – твердість.

«Навіщо ти такий твердий? – говорить одного разу діаманту кухонне вугілля. – Хіба ми не близькі родичі?»

Навіщо ви такі м'які? О брати мої, так запитую вас я; хіба ви – не мої брати?»

Навіщо ви так м'які, такі розм'якли та поступливі? Навіщо так багато самозречення у ваших серцях? Так мало фатального у вашому погляді?»

І якщо ви не хочете бути фатальними й неблаганними, як можете ви зі мною перемогти?»

І якщо ваша твердість не хоче блищати, дробити і різати, як можете ви зі мною творити?

Творці завжди тверді. І блаженством повинно вам здаватися прикласти вашу руку на тисячоліття, як на м'який віск...

Цю нову скрижаль, о брати мої, ставлю я над вами: станьте твердими!».

Загибель, учить він, є долею усього, що підіймається вище рівня сучасності, що в сьогоденні представляє майбутнє.

Життя сповнене «трагічної краси» і борці за далеке готують його загибель і дають йому силу спокійно йти назустріч їй:

«О мої брати, первістки завжди приносяться в жертву. Усе-таки ми – первістки.

Усі ми сходимо кров'ю на таємних жертвниках, усі ми горимо аби догодити старим кумирам...

Але того й хочуть люди нашого роду, і я люблю тих, хто не хоче берегтися. Загиблих люблю я усією моєю любов'ю, тому що вона веде до вищого».

Коли Заратустра вперше зійшов до людей для проповіді нового вчення, він у першій же своїй промові до народу **учив людей загибелі**. Вказував їм, що вони повинні очиститися, переживши «годину великого презирства», він став говорити їм про свою любов до добровільної загибелі:

«Я люблю тих, хто не уміє жити, не загинувши, бо смерть їх є перехід до вищого...» (смерть наявного, загибель себе сьогоднішнього... як умова іншого майбутнього).

Отже:

- твердість у досягненні мети – у творчості «далекого»;
- мужність у боротьбі;
- спокійне й навіть радісне ставлення до своєї загибелі, що випливає з усвідомлення її необхідності для торжества «далекого» – це головні риси моралі любові до далекого.

Жорстокість

Хто не чув про відому жорстоку фразу Ніцше: «Того, хто падає, потрібно підштовхнути»? У цьому випадку спотворюється не тільки внутрішнє значення цієї фрази, але й вона сама. Сам Ніцше каже:

«О мої брати, хіба я жорстокий? Але я говорю вам:

Що падає, те потрібно ще і штовхати!

Усе нинішнє – усе падає, гине; хто хотів би втримати його! Але я – я хочу ще й штовхати його!

Чи знаєте ви насолоду скочувати каміння з крутих урвищ у глибини? – Ці нинішні люди... дивіться ж, як вони котяться в мої глибини!

Я – пролог для крацих гравців, о мої брати! Я – приклад для них! Слідуйте ж моєму прикладу!

І кого ви не навчите літати, того навчить скоріше упасти!».

Добрі є жорстокими

Думка Ніцше висловлює аксіому будь-якої прогресивної політики: потрібно підтримувати й розвивати усе життєздатне і в інтересах його успіху прискорювати загибель усього відживаючого.

«Бережіться добрих і справедливих: вони охоче розпинають тих, хто шукає нових чеснот, вони ненавидять самотніх.

Бережися і святої наївності! Усе їй не свято, що не наївно; і охоче грає вона вогнищами – багаттями!..

Добрі завжди є початком кінця: вони розпинають того, хто пише нові заповіді на нових скрижалях, вони жертують заради себе майбутнім, вони розпинають усю майбутність людства. Добрі завжди були початком кінця».

Так розвивається антитеза моральних систем «любові до ближнього» і «любові до далекого». Етика «любові до ближнього» розвивається в етику жалю, простодушної м'якості, миролюбства, доброти й заспокоєння. На противагу їй Заратустра дає нам «нові скрижалі». Розвиває етику любові до далекого і малює моральну велич твердого й мужнього, впевненого та невтримного людського духу.

«Надлюдина», як говорить саме слово, є істота вища за

людину. Моральна мета людського життя полягає в тому, щоб сприяти появі на землі цієї вищої істоти.

«Я вчу вас надлюдині: людина є щось, що має бути перевершене...»

Що є мавпа для людини? Посміховище або гірка ганьба. І тим же повинна бути людина для надлюдини: посміховищем або гіркою ганьбою...

Людина є канат, закріплений між звіром і надлюдиною...

Велике в людині те, що вона є міст, а не ціль. Що можна любити в людині? Це її загибель і її перехід до вищого, що міститься в ній».

Надлюдина є, так би мовити, формальним моральним образом. Він знаменує собою й означає вищий ступінь духовного розвитку людства, вищий ступінь розквіту, на який здатні духовні зародки, що є в сучасній людині.

Надлюдина – це лише уособлення в людському образі усієї сукупності тих **абстрактних, автономних і самодостатніх моральних ідеалів**, «привидів» любов до яких, як ми бачили, Ніцше прагне зробити основним моральним стимулом людини.

Влада

Герої Ніцше не нахабні хазяї на життєвому банкеті, а навпаки ті, хто за самій своєю природою не вміють, не можуть і не хочуть прилаштуватися до життя сучасності. «Воістину, – вигукує Заратустра, – я люблю вас за те, що ви не вмієте жити тепер, ви – вищі люди! Саме так живете ви – найкращі!».

«Надлюдина» є могутньою й пануючою над світом людей. Однак це панування не політичне або правове. Відома зневага Ніцше до держави, до цього, за словами Заратустри, «найхолоднішого з усіх холодних чудовиськ».

Це панування означає духовний вплив, владу над людьми, що здобувається духовними якостями.

Воно означає, що «високе хоче спуститися до влади».

Надлюдина – походить із майбутнього.

«О мої брати, я освячую й заповідаю вам нову знать...»

Не звідки ви походите, а куди ви йдете, така буде надалі ваша честь. Ваша воля і ваш крок, що спрямовані вперед, за межі вас самих – хай це буде вашою новою честю!..»

О мої брати, не назад повинна дивитися ваша знать, а вперед! Вигнанцями повинні ви бути з країни батьків і матерів ваших.

Країну дітей ваших повинні ви любити: ця любов хай буде вашою новою знатністю!»

3. Теорія підсвідомого З. Фрейда

Філософія психоаналізу – один із найбільш відомих напрямів у європейській філософії ХХ століття. Засновник психоаналізу З. Фрейд (1856–1939) – лікар-психіатр. Його філософську традицію продовжували Карл-Густав Юнг, Карен Хорні, Ерік Фромм та інші.

Вивчення структури особистості виявило такі характеристики поведінки, які неможливо пояснити особливостями її свідомого ставлення. Головним стало виявлення несвідомого, яке не було предметом дослідження класичної філософії та психології з їх культом розуму та свідомості. Психіка людини, на його думку, роздвоюється на дві сфери: свідоме і несвідоме.

Спираючись на дані природничих наук і дотримуючись біологічного стилю мислення, Фрейд головним рушієм поведінки людини вважає два інстинкти: самозбереження та сексуальний. Фрейд вводить поняття лібідо для позначення несвідомого сексуального бажання або статевого інстинкту. Пізніше Фрейд пов'язав із лібідо не тільки еротичну любов, але й усі інші види любові: любов до себе, любов до дітей, батьків, узагалі до людства.

Досліджуючи лібідо, З. Фрейд робить висновок, що цей імпульс може бути:

по-перше, оформленим у яку дію (поведінку);

по-друге, подавленим і витиснутим назад у несвідоме;

по-третє, сублімованим, тобто переключеним на інші,

більш високі сфери діяльності людей: мистецтво, мораль, політику.

Звідси **головний висновок філософії психоаналізу**: в основі усієї людської культури лежить біологічно детермінований процес перетворення сексуального інстинкту людини в інші, сублімовані види діяльності.

У 1920–1939 рр. Фрейд уточнює концепцію несвідомого, включаючи у сферу основних інстинктивних імпульсів первинні космічні потяги – Еросу і Тантосу (життя і смерті).

Найбільш істотна розробка – динамічна концепція психіки людини, що має такі структури як **id – воно, ego – Я і super-ego – Над-Я**.

1. **Воно** – киплячий казан інстинктів, що породжує усі майбутні протиріччя і труднощі людини. Базова структура, що виражає життєву енергію.

Несвідоме інтенсивно втручається в людське життя. На думку Фрейда, уявлення про те, що нашими вчинками керує Я, не більш ніж ілюзія. Насправді панує природний безособовий початок, що утворює несвідому основу нашої душі, тобто психіки. Поділ психіки на свідоме і несвідоме є основною передумовою психоаналізу.

Несвідоме існує через бажання, свідоме – через розум.

Подолати, наприклад, страх (фобію) можна через повторне переживання – включення у власну картину світу. Оскільки в іншому випадку воно існує в людській психіці як неіснуючий елемент (воно).

2. Структура **Я** покликана реалізовувати (забороняти) імпульси Воно, узгоджувати з вимогами тієї соціальної реальності, в якій живе людина.

3. А структура **Над-Я** виступає суддею, суспільним наглядом над усією психікою людини, співвідносячи думки і вчинки людини з існуючими в суспільстві нормами і зразками поведінки.

Над-Я – це те Я, що створене у відношенні із суспільством. Йому належать моральні норми і правила, у тому числі й релігійні, совість, провина, принципи й різні заборони, а також ідеа-

ли й цінності особистості – тобто, усе те, що дозволяє людині відрізнити добро від зла та поводитися відповідно до уявлення про погане і хороше, належне, припустиме і недозволене.

На основі концепції несвідомого Фрейд визначає таке важливе положення психоаналізу, як вчення про дитячу сексуальність, або **«комплекс Едіпа»**, в якому *«збігаються початок релігії, моральності, суспільства та мистецтва»*.

Філолофсько-теоретичні заслуги З. Фрейда:

- уперше розглянув несвідоме як самостійну психічну реальність, до нього психіка ототожнювалася зі свідомістю;
- вказав на наявність сенсу в несвідомих процесах, створив феноменологію несвідомого, пояснюючи його роль, функції та значення в житті людини;
- розглянув динамічну будову психіки: несвідоме Воно, Я, Над-Я;
- розробив метод пізнання несвідомого, про яке говорити можна тільки мовою свідомості. Психоаналітична процедура – бесіда, в якій беруть участь слова-символи;
- створив «археологію людської психіки». Для пояснення сьогоденних проблем людини він звертається до далекого минулого – раннього дитинства;
- запропонував пояснення механізмів, за допомогою яких несвідоме бере участь у становленні і розвитку культури: витіснення, сублімація.

4. Ідея архетипів К. Юнга та їх філософське значення

Юнг Карл Густав (1875–1961) – засновник аналітичної психології, розвинув власне уявлення про підсвідоме, яке не збігається з ідеями Фрейда.

Юнг виступив проти фрейдівського натуралізму, зведення складних явищ культури і свідомості до фізіологічних потягів.

Під індивідуальним підсвідомим існує інший, таємний шар, що виводить нас за межі індивіда – **колективне підсвідоме**. Колективне

підсвідоме принципово нелогічне, воно не може бути прямо й безпосередньо висловлене у слові, просвітлене світлом свідомості.

За Юнгом, для свідомості й підсвідомого характерні єдність, а не боротьба. Глибинні шари внутрішнього світу несуть функцію смислотворчу, колективне підсвідоме виражає себе в сакральному (священному), а це не хвороба і не невроз (як вважав Фрейд).

Змістом колективного підсвідомого є **архетипи**. Архетипи знаходяться поза простором і часом, вони належать до якоїсь іншої реальності й виступають організаторами психіки. Це лише «можливості уяви», закодовані у структурі головного мозку. Архетипи – регулятивні принципи для формування якогось творчого матеріалу. Це – «дрімаючі смисли».

Підсвідоме є тим, що Біблія називає «серцем» і що містить у собі і добре і погане. Архетипи можуть бути розглянуті як «автопортрети інстинктів», як прототипи конкретних образів. Так, наприклад, сприйняття дійсних батька і матері укорінено в архетипальних пра-формах «Великої Матері» і «Великого Батька».

Архетипи приходять до людини через сни, образи, міфи, художні твори.

Аніма й Анімус являють собою, відповідно, архетип жіночності і мужності. Жінка володіє не тільки власним жіночим началом, але й Анімусом, а чоловік – Анімою.

Аніма – природний жіночий архетип, вираження життя, у якому є благо і зло життя, поєднані якості богині і відьми. Аніма одержує персоніфікацію у принципі Еросу і символічно представлена галереєю жіночих образів від святої до повії. Домінування у чоловіка Аніми призводить до нездатності приймати самостійні рішення. Гармонійно розвинута Аніма дозволяє чоловікові уживатися з глибинними шарами власної психіки.

Анімус – це чоловічий архетип у внутрішньому світі жінки. Він персоніфікується в Логосі, характеризується здатністю до раціонального мислення, рефлексії.

Ідентифікація з Анімусом пояснює чоловікоподібну поведінку жінки, робить її активною, агресивною та самовпевненою, прагнучою до влади. У той же час добре розвинутий Анімус дозволяє жінці діяти розумно й цілеспрямовано.

Юнг виділяє ще такі архетипи як **Персона й Тінь**.

Персона – це сукупність наших соціальних ролей, ті маски, які ми носимо, що не тотожні нам.

Тінь – це «нижча людина в нас»: наші страхи, інфантильні бажання, сексуальні комплекси, агресивні потяги (наприклад, казка «Тінь» Г. Х. Андерсена).

Звичайно, Тінь проєктується на інше, тому що людина не хоче визнавати за собою несхвальних якостей. Зустріч із власною Тінню важко витримати, однак досвід показує, що уникнути її можливо. Просто придушити її ніяк не вдається. Вияв і визнання власної Тіні дозволяє припинити її проєктування на інших – приписування їм власних негативних якостей.

Найважливіший архетип **Самість**. Це психологічний образ Бога, центр тотальної, безмежної особистості, це цілісність людини як індивідуальності. До Самості веде процес **індивідуації**. Індивідуація – інтеграція колективного підсвідомого в окремій особистості. Юнгівська терапія ґрунтувалася на пробудженні релігійної й міфологічної свідомості, що повинно привести до відновлення втрачених моментів особистості, до досягнення цілісності внутрішнього світу.

Архетипи, за Юнгом, за своєю природою таємничі, їх не можна охопити розумом, тому спосіб їхнього існування – сакральні символи, які охороняються релігією і езотеричними вченнями. Юнг говорить про архетипи як про «**нумінозні**» – «священні», однак за винятком моральних і раціональних аспектів.

Література: 1, 4–6, 8, 10, 13, 15, 20, 21, 26, 27, 33–35.

Тема 8. Філософія екзистенціалізму

План

1. Культурно – історичні передумови формування філософії екзистенціалізму.
2. Проблема відчуження та людського існування.
3. Гранична ситуація і проблема сенсу існування.
4. Проблема вибору, відповідальності і свободи.

Теми рефератів

1. Світоглядні передумови формування екзистенціальної філософії.
2. Проблема свободи у філософії Ж.-П. Сартра.
3. Філософія абсурду й бунту А. Камю.

Запитання до теми

1. Чому ірраціоналізм стає визначальним принципом некласичної філософії?
2. Які причини обумовлюють філософію екзистенціалізму?
3. Визначте, що таке «справжня» і «несправжня» екзистенція.
4. Чому засоби науки не підходять для пізнання людини?
5. Чому саме самопізнання здатне досягнути екзистенцію?
6. Що означає «спів-буття» за М. Гайдеггером?
7. Які причини відчуження розглядає екзистенціалізм?
8. Які ситуації ми називаємо граничними?
9. Чому людина замислюється про сенс життя?
10. Чому відповідальність є невід’ємною характеристикою вільного людського існування?
11. У чому проявляється трагізм індивідуального людського існування?
12. Чому людина приречена бути вільною? Як ви вважаєте?
13. Чому існування передре сущності за Сартром? Що означає «людина – проект».
14. Чи можна вважати абсурд нісенітницею?
15. Чому для Камю вислів «Бунтую – отже, існую» є визначальним?

Ключові поняття: екзистенціалізм, екзистенція, справжнє існування, свобода, вибір, гранична ситуація, гуманізм, абсурд, бунт, сенс життя.

1. Культурно-історичні передумови становлення екзистенціалізму

Виникнення екзистенціальної (від лат. *existentia* – існування) тенденції в сучасній світовій філософії було підготовлене кризовою ситуацією в розвитку філософії, що склалася на початку XIX ст. На той час класична філософська парадигма Нового часу, орієнтована на ототожнення основних характеристик світу зі специфічними характеристиками природи або «світового духу», структурно адекватного природі, вичерпала можливості свого розвитку. У цих умовах формується нова філософська парадигма з новими смисловими акцентами. «Традиційно просвітницькому об'єктивізму протиставляється суб'єктивізм, раціоналізмові – ірраціоналізм, натуралістичному сцієнтизмові – гуманізм, фаталістично забарвленому детермінізмові – волюнтаристський лібертизм, механістичній унітарності буття – «вітальний» універсум «життєвого пориву», «несвідомих потягів», активних «вибухів» волі тощо».

Одним із найбільш яскравих історико-філософських явищ XIX – поч. XX ст.ст. стала так звана «філософія життя» (А. Шопенгауер, Е. фон Гартман, Ф. Ніцше, З. Фрейд, В. Дільтей та інші), яка акцентувала свою увагу на проблемах співвідношення буття людини і буття світу. «На противагу класичній традиції, що розглядала дійсність як жорстко детерміновану первинним упорядковуючим початком (сукупністю механічних законів, розумом, богом тощо) систему, представники «філософії життя» оцінюють навколишній світ як «хаотичний потік життя», нестримно активний життєвий універсум» [Філосо-

фія. Курс лекцій : навч. посібник / Бичко І. В., Табачковський В. Г. та ін. – 2-ге вид. – К. : Либідь, 1994. – 576 с., С. 161].

Незважаючи на несхожість поглядів різних представників «філософії життя», їх спільною рисою стає намагання протиставити раціоналістичній традиції Просвіт-

ництва свою ірраціоналістичну антитезу. На думку **А. Шопенгауера**, розум, свідомість відіграють у бутті людини скромну, суто технічну роль, позаяк основні життєво важливі для неї процеси (зачаття, розвиток організму, загоювання ран тощо) відбуваються без участі інтелекту. Він стверджує, що «все дійсне нерозумне, все нерозумне дійсне», перефразовуючи класичну тезу раціоналізму.

Безпосередніми витоками екзистенціалізму як філософського напряму є праці **Сірена К'єркегора** (1813–1855), який вперше сформулював антитезу «екзистенції» та «системи», маючи на увазі філософську систему Гегеля. «На протигагу панлогізму, ідеєю якого є буття, до найдрібніших подробиць досягне для думки, яке без залишку вкладається в поняття, К'єркегор стверджує, що екзистенція є те, що завжди вислизає з розуміння за допомогою абстракцій. Звідси впливає теза про непридатність наукового методу в самопізнанні людини» [Современная западная философия : Словарь / Сост.: Малахов В. С., Филатов В. П. – М. : Политиздат, 1991. – 414 с., С. 388].

За К'єркегором, екзистенція є «внутрішнє», яке постійно переходить у зовнішнє, предметне буття. Предметне буття являє собою «несправжнє існування» людини, виявлення екзистенції передбачає вирішальний вибір, через який людина переходить від споглядально-чуттєвого способу буття, детермінованого зовнішніми факторами середовища, до «самої себе», єдиної і неповторної.

Тривалий час погляди К'єркегора залишалися поза увагою. Історичною подією, яка безпосередньо сприяла перетворенню екзистенціалізму у філософський напрям світового значення, стала Перша світова війна. Вона принесла потрясіння усьому соціально-економічному укладу європейського суспільства, передусім його ліберально-християнській ідеології.

Як відомо, важливим елементом цієї ідеології було переконання в безумовності прогресивного руху людства, спричиненого досягненнями науки й цивілізації. Але Перша та особливо Друга світова війна з організованим фашистами геноцидом виявили разючий брак гуманності в самому фундаменті нау-

ково-технічної цивілізації – у відносинах між людьми. Це спричинило значне поширення екзистенціалізму, що став найпопулярнішою течією в Західній Європі у 40–60-х рр. ХХ ст.

До культурно-історичних передумов становлення екзистенціалізму слід віднести крах моральних норм і цінностей у свідомості мільйонів європейців, що відбувся у ХХ ст., кризу релігійної традиції, справжнє руйнування всіх культурних підвалин, якого ще не знала історія. Індустріальна цивілізація змогла завоювати всю землю, але виявилася нездатною сформулювати власні духовні цінності. Цю цивілізацію створила людина, яка звільнилася від будь-яких цехових і станових обмежень, абсолютних визначень та духовних орієнтирів. Це спричинило технічні й промислові успіхи, але не забезпечило автоматичного прогресу індустрії, науки і культури, що засвідили вже перші десятиріччя ХХ століття.

«Дві світові війни, криваві революції і контрреволюції, боротьба за переділ світу й колоніальні війни, моральне здичавіння мешканців мегаполісів – все це реальність ХХ ст. Зростання технічної могутності зробило людинобога, позбавленого всіляких стримуючих норм, ще не безпечнішим: спочатку для інших народів, а згодом і для самої людини-титана, що діє на знебоженій землі... Прометеївський бунт, героїчне «самопоходження», аристократизм «обраних» – ці теми Ніцше були підхоплені філософами-екзистенціалістами».

2. Проблема відчуження та людського існування

Важливе місце в екзистенціальній філософії посідає проблема буття людини в умовах соціальних криз. Невпевненість людини в майбутньому, страх перед завтрашнім днем, збитками в бізнесі чи втратою роботи зробили страх онтологічною, тобто властивою буттю, характеристикою людини. Вихід із соціальної кризи екзистенціалісти шукають не у зміні суспільних відносин, а в індивідуальному житті, подоланні відчуженості та розірваності людського існування. Суть екзистенціальної філософії визначається тим, що її представники завданням філософії вважають не проблеми науки, а питання суто

людського буття (існування, «екзистенції»).

Словник «Современная западная философия» пропонує таке визначення поняття «*відчуження*»: «Відчуження (нім. – Entfremdung, англ. – alienation) – відносини між суб'єктом і якоюсь його функцією, що формуються в результаті розриву їхньої первісної єдності, яка веде до зубожіння природи суб'єкта і зміни, збочення, переродження природи відчуженої функції; а також процес розриву цієї єдності» [Современная западная философия : Словарь. – М., 1991. – С. 225].

З точки зору екзистенціалізму, одним з істотних джерел відчуження є процес перетворення техніки в самостійну силу, що існує за власними законами. Так, за Ясперсом, «технічне відчуження стало центральним, позаяк техніка поступово переповнює предметне буття людини, функціонуючи та змінюючись за чужими людській самості законами» [Современная западная философия: Словарь. – М., 1991. – С. 226].

У. Баррет та інші американські екзистенціалісти вбачають джерело відчуження не тільки в техніці, а й у раціоналістичній філософії, особливо в логічному позитивізмі. Прийняття установок раціоналізму, концепцій об'єктивної істини та об'єктивного часу змушує людину жити за законами так званої наукової картини світу, що також породжує відчуження. Отже, подолання відчуження можливе шляхом переорієнтації людини на суто особистісне світосприйняття й адекватний їй спосіб життя. На думку німецького екзистенціаліста К. Ясперса, подолання відчуження полягає в розвитку комунікації, у глибоко індивідуальному й інтимному спілкуванні, у вихованні в собі здатності до дискусії, у протистоянні усякому фанатизму.

Видатний німецький філософ *Мартін Гайдеггер* (1899–1976) у книзі «Буття і час» (1927) сформулював філософське вчення, центральним поняттям якого постала «екзистенція». З огляду на знелюднення людини в сучасному техногенному світі, що спирається на раціоналістично-об'єктивістсько спрямовану науку, Гайдеггер категорично заперечував цінність науково-об'єктивного аналізу реальності. На його думку,

об'єктивне філософське дослідження дає змогу фіксувати лише «зовнішність» буття, зводити знання до «усередненої, всередині збіденої, абстрактної, мертвої схеми світу».

Гайдеггер вважає, що людське існування завжди є «буття у світі» і в той же час «спів буття», тобто людина не відділена «китайською стіною» від навколишніх речей і процесів, а тим більше від інших людей. «Буття у світі» Хайдеггер тлумачить як «закинутість» у світі, а «спів буття» – як формальний колектив. Недаремно і сам Гайдеггер називає «спів буття» несправжнім, «неаутентичним» існуванням людини.

За Гайдеггером, у процесі «спів буття» окремі людські існування ніби взаємно «гасять» унікальність своїх індивідуальних проявів, і люди перетворюються на безликі одиниці, натовп, а це призводить, зрештою, до виникнення анонімною, безособовою влади іншого над кожним (Гайдеггер називає її *das Man*), яка «вирівнює будь-які відмінності» і спричиняє «втрату власного існування». Панування *das Man* призводить до того, що кожний уподібнюється кожному [Філософія / Бичко І. В., Табачковський В. Г. – К., 1994. – С. 167].

М. Гайдеггер вважає, що для того, щоб знайти вихід з-під знелюднюючої влади *das Man*, потрібно відсторонитись від повсякденного буття і прислухатись до «голосу з глибин самої людини», який, мовляв, є «покликом землі і крові», покликом самої «долі». Проте єдине, що може звільнити людину з-під влади *das Man*, це смерть, яка виражає найпотемнішу суть людського існування.

3. Гранична ситуація і проблема сенсу існування

Поняття *граничної ситуації* запровадив у філософію К. Ясперс. Граничними ситуаціями можуть бути смерть, страждання, страх, провина, боротьба. «Опинившись у граничній ситуації, людина, за Ясперсом, звільняється від усіх умовностей, що раніше сковували її, зовнішніх норм, загальноприйнятих поглядів, які характеризують сферу «Ман», і, таким чином, вперше осягає себе як екзистенцію» [Современная западная философия: Словарь. – М., 1991. – С. 317]. Все те, чим раніше жила людина, у граничній ситуації постає перед нею як

ілюзорне буття, як світ видимостей. У такій ситуації людина починає розуміти, що цей світ відділяв її від нібито реального буття, трансцендентного щодо емпіричного світу. Таким чином, граничні ситуації дозволяють особистості долучитися до трансценденції, до Бога.

У ряді основних думок С. К'єркегора є твердження про те, що *існування* завжди індивідуальне, є тільки приватне, конкретне, одиничне, у той час як усе загальне – це конструкція розуму і реально не існує. Що таке, напри-

клад, людина? Як вона виглядає, де живе і що являє собою? «Людина» є усього лише поняття, назва, термін, яким ми позначаємо якісь загальні риси, властиві усім людям. Але чи є реальною «людина» взагалі? Зрозуміло, що вона не існує. А що тоді реально? Тільки окрема людина, в якій втілене, реалізоване це родове (загальне) поняття. Так само не позначають ніякого дійсного існування такі терміни як «чоловік», «жінка», «європеєць», «китасць», «стародавній грек», «сучасний американець» тощо. Очевидно, що існувати по-справжньому може тільки одинична, конкретно дана людина, а не її узагальнені назви.

Реальністю є індивідуальне існування або екзистенція, а філософія, предметом якої завжди було суще, може бути тільки екзистенціальною (тобто присвяченою одиничному, індивідуальному існуванню). Будь-яке загальне: «людство», «суспільство», «історія» – це фантоми або фантастичне середовище, тому що справжня дійсність зосереджена в окремих людях, кожна з яких у силу своєї одиничності унікальна і неповторна, і тому є вищою цінністю і дійсним предметом філософської уваги. Та й чи не буде злочином перед собою єдине й безцінне життя розчинити в якомусь нереальному суспільстві, присвятити його безособовій історії або абстрактному людству? «Ко-

сяк оселедців у морі, – говорить С. К’еркегор, – видовище, безсумнівно, вражаюче, однак, кожен оселедець у ньому рівно нічого не значить».

Але якщо визнати, що екзистенція (індивідуальне існування) повинна стати предметом вивчення, зразу виникає питання: як це можна зробити? Проблема в тому, що її головною властивістю є не-об’єктивованість, тобто неможливість перетворити її на об’єкт розгляду; це можна зробити абсолютно з будь-яким предметом, але тільки не з екзистенцією.

Не можна власне життя (а воно і є екзистенцією) зробити об’єктом спостереження, тобто подивитися на нього ззовні, збоку. Наше життя завжди з нами і невіддільне від нас, тому його осмислення породжує великі труднощі.

Екзистенція не піддається раціональному чи науковому пізнанню, які мають справу тільки з об’єктами. Отже, єдиний спосіб осягнути індивідуальне існування полягає в тому, щоб його пережити й описати так, як воно відкривається в безпосередньому переживанні і внутрішньому почутті.

Будь-яка річ найкраще розуміється через власну протилежність. Наприклад, ми знаємо, що таке день тільки завдяки наявності його протилежності – ночі. Якщо, припустимо, існував би тільки день, а ночі не було б зовсім, то могли б ми знати, що таке день? Якщо усе пізнається через протилежне, то й існування або життя найбільш повно може розкрити смерть. Саме через неї ми можемо уловити екзистенцію, пережити її, одержати про неї являння. Тому тема смерті є однією з основних в екзистенціалізмі.

Проблема сенсу життя та смерті

Чому людина замислюється про сенс життя? Тому що є смерть. Якби її не було, питання про сенс життя не могло б виникнути. У чому полягає сенс? Навіщо жити, якщо я все рівно помру; і якщо мені призначено вмерти, що я повинний зробити у відпущений мені час, щоб моє життя було чогось варте, було життям, а не порожнечею чи живою смертю?

«Що робити» – суть будь-якого питання про сенс життя. Але смертні абсолютно усі, тож чому тільки людина задається

подібною проблемою? Тому що – це головне – вона знає про власну смерть. Якби не знала, не ставила б перед собою подібного питання, як і у випадку, якби була безсмертна.

Тварини теж смертні, але не знають про смерть і тому безтурботні, боги знають про смерть, але безсмертні й тому блаженні. Між царством природи і світом богів знаходиться людина – найтрагічніша й нещасна істота, з найбільш незавидною долею: бути смертною і знати про це. Не дивно, що вона мимоволі й несвідомо намагається утекти від смерті. У чому це проявляється? У її повсякденному житті.

Подивіться, як активно, повноцінно, навіть захоплено вона живе: ставить цілі, до чогось прагне, чогось уникає, радіє, сумує, обурюється, сподівається та постійно щось робить, бореться й напружується. Навіщо усе це, якщо в кінці – смерть? До чого тисячі зусиль? Людина живе так, немов смерть не прийде, а якщо прийде, то не до неї, а якщо і до неї, то не скоро і настільки невідомо коли, що, можливо, й взагалі не буде.

У життєвій активності ми не тільки тікаємо від смерті, але й боремося з нею, заперечуємо її кожним повноцінним і життєстверджуючим днем свого існування. Усе сказане прекрасно висловлено в чудових рядках С. Я. Маршака:

*Все умирает на земле и в море,
Но человек суровой осужден:
Он должен знать о смертном приговоре,
Подписанном, когда он был рожден.
Но, созная жизни быстротечность,
Он так живет – наперекор всему, –
Как будто жить рассчитывает вечность,
И этот мир принадлежит ему.*

В основі людського життя закладено парадокс: людина є неминуче смертною і знає про це, але кожною миттю власного життя заперечує смерть. Виходить, що вона прагне зробити неможливе, зробити нереальне, здійснити нездійсненне.

Цю трагічну й парадоксальну людську сутність дуже добре уловили і виразили в міфічних символах стародавні греки. Згадаємо Сізіфа, якого боги змусили після смерті викочувати

на гору важкий камінь. Як тільки він досягає з неймовірними зусиллями вершини гори, камінь зривається і з гуркотом падає вниз, а нещасний Сізіф спускається до підніжжя, щоб знову котити його, і так продовжується вічно.

Дочки Данаї повинні були в підземному царстві Аїда нескінченно наповнювати водою за допомогою ковщиків бездонну посудину. Покарання міфічного героя Танталу полягало в тому, що він стояв до пояса у воді, змучений спрагою і голодом. Над ним висіли на гілках дерев прекрасні плоди. Як тільки він піднімав голову, щоб відкусити їх, грона тікали вгору. Як тільки він опускав її, щоб напиться, вода йшла униз, виходило, що він не міг зробити ні того, ні іншого.

Але звідки в нас знання про смерть? Звідти, що й усі інші знання – з нашої розумної організації. Розум, точніше свідомість або духовне життя – головна риса людини, наявність якої зумовлює те, чим не володіє жодна інша істота на землі – воля вибору між добром і злом. Людина знає, що добре і що погано, отже, у неї завжди дві можливості: я можу вчинити погано, але також можу зробити порядно.

4. Проблема вибору, відповідальності і свободи

Проблема вибору і відповідальності

Тигр, наприклад, нічого не знає про добро і зло. Якщо до нього у клітку кинути курча, він не може вибрати між убивством чи даруванням життя цій беззахисній істоті, він нічого не знає й не може знати про хороше та погане, про дві принципові можливості власної поведінки, і саме тому в нього немає вибору між ними. Він приречений зробити тільки одне: інстинкт спонукає хижака кинути на курча і зжерти його. Чи винен він у цьому випадку, чи несе за нього відповідальність? Не винен і не відповідальний, тому що, позбавлений усякого вибору, є невольною істотою.

З людиною зовсім інакше: знаючи про добро і зло і завжди маючи можливість вибору, вона вільна у ньому і тому, якщо вибирає зло, винна у цьому й несе повну відповідальність. Таким чином, справжня провина завжди вільна, де немає волі, там немає і провини. Тому людина, як вільна істота, відповідальна за все, що чинить, але також і за все, що діється навко-

ло неї, тому що живе у цій дійсності, усвідомлює її та є її співучасником.

Відчуття провини й відповідальності, так само як і страх перед смертю – занадто важкий тягар. Аби позбутися його, людина намагається розчинити себе в суспільстві, втішаючись тим, що усі коли-небудь помирають, роблять маленькі чи великі дурниці й мають за душею гріх, що обставини часом сильніші за неї, отже, вона не винна в одному, не відповідає за інше тощо. Однак життя в суспільстві – ефемерне, несправжнє, примарне існування, тому що розчинитися у масі людей неможливо.

Індивідуальне життя або екзистенцію нікуди не подінеш, не сховаєш, не передаєш іншому. Воно завжди і скрізь із тобою, і воно тільки твоє. Ніхто не проживе твоє життя за тебе, ніхто не зможе вмерти замість тебе. Ти один на один зі своїм життям і допомоги чекати немає звідки. У цьому світі кожен з нас безвихідно самотній. Чи не краще не тікати від себе, намагаючись не помічати трагічних рис нашого існування, а відкрито подивитися на власну екзистенцію і прожити своє життя так, щоб бути виправданим перед лицем смерті?

Ще одним з найважливіших понять екзистенціальної філософії є страх. Світ тим більше страшний, що в ньому немає сенсу, він не піддається людському розумінню. Під маскою «один для одного» люди діють один проти одного. Екзистенціалізм виходить із того, що людина живе насамперед емоціями.

Проблема свободи

Визначальне місце в екзистенціалізмі посідає проблема свободи, що розуміється як вибір людиною самої себе: людина є такою, якою вона себе вільно обирає. Екзистенціальна філософія тлумачить свободу як свободу вибору або свободу ставлення суб'єкта до незалежного від нього оточуючого світу: він може або вільно змиритися зі своїм становищем, або вільно не приймати його. Свобода сприймається екзистенціалістами як невідворотна доля. Людина приречена бути вільною. Свобода перетворюється на болісну необхідність.

Один із найбільш авторитетних французьких екзистенціалістів **Жан-Поль Сартр** (1905–1980) вважав, що «сутність люд-

ського існування виражає не смерть, а свобода». Він протиставляв «речове буття», природу людському буттю. Матеріальний світ, за Сартром, являє собою «постійну загрозу нашому життю» [Філософія / Бичко І. В., Табачковський В. Г. та ін. – К., 1994. – С. 167].

Проте людина повсякчас намагається подолати ворожість матеріального світу, уподібнюючи своє буття «буттю речей», щоб «злитися» зі світом у «гармонійну» цілісність. Але подібні спроби виявляються для людини марними, навіть трагічними, позаяк призводять до втрати нею своєї специфічності та перетворення її на «річ серед інших речей». За Сартром, вихід із лещат відчуження можливий на шляху «гуманізації» людської «ситуації у світі». Отже, екзистенціалізм, у цьому зв'язку, постає єдиною «справді гуманістичною філософією».

На думку Сартра, людина цілком подібна до інших людей щодо своїх тілесних (природно-біологічних), соціально-рольових, класових, професійних характеристик. Особливість людини розкривається в неповторності, унікальності людської особи, що знаходить своє безпосереднє втілення в цілях, задумах, проектах, спрямованих у майбутнє. Таким чином, специфічність людини пов'язана з її постійною **«націленістю» на майбутнє**. Проте майбутнє завжди має багато можливостей, отже людина постійно перебуває в ситуації вибору, що є власне єдиною справді людською ситуацією. Навіть якщо людина відмовляється здійснювати вибір, це теж своєрідний вибір – вибір не вибирати. Отже, свобода є універсальною характеристикою людського існування.

Подібно до всіх філософів-екзистенціалістів **А. Камю** (1913–1960) вважає, що найважливіші істини відносно самого себе і світу людина відкриває не шляхом наукового пізнання чи філософських спекуляцій, але за допомогою почуття, яке немовби висвітлює її існування, «буття у світі». Уся історія наукової думки для нього – історія протиборства розуму з почуттям, придушення софістикою інстинктивної інтуїції та безсилля раціонального пізнання.

Світогляд Камю має радикально ірраціональний характер: на

його переконання, увесь світ, усе сутнісне глибоко безглузде.

Світ як такий не є абсурдним, він просто нерозумний, бо він є позалюдською реальністю, яка не має нічого спільного з нашими бажаннями й нашим розумом. «У світі немає остаточного сенсу, світ не є прозорим для нашого розуму, він не дає відповіді на наші нагальні питання... Ми закинуті в цей космос, в цю історію, ми кінечні і смертні, і на питання про мету існування, про сенс всього сущого наука не дає жодної відповіді. Не дала його і вся історія філософської думки – запропоновані нею відповіді є не раціональними доказами, але актами віри».

А. Камю розглядає два неправомірні висновки з констатації **абсурду**: самогубство та «філософське самогубство». Абсурд становлять людина і світ, отже зникнення одного з них означає припинення абсурду. Абсурд є першою очевидністю для розуму, отже самогубство – це затемнення ясності, примирення з абсурдом, ліквідація його. «Філософське самогубство» ж являє собою «стрибок через стіни абсурду». Якщо під час самогубства буває знищений той, хто запитує, то в разі «філософського самогубства» на місце ясності приходять ілюзії, бажане видається за дійсне, світу приписуються людські риси – розум, любов, милосердя тощо. Очевидна нісенітниця перетворюється на замасковану, людина мириться зі своєю долею.

Той, хто зрозумів, що «цей світ не має значення, отримує свободу». А свободу можна одержати лише тоді, коли повстанеш проти всесвітнього абсурду, бунтуючи проти нього. Бунт і свобода, на думку А. Камю, нероздільні.

Література: 1, 4–6, 8, 10, 13, 15, 20, 21, 26, 27, 33–35.

Тема 9. Філософська думка в Україні

План

1. Філософські ідеї Г. Сковороди:
 - а) вчення про «дві натури» і «три світи»;
 - б) концепція «сродної праці» і «нерівної рівності».
2. Філософія серця П. Юркевича.
3. Міфопоетичні символи у творчості Т. Шевченка.

Теми рефератів

1. М. Гоголь в історії вітчизняної філософської культури.
2. Філософські мотиви та світогляд Т. Шевченка.
3. Філософська концепція В. Вернадського.
4. Релігійно-етична проблематика української філософії кінця ХІХ–ХХ ст.ст.

Запитання до теми

1. Які характерні риси української філософії?
2. У чому проявилась оригінальність філософських ідей Г. Сковороди?
3. Часто підкреслюють: «Сковорода – це український Сократ». Дайте порівняльну характеристику цим двом мислителям.
4. Як можливе щастя за Г. Сковородою?
5. Які дві натури, за Г. Сковородою, визначають будь-яке існування?
6. Чому саме «сродна праця» є самореалізацією особистості за Г. Сковородою?
7. Які ідеї платонізму характерні для філософії П. Юркевича?
8. У чому полягає «філософія серця»?
9. У чому недоліки матеріалізму на думку П. Юркевича?
10. Чому, на думку П. Юркевича, розум є недостатнім інструментом пізнання?
11. Чому світосприйняття Т. Шевченка характеризують як «філософію трагедії»?
12. Які архетипні образи використовує Т. Шевченко для зображення долі України?
13. Що символізує собою архетип кобзаря?
14. Яка тема є провідною для «Причинної» Т. Шевченка?

Ключові поняття: три світи, дві натури, «нерівна рів-

ність», «сродна праця», філософія серця, кордоцентризм, антеїзм, архетип, образи – символи.

1. Філософські ідеї Г. Сковороди

Григорій Савович Сковорода (1722–1794) є одним з найвидатніших представників української філософії. Мандрівний поет і вчитель мудрості, шукач особистого шляху осягнення божества, істинного сенсу буття людини. Народився Г. С. Сковорода 3 грудня 1722 р. у простій козацькій сім'ї в с. Чорнухи на Полтавщині. Зважаючи на те, що він з дитинства виявив «нахил до богочитання» та «охоту до науки», дванадцятирічного Григорія було віддано на навчання до Києво-Могилянської академії. Там він із перервами провчився до 1753 р., але так і не закінчив повного курсу, залишившись на все життя «студентом» (як він сам себе любив називати).

За неабиякі музичні здібності Сковорода був запрошений до придворної капели імператриці Єлизавети в Санкт-Петербург (1742–1744). З 1750 по 1753 рр. перебував у складі Токайської дипломатичної комісії в Угорщині.

Люди в житті своїм працюють, метушаться, утаюють, а нащо – багато хто й сам не тямить. Коли помислити, то з усіх людських затій, скільки їх там тисяч не буває, є один кінець – радість серця.

Г. Сковорода

Деякий час Сковорода вчителював у Переяславському та Харківському колегіумах, а також був домашнім вихователем у маєтках поміщиків.

Де б не був Г. Сковорода, він завжди звертав на себе увагу оригінальним складом думок і способом життя. Сковорода – поет і музикант, знавець латинської, грецької, давньоєврейської та кількох сучасних мов, «любитель Святої Біблії». Одягався просто, спав не більше чотирьох годин, вставав до світанку, ходив пішки за місто, був завжди

веселий, бадьорий, шанобливий, з усього виводив мораль, «друзів обирав по серцю їх, мав «побожність без марновірства, вченість без чванливості».

Після 1768 р. до самої смерті був мандрівним філософом. Помер Сковорода в маєтку одного зі своїх друзів у с. Іванівці (нині – Сковородинівка) поблизу Харкова 9 листопада 1794 р., залишивши після себе, крім рукописів, легенди та перекази. Розповідали, що він пішки пройшов усю Європу, ніби втік із власного вінчання, ніби мав дар пророцтва тощо. На могилі філософа викарбовано: **«Світ ловив мене, та не спіймав».**

Вважав, що філософствувати означає «перебувати на самоті з собою», на самопізнання слід спрямувати людське життя. Як власну матір можна знайти вдома, так і своє щастя людина здобуває всередині себе. Мета людського життя – це «внутрішній світ», «радість і веселість серця», «міцність душі». Саме вони є завершенням усього добра та найвищим благом і для філософів, тобто головною якістю людини є не стільки «теоретичні» пізнавальні здібності, скільки емоційно-вольове ество її духу, серце, з якого виростає і думка, і прагнення, і почування.

Подібно до Сократа, Г. Сковорода дотримується тверджень: «пізнай себе», «поглянь у себе». Близьким до традиційних античних поглядів є утвердження у філософії ідеалу «евдемонії» (щастя, блаженство – найвища мета людського життя), проповіді «автаркії» (самодостатності, незалежності від зовнішнього світу), «аскези» (стриманості, відмови від життєвих благ).

Любов до зовнішності робить з людини раба, оскільки видимість засліплює, веде в темряву помилок. А істинне пізнання проникає в незмінну сутність речей, тому воно може стати основою справжнього щастя, тобто Сковорода йде за сократівським принципом тотожності щастя та істини.

Найвища мудрість для Сковороди – «філософствувати у Христі», оскільки Христос та істина тотожні. Жити в істині означає жити у Христі. Кожна людина прагне до самопізнання, бо найкоротший шлях до Бога – через власне «серце», че-

рез відкриття в ньому «образу божого». Здобуваючи собі «нове серце», людина сама стає «сином божим», «обожнюється», «преображається». А звідси виводиться мета всілякого людського буття і, зрештою, філософії. «Філософія, чи любомудрість, скеровує усе коло діл своїх на той кінець, щоб дати життя духу нашому, благородство серцю, світлість думкам, як голові усього».

Вчення про «дві натури» і «три світи»

Реальність Сковорода розуміє не як моністичне (ідеальне чи матеріальне) буття, а як гармонійну взаємодію трьох світів: макрокосмосу, мікрокосмосу, символічного світу або Біблії.

Божественне життя «пронизує» кожен з трьох світів, воно становить собою їх творчу основу, справжню «натуру». Макрокосмос – великий світ, в якому «живе все порожнє». Мікрокосмос – світ людини, «світик, світочок», але глибиною він не поступається великому світові, а в певному розумінні навіть його охоплює. Кожен з трьох світів є єдність двох «натур»: «видимої», «зовнішньої», «тіньової» та «невидимої», «внутрішньої», «світлої».

У своїй «видимій» іпостасі макрокосмос – це природний світ чуттєво сприйнятих речей і явищ (як матерія), але насправді – «пуста видимість», «місце», «нікчемність», «тінь» справжньої, але невидимої його «натури» – Бога. Але Бог – не сама природа, а її «джерело», «світло», «сонце». Існування матерії є «корелятом» існування Бога, і в цьому сенс її вічності, але ця вічність – функція вічності божественного буття, «тінню» якого є буття матеріальне.

Мікрокосмос (людина) також є єдністю двох «натур»: «емпіричної» (тілесної) та «внутрішньої» (справжньої, «істинної») людини. Емпірична людина, як і матерія, є «тінню», «темрявою», «тлінням». Проте мікрокосмос не просто співіснує з макрокосмосом, пасивно відтворює його структуру, а є активним моментом у гармонійній взаємодії з великим світом (макрокосмосом), оскільки єством «внутрішньої» людини є Бог. Тому сократівський заклик Сковороди «пізнай себе» означає пізнати Бога.

Таким чином, «внутрішня» людина – це божественне в людині. Ідеальна форма людського ества, яку можна знайти в «тайниках» свого серця, є образ Божий, який існує вічно. Усі особисті форми окремих людських істот містяться в єдності досконалої та єдиної людини – Ісуса Христа. Ця людина вже не створена Богом, а народжена ним і є його Сином Єдинородним.

Гармонію великого світу (макрокосмосу) і людини (мікрокосмосу) кожен має віднайти. Здійснити відповідний («сродний») свій неповторний і унікальний спосіб життя у світі. Але ці способи даються людині символічно, тобто між макрокосмосом і мікрокосмосом існує посередник, третій світ, світ символів – Біблія.

Тут також вирізняються дві «натури» – «видима» (предметна образність символу) і «невидима» (смысл, розшифрування «сенсу символу»). Біблія, як третій світ, є справжнім, реальним Словом Божим і втіленням Бога. Сама Біблія стає істотою божого рядку. Сковорода вказує, що Біблія є Бог.

Вчення про «сродну працю» і «нерівну рівність»

«Розшифрування» символіки третього світу має на меті знайти відповідний («сродний») спосіб діяльності. «Сродна» або «споріднена» праця є однією з найважливіших передумов досягнення людиною щастя, реалізації дійсно людського способу життєдіяльності, самоствердження особистості. Праця за покликанням, яка відповідає пізнаній внутрішній природі, потребам і вродженим схильностям людини, є найвищою насолодою і справжнім щастям. «Неспоріднена» («несродна») праця є основним джерелом усіх суспільних бід.

«Спорідненій» і «неспорідненій» праці надається великого суспільного значення, оскільки Сковорода мріяв про таке суспільство, в якому люди зможуть реалізувати свої природні здібності й нахили у «спорідненій» («сродній») праці та отримуватимуть від неї радість і відчуття повноти свого буття.

Але природні здібності повинні бути виявленими, розкритими. Освіта та виховання можуть їх лише вдосконалювати, але не створювати. Не освіта та знання роблять людину щасливою, а лише ретельне вивчення себе. Кожен повинен пізнати себе, свої природні нахили та здібності. Оскільки суспільство складається з окремих людей, то це є шляхом і до загального блага, тому самопізнання у Сковороди виступає й універсальним засобом перетворення людини та світу, подолання світового зла.

Ідея перетворення є також важливою у творчості Сковороди, який у своїх творах закликає стати істинною людиною: із зовнішньої – стати внутрішньою, із тілесної – духовною і в такий спосіб поєднатися з Богом, отже, з природою всього сутнісного.

З ідеєю «сродної праці» пов'язана ідея «нерівної рівності», тобто реалізація себе за своїми можливостями. У цих концепціях виражений *антеїзм* філософії Сковороди. (Термін походить від давньогрецького міфічного персонажа Антея, який черпав свою життєву силу в постійному зв'язку з матір'ю-землею).

Етичні погляди Сковороди базуються також на самопізнан-

ні, яке має остаточною метою «мистецтво життя». Людина може знайти щастя через самопізнання. Для цього потрібно «жити за природою», не спотворювати природне, задовольнятися малим. Найвищим усвідомленням цього є «вдячність» як певний ціннісний рівень людського буття, що поширюється на Бога, батьків, благодійників. Сміслова послідовність така: вдячність – благочестивість – самозадоволення. Завдання виховання – зберегти здоров'я та навчити вдячності.

Досконалість людини, ґрунтуючись на «мистецтві життя», переборює грубу прив'язаність до предметного світу й дає можливість відчутти різноманітність та багатство буття, розкрити вічну загальнолюдську основу власного буття.

Підсумовуючи, виділимо основні принципи філософії Сквороди: **екзистенціальність** (орієнтованість на неповторність людського існування, плюралістичність і водночас діалогічна гармонійність реальності), **кордоцентризм** («серце – всьому голова»), **антеїзм** («спорідненість» («сродність»)) людині всього світу).

Адже ти знаєш, що істина завжди в малолюдному числі просвітлених Божих людей царювала і царює, а світ цей прийняти не може. Збери перед собою усіх художників та архітекторів і пізнаєш, що художня істина не в багатьох місцях перебуває, а найбільшу їхню юрбу обіймає невігластво та немистецтво.

Г. Скворода

Г. С. Скворода – засновник класичної української філософії, одночасно він вплинув на формування філософської думки в Росії. Більшість російських істориків філософії (О. Введенський, В. Ерн, Е. Радлов, М. Лосський) називають Сквороду «родоначальником російської філософії». Велич Г. С. Сквороди полягає в тому, що він поєднав у собі філософа, мудреця, вчителя життя із філософським способом життя. Філософія в її найглибшій сутності є не тільки світобаченням, а й світовідношенням. Приклад цілісності серця, розуму, вчинку уособлює в собі український філософ і поет Григорій Скворода.

2. Філософія серця П. Юркевича

Памфіл Данилович Юркевич (1827–1874 рр.) автор своєрідної концепції «філософії серця». Народився на Полтавщині в Золотоніському повіті, (нині Черкаська область), в родині священика.

Вчився в Полтавській семінарії, потім (1847–1851) в Київській духовній академії, після закінчення якої залишився там викладачем. У 1852 р. здобув ступінь магістра, а в 1858 р. – звання екстраординарного професора.

З 1861 р. Юркевич очолює кафедру філософії у Московському університеті, а в 1869–1873 рр. займає посаду декана історико-філологічного факультету. Його вчення мало вплив на становлення філософії В. С. Соловйова та історика В. О. Ключевського, інших російських мислителів кінця XIX – початку XX ст. Юркевич своєю філософсько-антропологічною концепцією завершив ту роботу, що була розпочата задовго до нього визначними представниками філософської думки України минулого.

Платонізм у поглядах П. Юркевича

Вважав, що основним поняттям, яке несе як гносеологічне, так і онтологічне навантаження, є **поняття ідеї**. Істинна сутність предмета пізнається не у спогляданні, не в понятті про нього, а в його ідеї, тому перевага віддається вченню Платона про розум, а не вченню Канта про досвід.

Реальність, за Юркевичем, складається з трьох сфер:

- **«ноуменального світу»**, ідеального царства «вічної правди» (як світ ідей Платона);
- **«реального світу»**, як царства розумних істот;
- **«феноменального світу»** примарного існування тілесності.

Взаємодія цих трьох світів становить гармонію цілого світу, проте гармонійна взаємодія світів не означає їх повної «прозорості».

Розум, оперуючи ідеями, пізнає буття розумних істот, але будучи сферою загального, принципово не може вичерпати індивідуальне. Розум здатен відповісти на питання, що є розу-

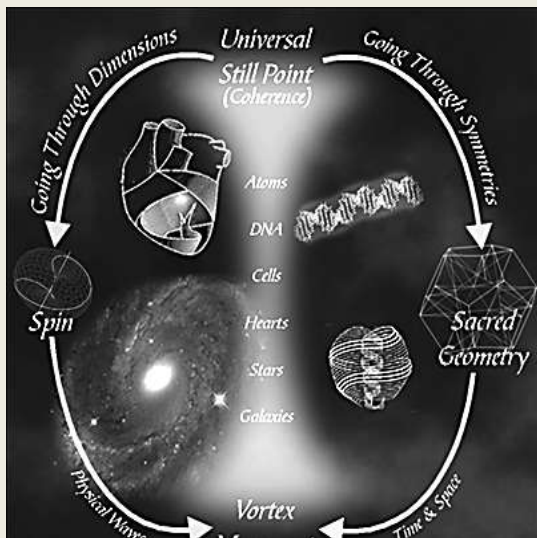
мні істоти, але не може відповісти, хто вони є. Непрониклива для розуму «голови» глибина особистісно-індивідуального є те, що Сковорода та інші представники класичної української філософії називали «серцем».

Вчення про серце як справжнє осереддя людського духу, справило величезний вплив на подальший розвиток філософії, в першу чергу російської релігійної філософії з її критикою західно-європейського раціоналістичного панлогізму та вченням про цілісність людського духу. Ця центральна ідея яскраво розвинена у праці «Серце та його значення в духовному житті людини згідно з вченням Слова Божого».

«Філософія серця»

Серце – це скарбник і носій усіх тілесних сил людини; центр душевного та духовного життя людини; центр усіх пізнавальних дій душі; центр морального життя людини. Юркевич вважає, що мислення не вичерпує собою всієї повноти духовного життя людини, так само, як досконалість мислення не може визначити всіх досконалостей людського духу. Наші думки та слова спочатку не образи зовнішніх предметів, а образи чи вияви загального почуття душі, породження нашого сердечного настрою.

Саме в «серці» людини міститься основа того, що відповідає її уявленням, почуттям і вчинкам, що виражають душу саме цієї, а не іншої, людини і набувають особистісного спрямування, стаючи проявами не загальної духовної істоти, а живої, конкретної людини. Завдання, що вирішує мислення, виникають не з впливів зовнішнього світу, а з вимог «серця». Істина стає благом, «внутрішнім скарбом» лише тоді, коли лягає нам на «серце». Тільки для «серця» можливий подвиг і самовідданість, і людина йде на них за велінням «серця», а не за абстрактною думкою.

Для розуміння суті «філософії серця» Юркевич робить два принципово важливі висновки:

1) «серце» може виражати, знаходити та розуміти такі душевні стани, які за своєю ніжністю, духовністю та життєдайністю недоступні абстрактному знанню розуму;

2) поняття й абстрактне знання розуму відкривається чи дає себе відчувати не в

голові, а в «серці»; в цю глибину воно мусить проникнути, щоб стати діяльною силою та рушієм нашого духовного життя. Іншими словами, закон душевної діяльності не дається силою розуму, а притаманний людині як даний, незмінний, Богом установлений порядок морально-духовного життя людини та людства.

П. Юркевич толерантно й виважено спростував ряд пануючих на той час тверджень. Зокрема, стосовно спроби вивести психічне з фізіологічного, ідею ототожнення людини й тварини, основ формування морального й духовного життя людини, які вважав далекими від істини.

Якщо тварина, зауважував Юркевич, є екземпляром природи, в якій живе рід, де дух не проявляє своєї особистості, то людина постає особистістю. Зумовлюється це тим, що люди домагаються мети, знаходять своє задоволення у предметах і діях. Людський дух не є родовим, він особистісний, тому що вільний у своїх проявах. Тварини всі «доходять до одного пункту й далі не просуваються». Люди ж мають свої ідеї, завдяки яким здатні до індивідуального розвитку, до вільного вибору й постановки цілей життєдіяльності. Як богоподібна істота, лю-

дина розвивається під впливом моральних ідей, а не лише самих фізичних спонукань.

EKG's resemble the Fibonacci Convergence

As explained on the Fibonacci Series page, the ratio of each successive pair of numbers in the Fibonacci series (0, 1, 1, 2, 3, 5, 8, 13, 21, 34, 55, 89, 144, ...) converges on phi (1.618...) as you go higher in the series. The first numbers in the series give an approximation of phi. (below)

ratio

Successive pairs of numbers in the Fibonacci sequence. These ratios and their decimal approximations are shown below. The ratios approach the ratio of the Greek golden rectangle: 1.61803 to 1.

$\frac{1}{1} = 1.0000$	$\frac{2}{1} = 2.0000$
$\frac{3}{2} = 1.5000$	$\frac{5}{2} = 1.6667$
$\frac{5}{3} = 1.6000$	$\frac{8}{5} = 1.6250$
$\frac{8}{5} = 1.6154$	$\frac{13}{8} = 1.6190$
$\frac{13}{8} = 1.6176$	$\frac{21}{13} = 1.6182$
$\frac{21}{13} = 1.6180$	$\frac{34}{21} = 1.6181$
$\frac{34}{21} = 1.6180$	$\frac{55}{34} = 1.6181$
$\frac{55}{34} = 1.6180$	$\frac{89}{55} = 1.6181$
$\frac{89}{55} = 1.6180$	$\frac{144}{89} = 1.6181$

Curiously, if you graph these approximations of phi in this FIBONACCI series you get the chart below, the first part of which bears a **similarity to the EKG pattern of the human heartbeat.**

Could this: PERFECT DAMPING- be the Harmonic Geometry of Perfect Compression- AND Perfect Compassion ?

This is likely an important clue To the significance of finding Golden Mean Ratio harmonics In the Heart EKG using HeartTuner

Природно, що для Юркевича як релігійного мислителя концепція людини була центральною й головною. Спростовуючи матеріалістичні погляди, філософ розробляє оригінальний «психологічний варіант» релігійної антропології в дусі християнського платонізму, побудований на ідеях «філософії серця», вирішальної ролі духовних засад у розвитку людського ества.

Критика матеріалізму

Він відкидає претензії антропологічного матеріалізму створити просту й вичерпну концепцію людини, підміняючи філософське розуміння проблеми природничо-науковим. Роздуми Юркевича зосереджені головним чином навколо ставлення конкретної людини до ідеалів «вищого», «святого», «вічного», що стоять поза межами емпірично даного світу й виявляються у внутрішньому духовному досвіді людини, в потаємних глибинах її серця – саме таке переконавання стає центральним пунктом антропології Юркевича.

П. Юркевич не погоджується і з відомим висновком про можливість повного, вичерпного пізнання людського ества, природи внутрішніх моральних та релігійних переживань

людини. Мислитель заперечує виключно раціоналістичний дух матеріалістичної антропології, який визнає розумову діяльність найсуттєвішим та вирішальним чинником духовності людини. П. Юркевич звертає увагу на можливість антигуманного тлумачення раціоналістичного вчення про людину: в межах такого підходу індивідуальність та особистість втрачають свою цінність.

Прагнення послідовно «розкласти» духовне життя людини та вивести загальні закономірності його функціонування веде, врешті-решт, до оцінки людини як пасивного продукту зовнішніх умов та обставин. На відміну від цього, П. Юркевич відстоює розуміння людського духу як чинника вільного, який сам знаходить вище духовне законодавство для пізнання та діяльності; розглядає духовне життя людини як здатне до самовизначення, а не обмежене зовнішніми причинами.

Головна помилка матеріалізму, на його думку, полягає в тому, що матеріалізм виводить складне з простого, усю складність душевної діяльності хоче пояснити механістично. Пояснюючи явища, матеріалізм забуває про спостерігача, на якого впливають явища, забуває про дух, який проявляється у формах, йому одному властивих.

Як вважає П. Юркевич, коливання струни не перетворюється на звуки струни, незброєним оком можна побачити, що воно лишається коливанням. А щоб хвилеподібний рух повітря перетворився на звук, вібрація ефіру – на світло, потрібна істота, яка відчуває, в якій, власне, здійснюється це перетворення кількісних рухів на якості звуку чи світла.

Отже, тілесне поняття доступне нашому пізнанню тільки через душевне. Самі явища органічного життя не існують для нас поза межами суб'єкта, який їх пізнає й розуміє, а поняття матерії «самої по собі» – абстракція.

[Українська філософія. Філософські погляди П. Д. Юркевича. <http://uaphilosophy.com/>]

3. Міфопоетичні символи у творчості Т. Шевченка

Після Г. Сковороди провісником філософії українського духу був Т. Г. Шевченко. Його світосприйняття притаманний принциповий антропоцентризм, який зумовлює сприйняття навколишнього світу, природи, історії й культури крізь призму переживань, бажань і прагнень людини. Для нього цей світ уособлює Україна як екзистенційний стан буття. Його особиста

доля й доля його народу стають віддзеркаленням одне одного. Ця філософія глибоко індивідуальна, особиста і, разом з тим, ґрунтувалася на національній ідеї українського народу, його ментальності.

Т. Шевченко – поет-пророк, він хоче знайти таємні дороги української долі у цьому світі та відкрити душу свого народу. Шевченкову міфопоетику кобзаря дослідники характеризують як шаману. «Шаманізм як психологічне і психіатричне явище є культурною традицією, системою міфів і обрядів, що складають спеціальну техніку саморегульованого екстазу» – констатує К. Леві-Строс, вивчаючи «Первісне мислення». Шаман – це людина, яка за допомогою тієї чи іншої психотехніки вводить себе в особливий, подібний до сну, психічний стан (транс, екстаз) для спілкування з істотами (душами й духами) іншого, не нашого (не теперішнього, або нетутешнього) світу.

Мета такого спілкування – перенесення «цінностей» інших світів на землю, шаман дарує їх людям (своїй родині, родові, народові, людству). Шаманський акт камлання, тобто волхвування – це уявно пережита подорож в інші світи та повернення з них. Музичні засоби, за допомогою яких шаман вводить себе в сомнамбулічний стан, – це ритм, розмір, повтор, духовна структура, сердечний інструментарій настрою образного сприйняття.

Дійові архетипи у творчості Шевченка: кобзар, дитина, дівчина, дерево, море, місяць, птахи, могили-кургани, русалки.

Інструментальні образи – кінь або птах, дух-помічник, що везе або супроводжує шамана в його подорожі в інший світ. Таку ж роль відіграють стовп, сходи, мотузка тощо. Вони представляють шаманське древо, що пов'язує наш світ зі світами небесним і підземним. У підземний світ звичайно ведуть колодязь, льох, печера, ущелина, яр.

У шамана є також дух-заступник. Без його опіки шаман не зможе здолати злих духів, що зустрічаються йому на шаманських дорогах або на тому світі. Духи-заступники – це «боги» або просто жителі інших світів, духи предків або шамани минулих поколінь, ворожки.

Час у шаманному світі має просторові ознаки та пов'язаний зі споконвічним часом, часом сну й вічністю. Подорож шаманними дорогами звичайно починається як подорож просторова, географічна, але потім стає подорожжю душі в часі. Ось чому шаманські дороги – це, насамперед, дороги в часі.

Простір шаманської міфології – граничний, межа – не там і не там, за межею, за порогом реальності між світами. Простір виражається у метафорах доріг, роздоріж, зупинок і границь. Межами звичайно є ліс (дерево) і вода (ріка, море, хмара).

Парадоксальні перетворення відбуваються через віру – «перетворення» преображення. Віра вказує на акт зцілення через повернення до витоку – здійснення повноти образу.

Символізм художніх образів Т. Шевченка відображає проблеми шевченківського пізнання глибин народної містики і психології творчості.

[Див. Плющ Л. Шаманная поэтика Шевченко // Фисолофская и социологическая мысль. – 1992. – № 6–7].

Література: 2, 4, 7, 10–12.

Модуль 2. Актуальні проблеми сучасності

Тема 10. Культурні передумови постмодерну

План

1. Світоглядно-культурні зміни ХХ ст.
2. Принципи та категорії нової культурної реальності.
3. Визначальні риси постмодерного мистецтва.

Теми рефератів

1. Постмодернізм у мистецтві (на вибір: література, живопис, кіно).
2. Світ як супермаркет (за роботами Мішеля Уельбека).
3. Новий образ світу в контексті філософії постмодернізму.

Запитання до теми

1. Які світоглядні положення сприяють формуванню нової культури?
2. Чому світ є лабіринтом?
3. Чим відрізняється світ – ризоми від світу – дерева?
4. У чому суть нових художніх прийомів: інсталяція, перформенс, колаж тощо.
5. Що означає принцип деконструкції: руйнування усталеного чи його переформатування? Поясніть.
6. Яке місце повсякденності та тілесності у формуванні постмодерної культури?
7. Чому річ та споживання стають невід’ємними рисами нової культури?
8. Назвіть характерні риси постмодернізму.
9. Чому деканонізація традиційних правил приводить до поверховості і фрагментарності? Наведіть приклади.
10. Чи має прагнення до нового (креативності) негативні сторони? Поясніть.
11. Яке, на Вашу думку, співвідношення між матеріальними та духовними цінностями в сучасних світових процесах?
12. Як змінюється розуміння людини в контексті постмодернізму?

Ключові поняття: постмодернізм, масова культура, деконструкція, лабіринт, ризома, бінарні опозиції, повсякденність, карнавальність, колаж, інсталяція, перформенс, парадоксальність, симулякр, симуляція.

1. Світоглядно про культурні зміни ХХ ст.

Постмодернізм можна розглядати як новий етап у розвитку культури, як літературознавчий напрям, як моду, як набір методів аналізу тексту та світу, як стиль у мистецтві, формування якого починається ще на поч. ХХ ст. Це нове бачення світу, пов'язане з глибоким розчаруванням в ідеї історичного прогресу, доцільної влаштованості світу та прагненням зруйнувати звичні підходи, характеристики, оцінки тощо.

Статус людини при зміні економічних формацій

Античність – епоха природного індивідуалізму та рабовласницького фаталізму.

Середні віки – епоха особистості та феодального консерватизму.

Новий час – епоха індивідуалізму та науково-технічної романтики.

Новітній час – епоха Модерн масової особи, індустрії та соціального тоталітаризму.

Пост – епоха масового індивідуалізму та інформаційної симуляції.

Народження постмодернізму пов'язане з кризою кін. ХІХ – поч. ХХ ст.ст., для якої були характерні масові рухи за громадянські права, протести проти війн, також поширення масової культури та перші досягнення технічної революції.

Філософська думка, аналізуючи ХХ ст. найчастіше констатувала трагічну долю традиційних цінностей людського буття, усе втратило сенс, його розірваність, відчуженість, абсурдність. Осмислення духовно-моральної кризи людини змусило мислителів та митців шукати альтернативних шляхів вираження у творчості.

Загальність-типовість-єдність

Моделлю модернізованого соціального порядку служить модель масового суспільства. За численними визначеннями сучасного суспільства як "індустріального", "суспільства добробуту", "демократичного", "відкритого" і т.і. вгадується той самий набір атрибутів.

Формування нової духовної традиції відбувається через заперечення універсального детермінізму, історичного прогресу Нового часу, освіченого розуму, за допомогою якого людина прагнула панувати і створювала досконалу світовпорядкованість.

Філософія ХХ ст. відмовилась від абсолютів і зосередила увагу на доступному для сприйняття та пізнання; вивела на перший план суб'єктивну реальність, людину в її повсякденному існуванні, яке не знає протиставлення об'єкта та суб'єкта, матеріального – ідеального, істинного – хибного тощо.

На ґрунті тісної інтеграції між філософією та мистецтвом виникають нові жанри та нові форми осмислення людини. Зокрема, це філософська (або інтелектуальна) література, нерепрезентативний та концептуальний живопис і графіка, філософське кіно тощо.

У сфері художньо-естетичної культури ХХ ст. пройшло під знаком глобальної переоцінки традиційних цінностей, перебудови емоційних, художніх, філософських принципів, стало символом сутнісного розлому.

Як наука, так і мистецтво з початку ХХ ст. переживають

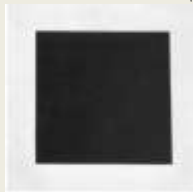
своє глибоке занурення у товщу народності. Вони стають або досяжними і зрозуміло-вжитковими, або самозамкненими – мистецтвом для мистецтва, чистою наукою, без огляду на практичність і утилітарність. Культура розтинається між крайніми полюсами:

1) крайня елітарність та недоступність (небагатьох для небагатьох);

2) всезагальна доступність і поширеність (багатьох для багатьох).

Перше положення має своїм початком авангардне мистецтво, або модерн, 1910–1920 рр. Поширення набувають композиції, позбавлені будь-якого вербального сенсу, оскільки прагнуть до вираження невиразного, що лежить в основі художньої форми.

Казимир Малевич «Чорний квадрат», 1915 – сакральний символ мистецтва ХХ ст. (<http://www.kazmalevich.info/video/>).

Чорний квадрат – пустеля буття, Ніщо, повнота відсутньої сутності. Повнота, де буття сягає тотожності небуття, де *є* і *немає* стають взаємооберненими. Мета новоствореного напругу:

– естетичне задоволення;

– створення неутилітарного мистецтва, незалежного від соціальних, політичних, економічних, релігійних аспектів;

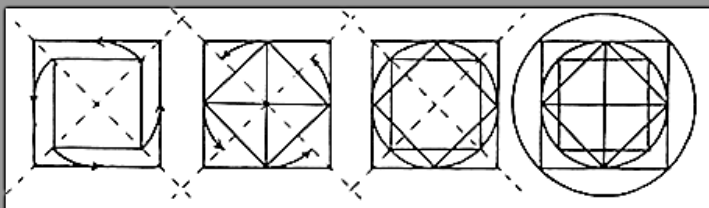
– привернення уваги до того, що громадянсько-культурна діяльність (ще є релігійна й мистецька) стає *харчовою, харчовою культурною плантацією, харче-логія, -сфера, -вчення*.

Друге положення характеризується домінуванням всеохоплюючого тоталітарно-народного мистецтва. Створювалося враження, що мистецтво вмерло, естетика застаріла і втратила свою актуальність і на практиці перейшла у сферу *якогось напівхудожнього дискурсу на тему «актуального» мистецтва*.

Усе це приводить до виникнення **нонкласики** (нон–не), некласичної естетики, що продемонструвала трансформацію предмета естетики, «відставку» традиційних естетичних кате-

горій і введення понять, більшість з яких у класичній естетиці були не тільки маргінальними (незначимими, другорядними), але часто взагалі не потрапляли в поле естетики.

Перемога над Сонцем

- Поворот чорного в білому...

- Декорація до опери: «Перемога над Сонцем» 1913

В п'ятій картині другого акта сонце исчезло повністю, остався висящий в просторстве сцени черный квадрат.

- Апофеоз – перемога над Сонцем, смерть Сонця

Зокрема, до таких паракатегорій належать *лабіринт*, *абсурд*, *жорстокість*, *повсякденність*, *тілесність*, *річ (речовність)*, *симулякр*, *артефакт*, *еклектика*, *інтертекст*, *гіпертекст*, *деконструкція та інші*. Коротко розглянемо тільки деякі з них, що найбільш рельєфно виражають специфіку нонкласики, розкривають принципи не тільки нового мистецтва, але й нового світобачення.

2. Принципи та категорії нової культурної реальності

Поняття **Лабіринту** – одне із визначаючих, воно виступає символом заплутаності, складності, багатомірності культури й людського буття. У цьому сенсі образ лабіринту виникає в постмодерній літературі (Х. Л. Борхес, У. Еко й інші) і мистецтві (Ф. Хундертвассер – живопис, П. Гринуей – кіно). Лабіринт як структурний принцип організації символічної Бібліотеки культури займає центральне місце в романі У. Еко «Ім'я троянди».

За У. Еко, справжня схема Лабіринту – це «світ ризоми», де «кожна стежка може перетнутися з іншою. Немає центру, не-

має периферії, немає виходу. Потенційно така структура безмежна». Подорож у такому Лабіринті – це ситуація постійного вибору, оскільки світ такого Лабіринту не добудований до кінця, не піддається раціональному розумінню: «Простір здогадки – простір ризоми» (Еко).

Ризома (фр. rhizome – кореневище) – поняття філософії постмодерну, що фіксує принципово неструктурований і нелінійний спосіб організації цілісності, її рухливості й реалізації внутрішнього потенціалу самоконфігурації. Руйнує традиційні уявлення про структуру як семантично центровану й стабільно визначену. Ризома абсолютно нелінійна: «світ втратив свій стрижень» (Дельоз, Гваттарі).

Ж. Дельоз і Ж. Гваттарі (теоретики постмодернізму) для пояснення нового образу світу розрізняють два типи культур – культуру «дерева» і культуру «ризоми».

Логіка дерева – це логіка чітко орієнтованих структур, у той час як ризома моделюється як неврівноважена цілісність. Перший тип культури тяжіє до класичних зразків. Мистецтво тут наслідує природу, відображає світ, є його графічним записом, калькою, фотографією. Символом цього мистецтва служить дерево, що являє собою образ світу чітко структурованого, ієрархічно визначеного й ціннісно заданого. Утіленням «деревного» художнього світу служить книга.

Срібне дерево

Квітуча яблуня

Сучасна культура – це культура «ризому», постмодерністське мистецтво, де відсутній смисловий центр. Народжується новий тип творчості і, відповідно, читання. Книга-«кореневище» реалізує принципово інший тип зв'язків: безструктурних, множинних, заплутаних, що раз у раз несподівано перериваються. Книга-«кореневище» – не калька світу, а карта світу.

Нелінійні зв'язки припускають інший спосіб читання. Ж. Дельоз і Ж. Гваттарі вводять поняття «шведський стіл», коли кожен бере із книги – «тарілки» усе, що хоче. Таку організацію художнього тексту У.Еко порівнював з енциклопедією, де відсутня лінійність оповідання і яку читач читає з будь-якого необхідного йому місця. Саме так створюються гіпертексти в комп'ютерних мережах, коли кожний з користувачів вписує свою версію й відсилає її для подальшого нарощування іншими користувачами.

Ризома, на відміну від структури, не боїться розриву, навпаки, розрив є умовою зміни конфігурації і переформатування змісту чи світу. За оцінкою Дельозі і Гваттарі, у ризомі у принципі немає й не може бути «ні початку, ні кінця, тільки середина, з якої вона росте й виходить за свої межі». Для ризомі неможливе чітке розрізнення зовнішнього і внутрішнього. Визначальна властивість ризомі – мати завжди безліч виходів («сад розбіжних стежинок» у Борхеса, лабіринт – мережа в Еко безліччю входів, виходів, тупиків і коридорів, кожний з яких може перетнутися з будь-яким іншим).

Історія культури є лабіринтом. Науково-технічний прогрес, панування матеріалізму і атеїзму, гонка озброєнь і безглузді криваві війни й революції ХХ ст., омасовлення особистості, нівелювання її сутності, маніпулювання масовою свідомістю тощо часто приводять особистість у стан екзистенціальної кризи – розгубленого блукання по життю й культурі, у якомусь моторошному лабіринту, за кожним поворотом якого підстерігає небезпека, страждання, абсурдні події, смерть, про що яскраво писали Кафка, Камю, Сартр, Беккет. Основними мотивами філософсько-художньої творчості Сартра, Камю, Берроуза є безглуздість і спустошення людського життя, страх, «нудота», наркотичні міражі, сексуальні галюцинації, глобальна самотність, некоммунікабельність, неможливість розуміння тощо.

Особливо значимим поняття лабіринту стає в епоху глобальної комп'ютеризації. Комп'ютерні бази даних та інтернет являють собою величезний лабіринт. Можна подорожувати по світу – бібліотеках, музеях, консерваторіях, супермаркетах, сайтах різних людей і організацій усього світу, переглядати фільми й відеопрограми, читати найновіші газети й романи, слухати радіо й музичні концерти, брати участь у дискусіях (конференціях), грати в численні комп'ютерні ігри та навіть вступати в інтимні контакти з партнерами з будь-якого куточка земної кулі. *Лабіринт «всесвітньої павутини» (www) уже бере участь у активному глобальному переформуванні свідомості сучасної людини в напрямку орієнтації її на віртуальну реальність, на відміну від реального чуттєво-конкретного світу.*

Варіації з цієї теми:

Владислав Тарасенко. Познание как фрактальное блуждание в мире
<http://www.synergetic.ru/fractal/poznanie-kak-fraktalnoe-bluzhdanie-v-mire.html>

Вариации на темы Маршалла Маклуэна, Тимоти Лири и Бенуа Мандельброта
<http://www.zhurnal.ru/nepogoda/variacii.htm>

У світах лабіринту *провідником стає інтуїція*, дії якої нері-

дко є парадоксальними або абсурдними. **Абсурд** у нонкласиці отримує особливе значення й сенс, на ньому ґрунтується багато арт-практик ХХ ст. За допомогою цього поняття зображуються явища сучасного мистецтва, літератури та культури, що не піддаються формально-логічній інтерпретації, а осмислюються за принципом алогізму, парадоксу, нонсенсу.

Абсурд суперечить «трьом китам» новоєвропейської системи цінностей – істині, добру і красі.

1. *Алогізм, парадоксальність, нісенітниця, безпредметність, заум* – такі поняття залучаються для позначення творчо насиченого потенційного хаосу буття, що містить безліч значень; для зображення у сфері творчості того, що не піддається формально-логічному дискурсу; абсурд часто осмислюється як позначення надмірності сенсу.
2. Із сфери віри абсурд у ХХ ст. переходить у сферу естетики.

Головна мета звернення пост-культури до абсурду – розхитування, руйнування традиційних уявлень про розум, логіку, порядок; спроба шляхом епатажу чи шоку активізувати людську свідомість і творчий потенціал.

Саме тому абсурд (абсурдне) стає однією з головних паракатегорій нонкласики. В акті несвідомої, абсурдної, нерідко хаотичної творчої діяльності сучасний митець у повному розумінні слова не відає, що діє. Контроль розуму й пов'язаних із ним соціокультурних механізмів відключений. Тому в результаті подібної творчості в художника пост-культури на перший план виходять агресивні інстинкти, що утримувалися у глибинах підсвідомості, чи сексуальні прагнення, що нерідко панують у його арт-діяльності. Звідси відкрита чуттєва еротика (що доходить нерідко до демонстративного порно) та показний апофеоз садизму, мазохізму, агресивності, жорстокості.

Особливе місце починають займати **жорстокість**, насильство, терор, війни, катастрофи, пов'язані з вивільненням, насамперед, агресивних чи сексуально-агресивних інстинктів людини. Фрейда, Ніцше, маркіза де Сада, Л. Захер-Мазоха привели до введення в сферу мистецтва різноманітних елементів жорстокості.

З одного боку, вважається, що зображення жорстокості в мистецтві (особливо в масових видах мистецтва: кіно, телебаченні, масовому читиві) дає можливість глядачу позбутися агресивних інстинктів.

З іншого – акти жорстокої поведінки з тілом людини (наприклад, на кіноекрані) викликають у певної групи глядачів сексуальну насолоду за класифікацією садизму.

Жорстокість, як невід’ємна риса сучасного мистецтва, є однією з крайніх форм вираження якогось глобального протесту, бунту творчої особистості проти суспільства, культури, цивілізації, проти самого життя.

ПОВСЯКДЕННІСТЬ розуміється як повсякденна рутинна частина (велика за часом) життя людини, яку тривіальність, примітивна утилітарність та монотонність подій роблять практично непоміченою самою людиною, протікає автоматично, без особливого осмислення людиною.

Для класичного мистецтва існує чітка межа між повсякденним і елітарним, приватним і публічним, причому перевага надається елітарним (створеним за законами гармонії) і публічним (відповідають загальноновизнаним нормам) формам творчості й діяльності. У постмодернізмі межі розмиваються: приватне стає публічним (для прикладу, життя відомих людей стає предметом загальної зацікавленості й обговорення), а буденне стає об’єктом мистецької творчості (закони гармонії і краси замінюються законами дисгармонії та «без образності»).

Народжується мистецтво за межею мистецтва, естетичне пориває з прекрасним, відбувається «естетизація потворного», примітивного. Мистецтво постає з небуття, як скаже поетеса: «Когда б вы знали, из какого сора растут стихи, не ведая стыда...».

Прикладом нового мистецтва є дадаїзм (що означає втрату сенсу, «де зміст – ніде» – роботи зі сміттям) і особливо редімейдс Марселя Дюшана. Повсякденність стає нескінченним полем можливостей для сучасних арт-проектів, додатковим простором для творчої енергії художника. Конкретний епізод із життя звичайної людини або незначний предмет утилітарного призначення, наприклад: стілець, унітаз, пісуар, автомобіль,

уламок машини чи приладу стає предметом творчого оформлення.

Предмет вилучається з потоку повсякденного життя й переноситься практично в недоторканому вигляді у художній простір (виставкова зала, музей, експозиційний майданчик тощо).

Зміст такого мистецтва полягає не в тому, щоб людина отримувала натхнення від мистецьких творів, а навпаки, вона сама надихає їх на безсмертне існування, прагне наділити будь-який фрагмент повсякденності іншим, неповсякденним, неутилітарним значенням, перетворити його на подію художньо-естетичної культури (пост-культури), прикладом якої може служити *інсталяція, перформенс тощо*.

Інсталяція – (англ. Installation – розміщення, монтаж) – створення просторової композиції з різних елементів, які є художнім цілим. Засновниками інсталяції були М. Дюшан і сюрреалісти.

Інсталяція є самоцінною символічною декорацією, створеною у певний час під певною назвою. Важливо, що глядач не споглядає інсталяцію на відстані як картину, а виявляється всередині неї. Деякі інсталяції подібні скульптурі, але відрізняються від неї тим, що їх не ваяють, а монтують

з різнорідних матеріалів часто промислового походження.

Перформенс – (англ. performance – виконання) – публічне створення артефакту за принципом синтезу мистецтва і немистецтва, яке не вимагає спеціальних професійних навичок і не претендує на тривалість. Його засобами є жест, тіло, зовнішній вигляд, поведінка людини, його органічні властивості – епатж та провокаційність.

Іноді для **ПОСИЛЕННЯ ЗНАЧЕННЯ** фрагмента повсякденності пост-артисти проводять з ним певні маніпуляції: тиражують його в *n*-ій кількості, змінюючи колір фотографій або

їхні розміри; поєднують різні елементи і фрагменти повсякденності (вирвані з різних потоків і контекстів) у спеціально створювані композиції або процеси, акції, концептуальні проекти тощо. Варіативність маніпуляцій нескінченна, і наприкінці ХХ ст. подібні артпрактики у візуальних мистецтвах фактично вийшли на перше місце.

Поняття **ТІЛЕСНОСТІ** формується як **своєрідна антитеза поняттю духовності**. Розробляється, насамперед, фрейдизмом та іншими матеріалістичними вченнями. Здійснювався перехід до своєрідної реабілітації чуттєвості, включення її до сучасних інтелектуальних стратегій, а часто й у формі звичайної сексуальності, енергетики інстинкту.

Бізнес тілесності набуває поширення: мода, комфорт, секс, медицина (торгівля органами).

Ввели поняття тілесності – М. Фуко, Р. Барт, М. Мерло-Понті, Ж. Дельоз, Нансі та інші. Вони розробили поняття тіла, тілесних практик, тілесної топографії, ландшафту та поверхні тіла, «феноменологічного тіла», «соціального тіла», «еротичного текстуального тіла» тощо, чим закладають основу дискурсу тілесності.

Постмодерністська філософія фактично визнала сексуальність головною функцією тіла, що є еквівалентною заміною духовності класичної філософії і християнського богослов'я. Починаючи з М. Фуко («Історія сексуальності», 1976), сексуальність осмислюється постмодерністами як головний компонент буття і двигун всієї інтелектуально-почуттєвої діяльності, головного посередника між людиною і світом.

Людина, за Ж. Дельозом і Ж. Гваттарі, є «машиною бажання», що орієнтована на уловлювання потоків статевої енергії. Тілесність відтепер, особливо в її чуттєво-сексуальному модусі, займає почесне місце в категоріальному апараті постфілософії і некласичної естетики.

Мистецтво ХХ ст. свідчить про наростання в ньому якогось усепоглинаючого **тілесного світовідчуття**. Якщо для високого мистецтва минулого існувала перевага й навіть **панування в ньому духовного начала**, заснованого на принципах *сно-*

глядання та символічного вираження, то нічого подібного вже немає в найбільше «просунутих», «актуальних» арт-практиках.

Підсилилася специфічна **не духовна енергетика**, не споглядання і духовна умоглядність, а сприйняття практично всіма органами чуттів людини, її психофізіологічною сферою. У процесі контакту із сучасним артефактом реципієнт уже не споглядає його, але обмацує оком, слухом, свідомістю і тактильно, сприймає його виключно тілесно, предметно (а не як образ, символ).

Арт-практики в останні десятиліття переключаються на більш тонкі – електронні – комп'ютерно-сітьові віртуальні реальності з їхньою **віртуальною тілесністю**. Тут підключається ще особлива система електронно-тактильного контакту з посередником віртуальної реальності (спеціальні шоломи, рукавички, наручники, оптичні інструменти з електро-сенсорними контактами – прямий електронний вплив на рецептори).

Ці штучні інструменти загострення відчуттів призводять до збідніння, спрощення власне людського сприйняття.

Поняття повсякденності й тілесності в нонкласіці пов'язані з категорією **РЕЧІ**. Під впливом НТП річ із непомітного, але необхідного елемента повсякденного життя людини перетворюється на «сакралізований» предмет культу споживання. Поширений слоган – *«это вещь»* вказує на якість речі чи її справжність.

Разом із тим головним стимулом сучасного виробництва речей стають не утилітарно-функціональні чи естетичні потреби людини і суспільства, прагнення (диктовані законами бізнесу) штучно збуджувати й підтримувати в людині спокусу придбання все нових і нових речей, що працюють у кінцевому рахунку на тіло, живлять тілесність. Тому річ посідає одне з провідних місць у сучасній естетичній свідомості та у посткультурі в цілому.

Пісуари, унітази й інші предмети низького призначення підносилися на подіуми та п'єдестали поряд із Венерами й Апо-

ллонами. Спочатку нібито з якимось юродиво – іронічним підтекстом і епатажним розрахунком, а потім і цілком серйозно з майже молитовним ритуалом і глибокою повагою.

Автомобіль, холодильник, телевізор і комп'ютер займають у сучасному цивілізованому просторі місце ікони. Без них сучасна людина вже не уявляє життя, як середньовічний русич не уявляв життя без ікони.

Не людина, а річ відтепер стає центром уваги сучасного де-гуманізованого «актуального мистецтва». Людина лише статист біля речей або підсобний робітник, її раб. Як приклад, у рекламі речей роль людини другорядна, вона має посміхатись, отримуючи насолоду.

Речовий підхід до всього людського життя, включаючи і феномени духовного життя, став домінуючим у постіндустріальній цивілізації, особливо в період масової комп'ютеризації. Матеріально-електронна річ бере тепер участь у духовних процесах (перевіряє граматичні помилки, перекладає з мови на мову, грає в шахи, конструює різні об'єкти, моделює життєві ситуації, бере участь у створенні музики, фільмів, шоу, формує віртуальні реальності тощо).

У полі художньо-естетичній свідомості мистецтво перестає бути мистецтвом у новоевропейському сенсі. Художній образ і символ втрачають свою актуальність у арт-практиках посткультури. Їхнє місце займають артефакти, віртуальні об'єкти, симулякри.

Артефакт (від лат. – штучно зроблений) – позначає предмети спеціально створені для функціонування у системі культури.

Симулякр (фр. simulacres, від simulation – симуляція). Генетично походить від терміну «симулакрум», яким Платон позначив «копію копії». У постмодернізмі симулякр визначається як «копія, оригінал якої ніколи не існував».

Конструктивним принципом створення новітніх творів мистецтва стає універсальна процедура колажу та деконструкції.

Колаж – спосіб організації цілого за допомогою поєднання різномірних частин. У постмодернізмі – універсальний принцип організації культурного простору, парадигма бачення світу як

принципово плюрального, хаотичного і фрагментованого.

Деконструкція – демонтаж смислового центру та бінарних опозицій як своєрідних конструкцій світу і людини.

До ХХ ст. моделі світобачення людини завжди були впорядковані – мали смисловий центр і розумно влаштовану систему: людина як міра усіх речей – в Античності, Бог – у Середньовіччі, творча вольова особистість – у Відродженні, розум, індивідуальність – у Новому часі. Центр задавав ієрархію цінностей у вигляді бінарних опозицій: рай і пекло, розум і неосвіченість, добро і зло, прекрасне і потворне тощо, без яких картина світу не могла існувати.

Стратегія деконструкції полягає в підриві будь-яких бінарних опозицій – принципово не може бути критеріїв для визначення протилежностей і розрізнення зовнішнього і внутрішнього, головного і другорядного, центру і периферії, поганого і хорошого, прекрасного і потворного тощо, вони є умовними. Постмодерністське мислення характеризується плюралізмом, еkleктизмом, непослідовністю, фрагментарністю та поверховістю описів, відсутністю єдиної позиції, єдиної контекстуальної мови.

Поняття ввів Ж. Дерріда, його зміст пояснює на прикладі перекладу тексту з однієї мови на іншу. У будь-якого автора текст сконструйований відповідно до його національної мови. Іноземець під час перекладу деконструює текст на речення, речення розбирає на слова відповідно до духу чужої мови. Тобто, деконструкція не означає руйнування, знищення. У цій процедурі є деконструкція стосовно мови автора, якого перекладають, та конструкція стосовно мови перекладача, конструюється новий текст, закладаються нові значення.

Посткласика є тотальним руйнуванням бінарних опозицій, що позначено символами ризоми, лабіринту тощо.

Деконструкція, образно кажучи, близька до методів сучасних арт-практик, що ґрунтуються на принципах розбирання певної конструкції на складові частини, фрагменти (або пошук цих фрагментів і деталей на смітнику утилітарних речей, що відробили свій термін), їх перейменування і зборки з них і додаткових деталей та елементів шляхом монтажу і колажу нової конс-

трукції. Дерріда неодноразово підкреслює парадоксальний, принципово недеференційований креативно-винахідницький, ігровий характер деконструкції, який фактично підміняє те, що класична естетика називала художньою творчістю.

3. Основні риси постмодерного мистецтва

У ХХ ст. паралельно розвивалися два процеси:

1) нагромадження, осмислення, переосмислення знань у сфері класичної естетики з посиленням акцентом на інтерпретацію глибинного історико-естетичного досвіду;

2) систематичне прагнення до принципового подолання цього досвіду, радикальної відмови від нього і до побудови на нових (нерідко неестетичних з позиції класичної свідомості) підставах некласичної естетики (нонкласики). Сьогодні намітилися активні тенденції до їхнього перехрещення, діалогічної взаємодії.

Майже столітній досвід функціонування некласичної, вкрай радикальної негативістської, але все ж таки художньо-естетичної свідомості дозволяє зробити деякі вагомі висновки. Насамперед він переконує нас, що **філософія, естетика й етика нікуди не зникли і не можуть зникнути чи застаріти.**

Разом із тим, сучасний світ проявляється у новій реальності. Зокрема, сьогодні істотні корективи в розуміння світу, художньо-естетичного досвіду починає вносити новітня **електроніка**, що привела до створення **«віртуальної реальності»**, яка поки що активно розвивається у сфері комп'ютерних ігор і всіляких мережевих контактів між користувачами інтернету. Але очевидно, що мережа не має меж, оскільки не обмежується інтернет-простором, а поширюється в соціальне і психічне. Покоління нет-артистів, які уже активно обживаються в мережі, організують свої неутилітарні доробки винятково на основі віртуальної реальності, тобто принципово нового художнього середовища. Її творці і відвідувачі (суб'єкти естетичного сприйняття ХХІ ст.) фактично будуть поставлені в рівні умови усередині цієї квазіреальності, реально (на рівні сенсорики) контактуючи між собою і з будь-якими вигаданими й тут же створюваними персонажами на рівні інтерактивності.

До нескінченності розширюються ситуативні, креативно-виразні можливості буття-творчості в цьому середовищі. Практично їх можуть обмежити тільки психічні можливості людини, тому що все навантаження у віртуальній реальності переноситься на психіку людини, і ясно, що остання має свої межі нормального функціонування.

Світ поступово стає віртуальним, тобто «істинним», тут доречно згадати Платона, бо саме він вважав наш світ лише тіню істинного світу ідей.

Отже, сьогодні ми стоїмо на порозі нового етапу буття філософського досвіду, життєвої свідомості й науки – **постнекласичного, постмодерного**. Разом із тим, якщо класична філософія може бути загально осмислена у площині розумного, прекрасного, піднесеного, гармонійного, духовного, а нон класика – як становлення під знаками несвідомого, потворного, дисгармонійного, повсякденного, тілесного, то постмодерний етап, що активно спирається на досвід класики і нонкласики, починається у площині якихось синтетичних узагальнень, висвітлених сьогодні під знаками **умовності, гри та іронії**.

- *Узагальнюючими рисами постмодерної естетики є :*
- деканонізація традиційних правил і цінностей;
- принципова антисистематичність, недогматичність, відсутність жорстких і замкнених теоретичних конструкцій;
- новий погляд на прекрасне, естетизація потворного; заміна піднесеного дивним, трагічного – парадоксальним;
- втрата глибини, поверховість і фрагментарність (принцип монтажу, колажу);
- інтертекстуальність (гіпертекст Мережі) та цитатність як метод творчості, поєднання стилів (еклектизм);
- домінування комічного, пародійного, іронічного (суцільне камеді – клуб) тощо;
- театралізація усіх сфер культурного буття, карнавальність;
- репродуктивність та тиражування, запозичення принципів інформаційних технологій (плюралістичність, відкритість).

Інформаційні джерела: 1, 3–6, 8–11, 13.

Тема 11. Філософія постсучасності

План

1. Теорія постсучасності (Ж. Бодрійяр, Д. Белл).
2. Проблема людини у постмодернізмі.
3. Постмодерністська модель світобачення.
4. Постмодерн західний і східний.

Теми рефератів

1. Характерні риси постмодерну за працею Ж. Бодрійяра «Система речей».
2. Віртуалізація постмодерного суспільства за працею Д. Іванова «Віртуалізація общества».
3. Теорія постіндустріального суспільства Е. Тоффлера.

Запитання до теми

1. Що визначає основу «пост-історії»?
2. Які проблеми породжує постіндустріальне суспільство?
3. Як утверджувалося поняття «постмодернізму»?
4. Як Ви вважаєте, чому саме в літературі та архітектурі постмодернізм проявився вперше?
5. Які риси визначають людину постмодернізму?
6. Як ставиться до традиції постмодернізм?
7. Які форми «відродження» минулого породжує нова культура?
8. Чому іронічність і пародіювання стають невід'ємними рисами культури?
9. Що подібного у характеристиках постмодерну І. Хасана і Ч. Дженксона?
10. Чому у постмодернізмі світ постає текстом, а життя – карнавалом?
11. Чи є постмодернізм явищем суто західної культури? Поясніть.
12. У чому особливість сприйняття постмодернізму східною культурою?

Ключові поняття: постмодернізм, постсучасність, постісторія, постіндустріальне суспільство, постмодерністська картина світу, «людина без властивостей», деконструкція традиції.

1. Теорії постсучасності (Ж. Бодрійяр, Д. Белл)

Аналізуючи сучасний світ, відомий теоретик постмодерні-

зму **Жан Бодрійя** (род. 1929 р.) розробляє вражаючу теорію «постісторії». Його роботи «Реквієм за масовими комунікаціями», 1972; «Символічний обмін та смерть», 1976; «Про спокусу», 1979; «Система речей» тощо.

«Постісторією» він називає такий стан суспільства, у якому актуалізовані всі історичні потенційності, а отже, неможливе ніяке справжнє новаторство. Єдиним настроєм залишається гіркота, цинізм, пасивність і сірість. Рух світу, за Бодрійяром, досягає кінцевої стадії, обумовленої як «гіпертелія», коли можливості цілком нейтралізують одна одну, породжуючи повсюдну «байдужість», «індиферентність», перетворюючи нашу цивілізацію на гігантську систему, «мегамашину», що, у свою чергу, остаточно й безповоротно «уніфікує» усі типи «розходжень», породжених життям.

Так текстура світу, що полягає саме у виробництві «відмінностей», перетікає до фази виробництва «байдужості». Іншими словами, діалектика диференціації перевертає свою основу й виробляє індиферентність. Усе вже в минулому: віра в утопію, надії на кращий світ, світле завтра... Відбувається тільки та сама процедура: нескінченне клонування, зовсім позбавлене будь-якого нововведення, «непристойність ожиріння». Постісторія не породжує і не знімає більше протиріч, але поглинається екстазом нарцисизму.

Ж. Бодрійяр песимістичний у своїх висновках і прогнозах. Він упевнений, що основною рисою пост-історії є втрата віри в утопію. Цей же критерій він застосовує до постмодернізму, до епохи постмодерн. Постмодерністський тотальний активізм – лише безвихідна самоомана нарцисизму, що втратила залишки життя і творчості.

Ж. Бодрійяр зазначає, що система масових комунікацій сучасного типу «фабрикує реальність» на свій розсуд. Єдина реальність наче не існує зовсім; реальність та істина стають множинними. За допомогою однобокого вибору фактів та способу їх трактування без будь-якої фальші можна створити різні, однаково обґрунтовані, картини реальності.

З іншого боку, є засоби і для підміни реальності. Сучасні технології дозволяють «документально» відтворювати факти,

предмети, процеси, явища, яких ніколи реально не існувало. Вивчення віртуальної реальності свідчить про те, що згодом людина зможе жити в тій реальності, в якій захоче, тобто «потрібну дійсність» можна буде створити і в свідомості людини.

Існування інформаційного суспільства поставило під сумнів протилежність реального і нереального, істинного та хибного. Несправжність, ненормальність, протиприродність, хаотичність, абсурдність сучасного життя спровокували підкреслено ігровий стиль постмодернізму. Коли митець розчаровується у суспільному бутті, в людській природі, він починає сприймати та показувати цей світ як низькопробний балаган, театр трагіфарсу. Зрозуміло, разом із тим він задля виразності підкреслює гротескну банальність світу у своїх творах. Гра в постмодернізмі деструктивна, спрямована на руйнування певних уявлень, настанов.

Іншою теорією дослідження сучасності, відмінною від постмодерна, є теорія постіндустріального суспільства. Її яскравим теоретиком став американський соціолог **Деніел Белл**. Д. Белл – переконаний технократ і вважає, що постіндустріальне суспільство є такою стадією розвитку виробничих відносин, коли всі історичні, соціально-економічні протиріччя знімаються за рахунок розвитку техніки. Перехід від машинних технологій до технологій інформаційних, на думку Белла, зводить нанівець протистояння праці і капіталу, експлуататорів і експлуатованих, влади і населення.

Вперше в історії відбувається тотальна раціоналізація соціального і виробничого буття людства, реалізується на практиці теорія «відкритого суспільства» К. Поппера. Д. Белл розглядає постіндустріальне суспільство як досконалий ідеал і вищий позитив, як «кінець історії». Єдину перешкоду для реалізації цього ідеалу Д. Белл бачить у культурі. Сфера культури, вважає він, заснована на логіці, відмінній від дуальної моделі раціонального функціонування, а отже рано чи пізно загостриться головне протиріччя постіндустріального суспільства – протиріччя між монолітною й універсальною логікою раціональної технократії і сферичною, плюральною й а-раціональною

логікою культури.

Якщо постіндустріальне суспільство – мегамашина банків, ринкових механізмів та інформаційних технологій – зуміє підкорити культуру, перетворити її на споживчий продукт, на гаджет, на елемент своєї замкнутої технократичної гри, її підривний зміст буде зведено до мінімуму або взагалі до нуля.

2. Проблема людини у постмодернізмі

Постмодернізм, перш за все, виступає характеристикою певної ментальності, специфічного способу світосприйняття, світовідчуття та оцінки пізнавальних можливостей людини і її місця й ролі в оточуючому світі.

Як теоретична парадигма постмодернізм утвердився наприкінці 70-х рр. ХХ ст., коли було опубліковано книгу **Ж.-Е. Ліотара** «Ситуація постмодернізму: доповідь про знання» («La condition postmoderne»), що підбивала підсумок тривалим філософським дебатам стосовно цієї категорії культури й обґрунтовувала ментальну специфіку сучасної епохи в цілому.

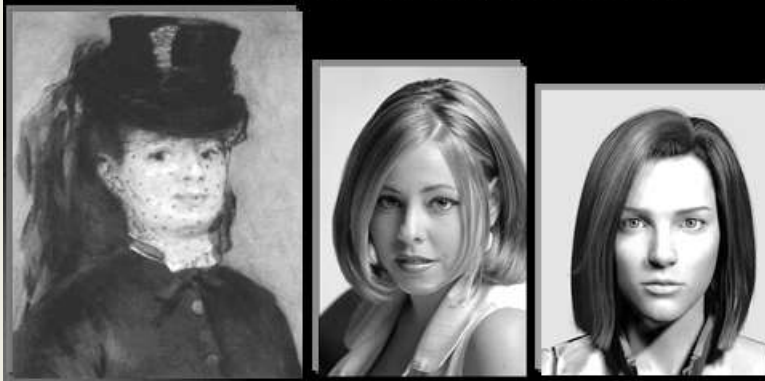
Визначні представники постмодернізму: Р. Барт, Ж. Батай, Бланшо, Ж. Бодрійяр, Ж. Дельоз, Ж. Дерріда, Джеймісон, Ф. Гваттарі, Клоссовські, Ю. Крістева, Ж. Ліотар, М. Мерло-Понті, М. Фуко та інші.

Термін «постмодернізм» вперше був вжитий у книзі Р. Ранвіця «Криза європейської культури» (1917 р.). У 1934 р. був використаний для позначення авангардистських поетичних пошуків початку ХХ ст., що радикально протистояли літературній традиції. У кінці 1960–1970-х рр. поняття використовувалось для фіксації новаційних тенденцій у таких сферах, як архітектура й мистецтво (перш за все, вербальні його форми), та було поширене на такі сфери предметності, як економіко-технологічна і соціально-історична.

Більшість дослідників постмодернізму вважають, що виникає він спочатку в руслі художньої культури (літератури, архітектури), згодом проявляється в інших сферах: філософії, політиці, релігії, науці. Відповідно він стає визначальним для характеристики сучасного етапу розвитку культури.

Людський образ виражає життя духовне

Дари духу не можуть бути поневолені розумом.
Здобутки і втрати – це втрата таємниці людської краси.
Прекрасним є вираз обличчя, а не його риси.

Народження постмодернізму пов'язане з кризою 60-х років, для якої були характерні масові молодіжні бунти, інтенсивний рух трудящих за свої громадянські права, протести проти війни у В'єтнамі, наявність ядерної загрози, що передчувалася людством у період холодної війни, поглиблення процесів «омасовлення», деперсоніфікації, деіндивідуалізації людини, пов'язаних із поширенням масової культури, з перемогою НТР.

Філософська думка, аналізуючи ХХ ст., найчастіше констатувала розірваність, відчуженість, абсурдність традиційних цінностей людського буття. Осмислення духовно-моральної кризи людини змусило вчених шукати альтернативних шляхів розвитку. У західній науковій думці процеси критичного переосмислення класичного раціоналізму, традиційних цінностей пов'язані, насамперед, з новими інтелектуальними течіями постмодернізму та його культурною практикою.

Формування нової духовної традиції триває на основі заперечення універсального детермінізму, історичного прогресу нового часу, освіченого розуму, за допомогою якого людина прагне бути володарем буття і створити досконалий світопо-

рядок. Недовіра до розуму та поглиблення критики – одна з основних тенденцій ХХ ст. Філософи франкфуртської школи (М. Хоркгаймер, Т. Адорно, Ю. Габермас та інші) чи не найпершими показали, що саме розумність, яка зробила людину людиною, є на цей час головною загрозою існування людини, наголошуючи на недоведеності будь-якого зв'язку розуму зі сферою моральних цінностей.

Тобто умовою виникнення постмодернізму став крах універсальних ідеологічних моделей та прогресистських прогнозів виявів свідомості. Не реалізувалась і сама ідея прогресу, що розумівся як механічна еволюція історії з подоланням суперечностей і співіснування протилежностей. У середині 70-х років загострилася криза існуючої моделі розвитку західної цивілізації.

У класичній картині світу людина прагнула знайти своє місце, задане певною людською першосутністю (*homo sapiens*, *homo faber*, *homo volus*, *homo ludens*). Але у ХХ ст. стало зрозуміло, що ніхто і ніщо цього місця не гарантує.

Постсучасність 1960 – ...

**Особистість
віртуалізована.
Центр технологічна
реальність.
Штучний абсолют.
Релігійні вірування –
віртуальна магія. Уніфікована
штучна краса.
Віртуальне безсмерття.**

Власні імена людей –
перекодовані
особистості. Нео,
Морфеос, Шрек...

Особливістю моделі сучасного буття є відмова від монізму уніфікації, тоталітаризму та захоочування множинності, різ-

номанітності та спрямованість до хаотичності. Криза антропоцентризму – одна з основних тем ХХ ст. Сприйняття людини як незалежної індивідуальності, невтомного працівника, творця цивілізації західного зразка лишається в минулому.

Витвором цивілізації розуму, що відмовилась від трансцендентного, духовного, стає одномірною людиною, конформістський тип особистості, у якій відсутній моральний стрижень. Така людина щиро вірить, але не роздумуючи йде під гаслами дня, що з часом діаметрально змінюються. У такій людині фактично відбулося відчуження людини від її людської сутності. Відоме твердження М. Фуко про «смерть людини» означає відмову від певного образу людини, нав'язаного просвітницькими ілюзіями та надмірним антропоцентричним оптимізмом. Цей образ людини, в якому воля до влади й панування є провідною, де наявне прагнення перетворити світ за своїм розумінням і потребами, олюднити його, повністю розчинити в собі, різко критикується постмодернізмом.

Людина постмодерного світогляду – це і автор, і читач, і актор, і глядач. Вона осмислюється як незавершена істота, пластична й непостійна; її свідомість відкрита, надзвичайно лабільна. Це людина з почуттям можливості, тобто її властивості ще не застигли в межах чогось одиничного, конкретного, вони перебувають у стані перманентного акту творення. Така людина відкрита, нестала, вона може спілкуватися із людьми протилежних поглядів, характерів. Мінливість є єдиною її властивістю.

Для такої людини, з одного боку, життя є калейдоскопом подій, де відкривається безліч можливостей з кожним поворотом (лабіринт). Світ – це «великий дослідницький центр», де випробовуються й заново створюються кращі людські форми. (Р. Музіль «Людина без властивостей»).

Але з іншого боку, ця змінність, невизначеність ведуть до нівелювання особистості, поглиблення відчуженості між людьми й самотності самої людини. Така людина «без властивостей» ризикує так ніким і не стати.

3. Постмодерністська модель світобачення

У «новій реальності» постмодернізму не діють логічні закони суперечностей. Якщо раніше людина орієнтувалася в реальності (природній, історичній, соціальній), спираючись на протиставлення протилежних понять, оцінок, властивостей, то у свідомості людини ХХ ст. руйнується і зникає система символічних протилежностей, сам принцип опозиції втрачає сенс, як зазначалось раніше, руйнується логіка бінарних опозицій.

Парадигмою постмодернізму, як відомо, стала «деконструкція» (демонтаж «сенсового центру» та бінарних опозицій). Поняття «деконструкція» увів у науку французький філософ Ж. Дерріда, який зазначив, що «деконструкція – це не аналіз», не критика, не метод з набором правил та процедур, бо кожна «подія» деконструкції залишається одиничною.

Дж. Сьорль, уточнюючи поняття «деконструкції» у Дерріда, визначає, що воно спрямоване переважно на підрив логоцентричних тенденцій як тексту, так і світу, тому що світ постає перед людиною ХХ ст. як текст, як система знаків, а що стоїть за ними, які реалії – нам, у принципі, невідомо. Серед численних стратегій деконструкції Сьорл виокремлює три основні: по-перше, підрив будь-яких бінарних опозицій, оскільки не може бути критеріїв для однозначного розрізнення позитивного і негативного.

По-друге, деконструкція полягає в пошуку деяких ключових слів тексту, які задають текстові опозиції і через які нав'язується логоцентрична (однозначна, остаточна) думка. Третя стратегія полягає в тому, щоб звертати увагу на маргінальні (периферійні, неакцентовані) особливості тексту (такі, як вид метафор, особливості вживання слів), тому що такі маргінальні характеристики доповнюють розуміння тексту, а можливо і визначають його справжню суть.

Домінантою постмодерністського світобачення є, з одного боку, безкомпромісне протиставлення класичним цінностям, а з іншого – актуалізація минулого, «відродження» давніх епох, що виявляється, насамперед, у цитуванні, у мистецькому еkleктизмі, культурній, стильовій, лінгвістичній багатозначності.

Засобами «відродження» стають колаж, цитування, пародіювання тощо.

Культура здавна знає прийом цитування, внесення в текст чужих фрагментів, що вже само собою змінює першооснови і спонукає до нових смислообразів. Як стверджує Ю. Лотман, «Євгеній Онегін» О. Пушкіна побудований на прихованих цитатах. В. Ван-Гог, оперуючи цитатами з японського мистецтва, прийшов до нового стилю «модерн». «Енеїда» І. Котляревського – хіба не постмодерністський твір, на прикладі якого можна проаналізувати теорію деконструкції? Але раніше цитатність, обігрування відомих сюжетів, усталених естетичних конструкцій не зменшувала самобутності, оригінальності автора.

Постмодернізм же вказує на «смерть автора» і наголошує на вторинності творіння. У попередні епохи стилі ренесанс, бароко, романтизм тощо будувалися на принципі ієрархії, мали глобальний культурний контекст, у якому фрагменти й цитати відігравали вторинну роль і лише давали імпульс для нових смислових образів.

Сьогодні культурний контекст зазнав зрушень. Його окремі частини живуть не за законами цілого, ієрархії, а за законами демократичності, плюралізму, рівності усіх і усього. У постмодернізмі своєрідні етюди «на тему» нашаровуються один на одного, змішуються сюжети, конструється новий сучасний контекст через руйнування попереднього. Постмодернізм – це провокація спонтанності у процесах самоорганізації та саморозвитку, в цьому й полягає його креативність.

Відомі цитати перероджуються у спогади про пережите, містифікація пережитого збуджує уяву, «чужий матеріал» (наприклад, щоденники, мемуари) стають приводом конструювання свого світу.

Численні запозичення, обігрування світів попередніх культур змінюють ставлення до художнього тексту, який стає першою реальністю. Культура, накопичуючись століттями, стає реальнішою за саме життя, вигадані герої та сюжети стають більш дійсними, ніж живі люди. Не текст існує за законам

Всесвіту, а світ – за законами тексту. В одному з інтерв'ю Р. Віктюк зазначив, що зараз життя краде у мистецтва та навколишньої дійсності, яка сприймається як частина культури, існує та оцінюється за естетичними законами.

Культура поч. 90-х років ХХ ст. породила нові форми поширення – коментування, автодокументування, висунення на перший план у літературі таких другорядних жанрів, як листи, щоденники, стилізовані під загальнозначимі тексти.

Постійне цитування минулих культур підкреслюється і назвами сучасних течій мистецтва, де є префікси «нео», «пост», «транс», «ультра», «гіпер», «над» (трансавангард, неоекспресіонізм, гіперреалізм тощо). Разом із тим префікс «пост» у понятті «постмодернізм» зовсім не означає «після», тобто, що це період у культурі, що прийшов на зміну модернізмові; навпаки, він вбирає в себе досвід модернізму, часто послуговуючись його прийомами. Постмодернізм – це не якийсь процес повторення, а процес аналізу, переосмислення, переробки всього напрацьованого людством.

Окремим випадком переосмислення є пародіювання. Воно має на меті звернення до минулого (вибір творів мистецтва для пародій) і маніпуляцію змістом твору для створення комічного ефекту. Цінність пародії визначається ступенем достовірності відтворення формальних ознак оригіналу.

Показовими є зміни в мистецтві – від архітектури і літератури до музики і кінематографа, де пануючою формою стає «пастиш» – кращим перекладом цього слова на українську мову саме і буде – «вінегрет».

Пастиш не є пародією. Пародія має глибину, якийсь натяк, вона осмислена, вона знає, над чим сміється, вона цілком свідомо вкладає у сміх деякий зміст. Така змістовність і надає пародії цілісності.

Пастиш – це чиста поверхня, за ним не ховається ніякого натяку. Ніякого бажання донести прихований зміст він у собі не містить, він просто запускає гру вільних асоціацій.

Таким чином, у постмодернізмі (колажі, цитуванні, пародіюванні минулих культур) також присутня ідея метафізично-

го, духовного (притаманна класичному світорозумінню). Але ця ідея у постмодернізмі спонукає до визначення абсурдності життя. Постмодернізм, розбиваючи (деконструюючи) попередню цілісність творів мистецтва, яку він вважає хибною та небезпечною, на фрагменти, створює нову цілісність на принципово іншій плюралістичній основі – у цьому його головна суть.

Картина цієї ситуації може бути наступна. Гордий багатоповерховий хмарочос, вавілонська вежа раціоналізму валиться, залишається тільки поле, засіяне уламками, по якому ходять здичавілі нащадки й викладають зі знайдених камінців мудрі візерунки на площині. Візерунки, в яких немає ніякого сенсу – і саме тому можна побачити будь-який сенс.

Художник постмодернізму – людина високоосвічена, здатна легко орієнтуватися у серйозних проблемах, говорити мовами різних культур та іронічно оцінювати наявний стан речей.

Ось як характеризує постмодерн Іхаб Гассан, теоретик американської контр-культури («Die unvollendete Vernunft: Moderne versus Postmoderne»):

1. Неточність (схильність до двозначностей, смислова плинність).
2. Фрагментація (розпорошення на окремі фрагменти).
3. Деканонізація (відмова від існуючих канонів).
4. Втрата «я» і «внутрішнього світу».
5. Іронія (виникає з перспективізму, а той, у свою чергу, – із багатозначності).
6. Гібридизація.
7. Карнавалізація (аналогічна багатоголоссю Рабле або Стерна і тотожна відцентрованої поліфонії, весела різнобарвна релятивність).
8. Перформанс і співучасть (енергія в русі).
9. Конструкціонізм, який передбачає, що світ не даний нам раз і назавжди, але він є процесом постійного створення незлічених протилежних версій його існування.
10. Життя є текст, а отже має багатомірні інтерпретації та тлумачення.

Основні правила постмодерну, за Чарльзом Дженксом, одним із кращих сучасних істориків архітектури («Die Postmoderne») такі:

1. Замість гармонії, до якої прагнув Ренесанс, та інтеграції, до якої прагнув модерн, постмодернізм наполягає на гібридному мистецтві й архітектурі, що характеризуються «диссонантною красою» і «дисгармонійною гармонією». Більше немає досконалого ансамблю, де нічого не можна відняти чи додати без того, щоб цю гармонію не порушити, але в усьому – «важкі ансамблі» і «дисперсні одиниці». Повинні бути тертя різних стилів, розколи, синкоповані пропорції, фрагментована чистота, що дивують спостерігача.

2. Постмодернізм припускає політичну та культурну плюральність; необхідна гетерогенність масових суспільств повинна просвічувати через постмодерністські будинки. Не можна допускати переваги якогось занадто домінуючого стилю.

3. Постмодернізм припускає елегантний урбанізм. Елементи традиційного урбанізму, тобто вулиці, аркади і площі повинні бути реабілітовані з огляду на нові технології і транспортні засоби.

4. Повернення до антропоморфізму – елементу архітектури постмодерну. Людське тіло знову знаходить своє місце в декорації.

5. Континуальність і прийняття минулого, анамнез. Спогади й асоціації ідей повинні збагачувати кожний постмодерністський будинок, постмодерністські конструкції, безвідносно до того, розуміє чи ні публіка їхнє значення.

6. Живопис постмодерну акцентує наративний реалізм, натюрморти і пейзажі.

7. Постмодерн означає «подвійне кодування». Кожен елемент повинен мати свою функцію, що дублюється іронією, суперечливістю, множинністю значень.

8. Корелят «подвійного кодування» – багатозначність. У цьому виявляється відмова від інтеграційного мінімалізму «високого модерну».

9. Постмодерн припускає вступ нових риторичних фігур: парадоксів, багатозначностей, подвійного кодування, дисгармонійної гармонії, комплексності, суперечливості тощо. Ці нові фігури повинні служити тому, щоб зробити присутньою відсутність.

10. Повернення до відсутнього центру. Архітектурний ансамбль або твір мистецтва виконується таким чином, щоб усі елементи були згруповані навколо єдиного центру, але місце цього центру порожнє.

4. Постмодерн західний і східний

Постмодерн – це фаза старіння й вимирання культури, **це перехід від живої «культури» до мертвої «цивілізації»**. Духовно, як *живий організм*, культура вже загинула, але фізично, як *механізм*, по інерції ще продовжує існувати і навіть зберігає видимість процвітання, оскільки її соціальні, економічні, політичні інститути усе ще функціонують, і саме на цій стадії окупають зусилля, що колись були вкладені в їхнє створення.

Прикладом такого феномену в історії може служити Римська Імперія в перші два століття нашої ери. Це так зване «золоте століття» античної цивілізації, епоха «загального миру» і «кінця історії»: ніколи ще античній людині не жилося так мирно, ситно і фривольно, як у цей час. Однак вічно таке «життя після смерті» тривати не може: в один прекрасний день усе рухнуло, і протягом наступних п'ятдесяти років античний світ занурився в хаос і розруху. Саме це «золоте століття» «кінця історії» сьогодні переживає Захід.

По суті постмодерн – цілком західне явище, це фаза розвитку саме західної культури, *початок її саморуйнування*. До всіх інших культур, до людської культури в цілому він має відношення лише тому, що відбулося взаємопроникнення культур схід-захід. Проте і схід зберіг свою сутність, і захід залишився на своїх базових засадах.

Утрата сенсу – так найбільш просто й лаконічно можна визначити філософію епохи «постмодерну», утрата не якогось конкретного сенсу, а свідомості як такої.

Там, де людина минулих епох бачила єдність змісту, осмислену цілісність, людина постмодерну бачить тільки голе насильство, штучне нав'язування тоталітарних ідеологем. Сенс цілого тримається на ієрархії частин, на гармонійному упорядкуванні окремих фрагментів. Людина колишніх епох уміла бачити цей сенс, тобто уміла відчутти виправданість ієрархії смислових фрагментів, вірила у гармонію цілого і частин.

Людина постмодерну розучилася бачити сенс – ця ієрархія сприймається нею як однозначна й насильницька. Нормою стає «нон-селекція» і «нон-ієрархія», тобто демократія уламків, *принципова відмова від упорядкування в ціле*. За кожним цілісним творінням і подією людина постмодерну бачить тільки голу *волю до влади, маніпуляцію і штучне конструювання*.

Зміст цілого розсипається для неї на окремі смислові фрагменти, суверенні атоми, що самі по собі не прагнуть упорядковуватися в ціле, а суперечать один одному, заперечують один одного, а виходить те ціле, частинами якого ці фрагменти є. Це відбувається в усіх без винятку сферах західної культури – політиці, громадському житті, мистецтві, літературі, філософії, науці.

Ієрархія сенсу всюди розповзається у вінегрет, настає стан тотального онтологічного анархізму, шизофренії. Соціальні, економічні, політичні, наукові інститути, успадковані від епохи модерну, живуть в основному за інерцією, і поступово втрачають рушійний імпульс, що був закладений у них у момент заснування.

Зникла віра в існування якихось загальних принципів і законів, що керують цим світом; зникла довіра до самого людського розуму. Ще вчора чіткі й очевидні для всіх поняття, напрацьовані століттями попереднього розвитку думки, перетворюються на туман і марево, що скоріше заплутує, чим щось проясняє. Вічна інверсія, взаємоперехід одного в інше. *Приклад інверсії: Гамлет, що вбив Полонія, – він на обіді, але не там, де він їсть, а там, де його їдять. Не ми вчимося, а нас вчать. Не ми хочемо, а нами хочуть.*

Логічні категорії втрачають свою чіткість, стають розмитими і накладаються одна на одну. Стають незрозумілими не тільки де істина, а де неправда, але й *самі категорії неправди й істини*, на які колись спирався здоровий людський розум, *втрачають свій сенс.*

Щоб перейнятися цією «постмодерністською ментальністю» потрібно зрозуміти, що з *цього світу зникла глибина*, залишилася гола поверхня. Постмодернізм не визнає глибини. Філософією постмодерну заперечується сам дуалізм сутності і явища, знака і значення, символу і символізованого, що колись мали глибокий сенс.

Раніше – і в теоретичній сфері, і у сфері здорового глузду – за безліччю феноменів існувала єдина сутність або єдина воля, що їх упорядковує та пояснює. Пояснити щось означало звести явища до їх сутності, знак – до його значення.

У світі ідей і естетичних конструкцій відбувся в якійсь мірі демократичний переворот: пошук сутності утратив своє значення, «явища», феномени знайшли самостійність і волю і навчилися обходитися без сенсу, який давала їм сутність. Сьогодні «пояснення» виливаються в нескінченну маніпуляцію знаками, обривками фраз і думок, у замкнуте коло інтерпрета-

цій, що нічого не пояснюють, а тільки нескінченно посиляються одне на одного.

Постмодернізм – це повна катастрофа культурної логіки Заходу й західної раціональності у тому вигляді, що склався з часів Декарта. Будь-яка логіка у своїй основі – це воля, воля до влади, воля до упорядкування світу. Якщо воля надламана, то усе, що вона скріплювала, розсипається до первісного хаосу. Якщо зрозуміти цю просту думку, усе стає на свої місця. Тому постмодерністська ментальність не знає поняття сутності.

Культура дійсно втрачає свою *сутність*, тому що вона *цілком реалізувалася*: без залишку проявилася у явищі, матеріалізувалася в техніку, науку, мистецтво, у соціальні інститути, у знакові системи, на які вона спирається.

Воля культури застигла в реально існуючому, але мертвому, бездушному механізмі. Сьогодні західна цивілізація стала мертвою, бездушною *«системою»*, ворогом, з яким потрібно боротися. Згадаємо фільм «Матриця», знятий, до речі, на основі філософської концепції Ж. Бодрійара.

«Постмодернізм» – це реакція відторгнення фундаментальних цінностей Заходу з боку самої ж західної людини, яка вже не впізнає себе у своїй цивілізації, у своєму власному витворі.

Постмодерн Сходу

Із погляду людини східної культури – росіянина чи українця – епоха постмодерну має прямо протилежне значення. Це епоха великого звільнення, можливість скинути із себе псевдоцінності, знищити Захід у собі самому, у власній душі.

Постмодерн, таким чином, має два обличчя – східне і західне. Те, що на Заході є саморуйнуванням, на Сході виглядає як звільнення та повернення до себе.

Навіть постмодерністське презирство і недовіра до раціональності несе в собі щось східне. Однак на Сході відбувається і щось більше, ніж просто руйнування нав'язаної ззовні західної ментальності. Паралельно, у тих же формах постмодерну, відбувається ще і пробудження власної східної культурної логіки. Руйнування чужого і пробудження свого – це дві сторони того самого процесу. Постмодерн, зламуючи внутрі-

шню логіку західної культури, природно стає тимчасовою формою, яку приймає природна логіка Сходу, логіка юної української, слов'янської душі.

Можна говорити про особливий, східний постмодернізм, що народжується прямо на наших очах. Його корінна відмінність від західного полягає в тому, що «якщо західний постмодернізм – це просто гра й нісенітниця, то східний – це логіка, прихована під маскою гри й нісенітниці».

Східна логіка абсурду зламає звичні норми здорового глузду, застарілий лід «нормальної раціональності», а потім, балансуючи на цих уламках, веде людину до просвітління. Від «Квадрату» Малевича і його закликів перевершення естетичного до практики православної безмовності та споглядання, один крок назустріч глибинним традиціям.

Важливо зрозуміти, що мова тут іде про особливу парадоксальну логіку руської душі. Ця східна традиція Достоєвського не зрозуміла для західної людини, – «нашим мальчикам важнее мысль различить, чем миллион заработать». Саме про таких хлопчиків мріяв Папа Римський Павло II, коли говорив

про бажану експансію на Схід католицької церкви, що духовно знекровлена у суспільстві споживання.

Природна логіка Сходу, логіка «мислення між думок» і логіка абсурду, що природно живе в душі кожної східної людини, може вибудовувати ці фрагменти за своїм розсудом, користуватися ними як таємним шифром, зрозумілим тільки людям, що володіють тим же устроєм душі.

Абсурдна логіка сходу базується на інтуїції, тобто на внутрішньому передчутті цілого. Східна людина все ж таки більше довіряє своїй душі, ніж раціональним доказам психологів. Кордоцентризм – основа православної східної душі. Все, що для нас просто, їм видається незрозумілим і абсурдним.

Чому в нас будуть люди стояти і палити під вивіскою «Куріння заборонено», а їхні не будуть. Чому наші люди не донесуть на порушника начальству, а для них це вважається нормою. (У «Війні і мирі» Л. Толстого командир загороджувальної батареї Тушин на звіті у Кутузова не говорить, що його в бою залишили без прикриття (щоб не накликати гніву на іншого), але через це сам постає винним, ризикуючи отримати покарання. Його рятує А. Болконський, сказавши правду, як випадковий свідок, і цим не тільки рятує Тушина, але й постає героєм і аристократом духу).

Західна людина, майже розгубила простоту своєї душі, яка за природою є християнською. А сприймаючи продукти східного постмодерну, буде вбирати в себе і властиву їм східну логіку, східний спосіб внутрішнього життя, який тільки і може конкурувати з іміджевими симуляціями. Тож, виходить, східний постмодернізм – це ще й особлива форма месіанства, це можливість протистояти цінностям споживчого суспільства, що перетворює людину на консюмеріат, вдихати слов'янську душу і таким чином рятувати це суспільство від технологізації та віртуалізації.

Інформаційні джерела: 1, 3–6, 8, 10, 11, 13.

Тема 12. Особистість як предмет філософського аналізу

План

1. Історико-філософський аналіз проблеми людини.
2. Християнська антропологія.
3. Поняття «людина», «індивід» і «особистість».
4. Особистість та соціальна система.
5. Життєвий світ сучасної людини.

Теми рефератів

1. Філософська проблема співвідношення душі і тіла людини.
2. Проблема співвідношення національного і загальнолюдського (націоналізм, інтернаціоналізм, космополітизм).
3. Двоїстість людського буття: чоловіче та жіноче.
4. Імідж – технологічний образ людини постмодерну.

Запитання до теми

1. Які характеристики людського буття були домінуючими у різних історичних періодах?
2. У чому відмінність між античним і християнським розумінням людини?
3. Чому античність не знала особистості?
4. Що таке «природа» людини у християнській антропології?
5. Як співвідносяться індивідуальність і особистість?
6. Чим відрізняється індивідуальність природна і особиста? Наведіть приклади.
7. Що означає висновок О. Лосева, що «особистість є субстанційною єдинороздільною тотожністю душі і тіла»?
8. Чому особистість неповторна?
9. Як впливає суспільство на людину?
10. Через яких посередників суспільство впливає на людину?
11. У чому парадоксальність співіснування індивіда і суспільства?
12. Чому складно змінити соціальні відносини та інститути?
13. Які виміри визначають життєвий світ сучасної людини?

Ключові поняття: антропологія, людина, індивідуальність, особистість, суспільство, антропоцентризм, теоцентризм, соціоцентризм, омасовлення, буденність, технології.

1. Історико-філософський аналіз проблеми людини

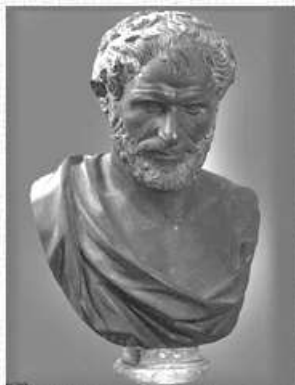
Кожна історична епоха проблему людини вирішує, враховуючи свої світоглядні цілі та орієнтири, змінюючи пріоритети та способи її осмислення. Філософська думка то «розчиняла» людину у природі (Космосі), то сприймала її як дар Божий, то відкривала як божественоданий природний закон, то як результат ідеологічного конструювання або, врешті, як програмно-інформаційний продукт.

Філософи античності тривалий час розглядали людину як образ Космосу, як «малий світ» – мікрокосм. Знання про людське і природне було досить фрагментарним, постійно ототожнювалось. Але вже платонізм робить суттєвий крок у розумінні людини, розглядаючи її як комбінацію душі і тіла, що складають її природу. Суб'єктивно-духовний світ можливостей людини знаходився в центрі уваги філософських роздумів Сократа. А проголошена Протагором теза: «людина – міра усіх речей, існуючих у їх бутті і не існуючих у їх небутті», стає одним із головних світоглядних і методологічних принципів антропологічних проблем (і не тільки античного періоду). Свідомість є основою усього природно-космічного буття, бо все сповнено богів, які, очевидно, є розумними першоосновами.

У системі *християнського світогляду середньовіччя* людина розглядається як образ Бога. Душа є «подих» самого Бога, а людина оцінюється з позицій не розуму, а серця (у Старому Заповіті серце згадується 851 раз). Внутрішній світ людини складається з тріади розуму, серця та волі. Проте головне розмежування всередині християнства проходить не стільки між душею і тілом, скільки між «плотською» і «духовною» людиною.

Людська плоть – арена нищих пристрастей і бажань. Тому людина повинна постійно прагнути до досягнення божественного світла та істини, що звільняє її від диявольських пут плотської утіхи. Ця ситуація обумовлює специфіку людського ставлення до світу: потрібно не пізнавати власну сутність, а порозумітися з надсущим – Богом і таким чином здобути утіху в особистісній причині буття.

Індивідуальність античності та особистість середньовіччя

Філософія епохи *Ренесансу* з її принципом *антропоцентризму*, являє собою відступ від надто величного проекту Середніх віків, спрощує ситуацію, розглядаючи людину як автономну істоту, як живу єдність душі і тіла. Людина є чуттєве тіло з духовними та естетичними достоїнствами.

Філософія *Нового часу* акцентує увагу на природно-духовній сутності людини. Специфіка людини вбачається в розумі, в мисленні, яке панує над пристрастями. Людина – розумна істота, тому тіло і душа, хоча і перебувають в єдності, не мають нічого спільного. Душа є мислячою, тому її сутність проявляється у свідомості.

Головна заслуга цього періоду – визнання автономності людського розуму в пізнанні власної сутності й сутності світу, тобто утвердження раціоналізму не тільки як теорії пізнання, але й як універсального світоглядного принципу, що відбувається у Просвітництві.

Новий етап осмислення природи людини розпочне *німецький* романтизм XVIII – поч. XIX ст. (*Гете, Гердер, Новалис, Шлейермахер* та інші). Основною сферою людського життя стане не мислення, а сфера емоційно-чуттєвого, яке не тільки урівнюється з мисленням, але й сприймається вище за нього.

Так, за *Новалісом*, «**мислення – тільки сон** почуттів».

Представники **філософії життя** вбачають специфіку людини у феномені життя, яке не знає роздвоєння на об'єктивний і суб'єктивний світи, на зовнішнє і внутрішнє, як це було характерно для класичної філософії. Життя трактується або як органічно – біологічне (*Ф. Ніцше, А. Бергсон*), або в культурно-історичному сенсі (*В. Дільтей*). У філософії життя на перший план висуваються позарозумові здібності людини: почуття, воля (*Шопенгауер, Ніцше*), інтуїція (*Бергсон*).

Іноді свідомості протиставляється **несвідоме** як глибинне джерело людської поведінки. *З. Фрейд (і фрейдизм)* підносять несвідоме над свідомістю, трактуючи людину як біологічну істоту, поведінка якої обумовлена її природними характеристиками та пояснюючи з несвідомого, відносно якого людина не усвідомлює себе, джерела релігії, культури, мистецтва, всього людського.

Особливе місце в осмисленні природи людського буття належить **екзистенціалізму**. Він аналізує справжнє людське існування як неповторність і свободу як від природного буття, так і від позаособистісних сил. Заперечуючи диктат об'єктивного ідеалізму, матеріалізму, сцієнтизму, раціоналізму представники екзистенціалізму на перший план висувають самоосмислення і переживання, які проявляються і поглиблюються у граничних ситуаціях болю, страждання, тривоги, втрати, смерті тощо. Саме такі переживання, на їх думку, визначають сенс людського буття.

В українській філософії антропологічна проблематика чітко вирізнялась в епоху Відродження і Реформації. Видатний мислитель XVII ст. *П. Могила* виокремлював три можливі стани людського життя – **тілесний, душевний і духовний**. *Тілесний* властивий тим, хто шукає прибуток, задоволення й радощі, віднімаючи їх у інших. *Душевний* означає жити за законами свого серця, а також за божественними законами. А *духовний* характерний для тих, хто воліє сам зазнати шкоди, ніж зашкодити іншим. *П. Могила* звертається до питання про нахили, здібності, таланти, що сприяє індивідуалізації абстрактних уявлень про людину. Це засвідчувало, що поряд із

принципом **антропоцентризму** мислитель використовував і **принцип персоналізму**.

Особливе місце займає людина в екзистенціально орієнтованій філософії *Г. Сковороди, П. Юркевича*.

Їх суть – у «сродності» людини всьому світу, в орієнтованості на неповторність особистісного існування. Головним у людині є не стільки «теоретичні» пізнавальні здібності, скільки емоційно-вольове ество її духу, серця, з якого виростає і думка, і прагнення, і відчуття.

Таким чином, філософська антропологія спрямована на осягнення цілісності людини, її природи і сутності, на вироблення особливих засобів її пізнання та самопізнання.

2. Християнська антропологія

Антропологія спрямована на особистість як вихідну і кінцеву точку історичного процесу. Абсолютизація особистості – це та висота людського проекту, на яку не ставало жодне вчення, крім християнського. «Античність не знала такої абсолютної особистості, яка була б вище космосу, яка його б створювала і піклувалась про нього. Особистість, яку знала античність, завжди носила на собі відбиток матеріальності, речової обтяженості і духовної обмеженості». Античність обґрунтовує абсолютне Єдине, що завершує ієрархію всіх космічних категорій, але воно «не має свого імені, воно не хто-небудь, а що-небудь. Сутність його не особистісна, а арифметично-числова, або узагальнююче числова» [Лосев А. Ф. История античной эстетики. Итоги тысячелетнего развития: в 2-х кн., кн.1. – М. : Искусство. – 1992. – 656 с.].

Розкриваючи християнсько-догматичні основи категорії «особистість», В. Лоський нагадує, що грецьке мислення не зуміло вийти за межі «атомарної» концепції індивідуума. І тільки одкровення Трійці, єдине обґрунтування християнської антропології, принесло із собою абсолютне утвердження особистості. Дійсно, у св. отців особистість є свободою відносно природи: вона ніяк не може бути обумовлена психологічно чи морально. Будь-яка властивість (атрибут) повторна: вона належить природі, поєднання якостей можна десь знайти. Осо-

бистісна ж неповторність є те, що існує навіть тоді, коли вилучений будь-який контекст: космічний, соціальний або індивідуальний – все, що може бути виражено. Особистість незрівнянна, вона «цілком інше» [Лосский В. Очерк мистического богословия восточной церкви // Мистическое богословие. – К.: Путь к истине, 1991. – С. 214–215].

Троїчна богоподібність людини проявляється в її особистісних формах, що розгортаються через **волю, розум і почуття**. Така триєдність симетрична іпостасям Святої Трійці, де перша особистість Бог Отець – породжуюче вольове начало. Недаремно у головній християнській молитві «Отче наш» як останній заклик-утвердження звучить: *«хай буде воля Твоя»*. Друга особистість – це Син, що є Слово, Логос – *«ним же вся биша»*, є розумне підґрунтя всіх речей. Третя – Дух Святий, Животворящий – *«дише де хоче»*, являє все через динаміку становлення.

Мета християнської релігії – створення нетварної особистості

Людина не походить з природи. Вона не є над- супер- твариною
Людина для природи, вона преображає її.

Як повинна зробитися природа, світ?

The image is a composite graphic. On the left is a black and white photo of a chimpanzee with its mouth open. In the center is a black and white photo of a young man with dark hair, smiling. On the right is a black and white photo of a man with a beard and long hair, resembling Jesus, set within a circular frame that contains various symbols and letters. The text is in Ukrainian and discusses the goal of Christianity as the creation of an immaterial person.

Особистість – це людина, яка здійснила вибір на користь «образу людського», несе в душі цей образ і прагне реалізувати його в конкретному контексті свого життєвого шляху.

Спроба ця приречена на невдачу, якщо людина спирається виключно на власні сили, обходиться без допомоги Абсолютної Особистості, в якій повністю співпадають сутність та існування. «Особистість є Самість як вона стоїть перед лицем вищих, духовних, об'єктивно значимих сил і водночас пронизана ними й виражає їх». [Франк С. Л. Непостижимое // С. Л. Франк. Соч. – М. : Правда – 1990. – С. 183–559, с. 408].

«Самість» людини збувається через прорив очевидності на порозі між душевним і духовним буттям; є місцем, де духовне (значиме в самому собі буття) потрапляє в душу. Ця характеристика є основою тієї реальності, що зветься особистістю. Таємниця особистості богословською мовою виражається словом «іпостась» – конкретне існування, відмінне від будь-якого іншого. У термінології Арістотеля, сприйнятою візантійською думкою, іпостась – це «друга природа», тобто конкретне існування конкретного предмета. Превелебний Іоанн Дамаскін давав таке визначення особистості (іпостасі): «... іпостась є існування саме по собі». Це може означати чисте існування без будь-яких власних якостей. Але може означати і здатність існувати й діяти, виходячи із самого себе.

При першому розумінні воно означає, що поняття людини як особистості не зводиться до її якостей, до її природи. Особистість підіймається над будь-якими властивостями цієї людини і може її змінити, якщо залучить у себе енергії Божої благодаті. У другому значенні слід пригадати, що свобода визначається як можливість мати джерело своїх дій у самому собі, тобто виходить, що особистість людини є свобода. «Самостояння» людини – це і є іпостась. Не просто якась «друга природа», не просто конкретність, але реальність, свідомо й вільно чинна із себе самої – ось що визначається поняттям «іпостась».

Таким чином, особистість визначає здатність до вільної дії. Християнство вважає, що індивідуальність як конкретна сукупність випадкових рис і вчинків людини може бути змінена й навіть стерта (точніше доповнена). Але її особистість, її Я залишиться самим собою й може знайти більшу повноту життя в

Богові. Проблемність визначення цього поняття вимагає розрізнення природи, індивідуальності й особистості.

3. Поняття «людина», «індивід» і «особистість»

Природа (сутність) – це ті специфічні якості, які належать цьому предмету. Скажімо, природа людини у вузькому значенні – це те, що відрізняє людину від тваринного й ангельського світів. У більш широкому значенні «людська природа» – це взагалі усе, що властиве людині (незалежно від того, об'єднують ці риси людину з духовним чи тваринним світом). Спроби пізнати природу – це пошуки відповіді на питання «Що є людина?».

Індивідуальність – це ті особливості, якими відрізняються носії однієї і тієї ж природи. Це відмінності людей між собою. Тому виявлення рис, що індивідуалізують, – це пізнання того, якою мірою, яким чином людина здійснює свою людяність.

Особистість – це, власне, той суб'єкт, що має всі природно-індивідуальні властивості. Само по собі особистісне буття безякісне. Будь-які характеристики стосуються природи. Особистість же – це той, хто володіє цими якостями, властивостями, енергіями, хто розгортає їх у реальному бутті. *Природа відповідає на запитання «що?», індивідуальність – на питання «як?», особистість – на питання «хто?»* [Кураев А. Религія без бога. – М. : Отчий дом, 1997. – 527 с., С. 152].

Особистість – це той, **хто** володіє своєю природою (що) і своїми індивідуальними якостями (які), це той, кому **дане** її власне начало, здатність розпоряджатися собою, здійснювати свій образ буття. **Свій** тут розуміється не як вигаданий чи ідеологічно симульований образ існування, а як **прийнятий** від Абсолютної особистості.

Особистість є певного роду одиничність. Проте ясно, що особистість може виявляти себе по-різному. Але треба пам'ятати, що ця різноманітність є не особистістю, взятою самою по собі, а тільки її індивідуальним проявом природного індивіда. Інакше кажучи, їй належить її неповторність, але неповторність не творить особистість, а виражає, являє її.

Щоб не припускати визначення особистості через її індивідуальність, потрібно розуміти звідки і як ця індивідуальність виникає. Якщо під час снігопаду немає двох схожих сніжинок серед безлічі інших, то це індивідуальність природна. А якщо сніжинку на хусточці вишила для тата донечка, то ця індивідуальність буде особистісною, бо вона має особистісну адресність, і тато не проміняє її ні на які вишиті золотом по бархату художні сніжинки інших майстрів. Подібним чином під час вінчання наречена отримує свою обручку від нареченого, а він з відповідними словами й обітницями приймає свою від неї. Звичайно, що ці прикраси виготовлені на конвеєрі, але для кожного з них буде неприпустимо замінити на ідентичну не тому, що може бути якась несхожість між речами, а тому, що свою унікальність ця річ отримала в унікальну мить особистісної події. Тут не особистість з'являється від неповторності, а неповторність зумовлена особистістю.

“Що є істина?...”

Понтій Пилат

**Істина – Хто, а не що.
«Я на те народився і
на то прийшов у
світ, щоб свідчити
про істину; усякий,
хто від істини слухає
гласу Мого»**

Також особистісна індивідуальність виражається в тому, що кожна особистість має власне ім'я, а не прізвище, що може позначати собою яку завгодно кількість речей або істот. По суті ж, під цим власним іменем завжди криється неповторність і безумовна оригінальність того, хто звичайно називається особистістю. Власне ім'я є унікальним і неповторним не тому, що немає людей з таким іменем, а тому, що воно отримано у таїнстві хрещення від Бога.

Кожна справжня особистість не тільки одинична, але й єдина. Вона відповідним чином обов'язково орієнтує себе серед усього навколишнього світу. Будучи неповторною, особистість обов'язково є відповідним співвідношенням. Вона відрізняє себе від іншого й усередині себе із собою співвідноситься. І відбувається це не так, щоб хтось інший порівнював одну особистість із її оточенням або різні моменти особистості порівнював всередині самої особистості. Усі ці співвідношення встановлює сама особистість і встановлює розумовим зусиллям, почуттям і волевиявленням.

Коли говорять про особистість як про неподільну одиничність, то розглядають її певною мірою як буття і дійсність,

просто як об'єкт. Коли переходять до зображення особистості як суб'єкта, то саме тут виявляється її неповторність, оригінальність, до того ж її оригінальність відразу стає чуттєвим самовідношенням стосовно всього іншого і відносно самої ж особистості. Якщо особистість є і об'єктом, і суб'єктом одночасно, то виникає запитання: як співвідносяться в ній ці дві основні сторони – об'єктність і суб'єктність?

Для того, щоб прояснити це питання, О. Лосєв звертає увагу на терміни «душа» і «тіло», виходячи з того, що ця термінологія, з його погляду, простіша для розуміння. Усі згодні, що тіло певною мірою передує душі, і цей процес мислиться не як випадковий і не як умовний. Коли ми говоримо про душу і тіло в їх буквальному життєвому, а не просто випадковому значенні, то ми обов'язково мислимо і душу як щось самостійне, і тіло як щось самостійне, і їхній взаємозв'язок теж у буквальному, тобто в субстанційному, значенні слова. Поки мова йде тільки про душу, про особистість не може бути й мови, оскільки особистість є не просто душа, але її життя, її поведінка, її практичне здійснення, тобто її тіло. І навпаки, тіло людини не є просто особистість, тому що тіло може бути і мертвим, а тіло, якого потребує особистість, завжди живе, завжди одухотворене, завжди для особистості виразне.

Тому якщо особистість є і внутрішнє, і зовнішнє в їх буквальному існуванні, тобто в їх субстанційному єдинороздільному вираженні, то можна також сказати, що вона є ще й субстанційна єдинороздільна тотожність душі і тіла. Особистість, у якій не переважає ні матеріальна або природна сторона, ні сторона ідеальна, але в якій ці грані подані відразу й одночасно, як якась нерозривна тотожність, постає перед нами як цілком оригінальна субстанція, в ній і матеріальне, і тілесне обов'язково є субстанція, а також ідеальне, внутрішнє, суб'єктивне теж є субстанція [Лосєв А.Ф. История античной эстетики. Итоги тысячелетнего развития: в 2-х кн., кн.1. – М. : Искусство. – 1992. – 656 с., С. 357].

Але в той же час, те, що вище називали природною чи матеріальною особистістю, і особистістю ідеальною є, вважає

О. Лосев, тільки більш-менш суттєвими ознаками особистості, але не самою особистістю. Іншими словами, усе це є тільки атрибутивна сфера особистості. Матеріальні й ідеальні ознаки особистості – це ще не є сама особистість, не є субстанція, а тільки її істотні ознаки. Це атрибутивна особистість. Зовсім інша справа, коли ми говоримо про повну тотожність матеріального й ідеального в особистості, коли в ній не переважає ні те, ні інше і коли обидва ці моменти в ній подані як нерозривна тотожність. Це О. Лосев і називає субстанціальною основою особистості або особистістю як субстанцією. Така особистість, що не зводиться на природу, виникла не раніше середньовічного монотеїзму або абсолютизації земної людини періоду Відродження. До цього особистість визначалася як остаточна причина й ціль чуттєво-матеріального та обов'язково понадособистісного космологізму.

Особистість є така інстанція, яка відразу є і суб'єктом, оскільки вона виростає із суми внутрішніх переживань, і об'єктом, оскільки вона існує серед інших речей. Для особистості необхідно, щоб її суб'єкт і її об'єкт зливалися в одне нероздільне ціле, в одну субстанцію». [Лосев А. Ф. История античной эстетики. Последние века. – М. : Искусство, 1988. – Кн. 2. – 447 с., С. 205].

«Особистість – воєдино зібрана цілісність і внутрішня зосередженість свого буття. Особистість і її дії, з одного боку, не зводяться до зовнішнього контексту «світу», з іншого боку – абсолютно незамінні в ньому. Мені відкривається «моя неповторність як дивовижне неспівпадіння ні з чим, що не є я. Визнання неповторності як того, що повинно бути – це вхід у буття там, де воно не рівне самому собі». [Кураев А. О вере и знании – без антиномий // Вопросы философии. – 1992. – № 7. – С. 45–63, с. 52].

Сенс унікальності полягає не у вираженні деякого небувало, неповторного змісту, а у виявленні незамінності одного буття іншим. Тобто змістом життєвого процесу є самовизначення особистості, це та особлива реальність, де людину в будь-якому випадку не можна замінити і де вона (як би не складалось її життя) благополучно чи невдало – «при собі». Ця

обставина перетворює кожне індивідуальне існування в унікальне, яким би банальним, «загальнопоширеним» не був його зміст, наскільки б не було це життя підпорядковане штампам та тривіальним цілям.

4. Особистість та соціальна система

Що б ми в житті не робили, як би не чинили, ми діємо не зовсім так, як нам цього хочеться. Часто ми чинимо «як треба». Це не означає, що ми діємо тільки відповідно до суворих правил і слухняно виконуємо їх під загрозою покарання. Пояснити, що відбувається, можна за аналогією з тим, як люди користуються мовою.

Ми висловлюємо свої думки мовою, але не ми самі цю мову придумали. Ще один приклад: ми йдемо у своїх справах, але йдемо вулицею, напрямком якої не самі визначили.

На те, що людина робить, ніби накладаються певні форми, *соціальні форми*, що характерні для життя кожної людини, безвідносно до того, де і коли б вона жила. Соціальні форми створюють самі люди (найчастіше не спеціально). Це – продукт спільної людської діяльності. У той же час вони існують незалежно від діяльності людей. Людина ніби обплутана системою суспільних зв'язків і відносин. Іноді система м'яка, і людині здається, що її немає. Іноді вона тверда, і тоді суспільство здається в'язницею. Саме тому індивіда і суспільство легко протиставити як дві сутності, далекі одна одній.

Суспільство є реальністю особливою, що, *по-перше*, відрізняється від реальності природної, а *по-друге*, від реальності, втіленої в живих індивідах. Більше того, дослідження соціальної реальності дозволяє говорити про закономірності суспільно-історичного розвитку.

Люди завжди живуть разом. Навіть якщо людина відчуває себе самотньою, вона може спілкуватися з іншими людьми, читаючи книгу, слухаючи музику, що створені іншими. Ці інші можуть і не бути її сучасниками.

Зазначимо, що, з одного боку, поза соціальними системами немислиме волевиявлення людини. З іншого, соціальні форми структурно детермінують людське життя. Відносини людина –

суспільство мають цілий ряд посередників, без яких неможливе повсякденне життя.

Посередники між людьми

Серед різних типів посередників, зокрема, виділяють:

1) мову; 2) соціальні інститути; 3) системи легітимації.

1. Рідна мова, яку людина засвоює у дитинстві, задає схеми мислення, сприйняття, оцінки того, що відбувається.
2. Соціальні інститути від сім'ї до держави, від родини до батьківщини визначають поле можливостей і засоби їх реалізації.
3. Відпрацьована система узаконення адекватності думки. Сказане в Академії наук має більше шансів бути визнаним у якості універсального, ніж кухонна розмова.
4. *Ще один вид таких посередників – експертне знання, яке не сама людина одержала, але на яке він спирається під час розв'язання життєво-практичних повсякденних проблем. Думка експерта має право нехтувати здоровим глуздом.*

Як наслідок формується довіра до великих абстрактних систем (держави, право, наука, гроші) на відміну від довіри до людей. Зв'язок особистого типу змінюється зв'язком універсальним і абстрактним.

Посередники взаємозалежні з усією *системою* суспільного устрою.

Варіації на цю тему:

Владислав Тарасенко. Антропология интернет: самоорганизация «человека кликающего»

<http://dironweb.com/klinamen/dunaev4.html>

Кеннет Дж. Джерджен Закат и падение личности.

<http://dironweb.com/klinamen/dunaev7.html>

Ще кілька років тому нам здавалося, що демократичне суспільство буде побудовано тільки дякуючи тому, що люди налаштовані демократично. Зараз ясно, що цього недостатньо. Справа не в добрих устремліннях хороших людей, а в «настройках» соціальних *систем*, стійких до випадковості, до руйнівних впливів. Разом із тим не слід забувати про складності цих *систем*. Можна зруйнувати інститути тоталітарного суспільства. Але минуле вбудоване в тіла, в мову, відбито в соціальних уявленнях людей, відповідно до яких вони діють.

Виникає парадокс: індивід сприймає себе як складну й унікальну особистість саме унаслідок виникнення абстрактних опосередкованих структур. Але самі собою ці структури не забезпечують тепло безпосереднього спілкування. Ці неоднозначні процеси приводять до ускладнення суспільства.

Формування абстрактних «надлюдських» соціальних структур породжує уявлення про права людини і людську гідність, про те, що навіть найслабкіші члени суспільства мають право на захист і достоїнство.

До цього варто додати і виникнення чутливості до жорстокості, до страждань собі подібних, **а також ідеї відповідальності навіть за те, що робиш за наказом.**

Узагальнюючи, підкреслимо, що поняття «людина» охоплює, насамперед, загальнородові риси, що відрізняють її від інших живих істот: розум, самосвідомість, моральність, свобода, усвідомлення смерті тощо. Основними ознаками людини, які виділяють її з тваринного світу, є біологічна структура й загальні прояви соціальної суті: свідомість, мова, праця, творчість. Поняття «індивід» визначає людину як окремого пред-

ставника будь-якої соціальної спільності. Індивідуальність розкриває людину як самотнього індивіда з його неповторною здатністю бути собою. Особистість – це цілісна індивідуальність, яка поєднує унікальні природні й соціально-культурні якості. Цивілізаційний розвиток особистості визначають мудрість, розумна діяльність, культура, свобода.

Важливо, що поняття особистості не зводиться до окремих переживань, її станів і ні до яких її доль, але особистість є носієм цих переживань, станів і всіх цих доль. Особистість в абсолютному сенсі слова, як щось безумовно оригінальне і неповторне, як щось обов'язково іменоване, така особистість, на думку О. Лосева, була вже за межами античного світу. Античний світ вважав абсолютом тільки космос і надкосмічні ідеї, що керують цим космосом і створюють його в ідеальному вигляді, цей світ визнавав тільки кругообіг речовин у природі, але не знав чогось абсолютно духовного.

5. Життєві виміри сучасної людини

Сутність нашої епохи, як уже зазначалось, полягає у трансформації усіх вимірів життя, що проявляється у ряді фундаментальних зрушень.

Від природного до штучного. Глобалізація людської практично-перетворювальної діяльності та викликана цим дегуманізація природи обумовлює формування нового типу реальності, яка визначається єдністю природного і штучного, природного і соціально-історичного, об'єктивного і суб'єктивного. Процеси зміни природи людиною і власне природні процеси зливаються в один процес – соціоприродний. Виникає «друга природа», «штучна природа», яка є не просто підсумком творчої діяльності, а стає основою іншої природності, іншої людяності, іншої реальності.

Від героїчного до буденного. Наш час – це час практичних розрахунків, знеособлених технологій, маніпуляцій свідомістю, коли події не відбуваються, а *створюються*. У сформованих стереотипах масової свідомості повністю девальювалося «героїчне», ідеалами життя стають буденні стандарти людяно-

сті. *Час героїв закінчився, настав час людей.* З'явилося розуміння неможливості, нездатності до подвигу, до яскравих, нетрафаретних, незвичних вчинків. Причина цього – втрата самостійності під державним, суспільно-масовим пресом, трансформація ідеалів як вищих першоджерел в операціональні знаки і штампи. Людство прагне до стихії «доступного для мене». Йому не потрібні більше вибрані солісти, потрібен хор, в якому кожен – соліст.

«Просто людина» хоче мислити тими категоріями, в яких живе, і не хоче жити в тих, у яких її вчать жити. Прагнення жити, а не «страх» (М. Гайдеггер), «відчай» (Л. Шестов) – основа «здорового способу життя», для якого важливим є душевний спокій, а не екзистенцій, не зусилля. Фундаментальним екзистенціалом стає прогнозованість, надійність, міцність. Існування на грані істини і ніщо, буття і небуття виключається, життя буденне, а не героїчне.

Від елітарного до масового. Поштовхом переходу від елітарного до масового були три соціальні катаклізми ХХ ст.: культурна, сексуальна, популістська революції. Перестали бути загадкою любов, жінка, сім'я, космос, влада. Приховане відкрилось, сокровенне перестало було таємницею. Культурна революція прирівняла обраних і натовп; нівелювала відмінність між високим і низьким, небесним і мирським; популістська – скасувала бар'єри між народом і вождем. Спільний момент цих явищ – омасовлення, яке визначає спрощення, усереднення, неминуче розмивання демаркацій священного і буденного, продуктивного і репродуктивного, талановитого і пересічного.

Від індивідуалізму до усупільнення. Ренесанс – епоха гуманізму, яка проголосила ідеал різнобічної, активної індивідуальності. У новітній час ідея автономного суб'єкта перестала бути визначальною. Протилежність автономного суб'єкта і людини мас, натовпу стає визначаючою темою сучасності, яка виключає вибраність, горду зосередженість на своїй винятковості. Наш час – це час колективної тривоги, породженої масштабами людської активності.

Втрата особистісної неповторності змінює не тільки людину, але й усю систему суспільних відносин, анонімність яких стає умовою тотального соціального впливу й тиску.

Від універсальності до локальності. Цінність, глибина, сенс визначаються сьогодні не універсалами – «Бог», «істина», «справедливість», а ситуацією.

Абсолюти вичерпалися. Цінність визначається «ефективністю», «корисністю», особливо життєвою логікою, а не через докази та обґрунтування. Істиною є те, що сприймається технологізованою історією. Відбувається поворот від пошуку сенсу до пошуку задоволення й нового, до гонитви за повнотою переживання окремого моменту.

Від символізму до технологізму. Кожна культура – це поєднання систем символів (виразів) і дії. Наприклад, античність: система символів – космос, система дії – поліс; середньовіччя: Бог – ритуал; Новий час: людина – експансія. Сучасна культура здійснює поворот до технологічної.

Сутність символу полягає в розумінні того, що справжня цінність буття проступає за очевидними речами і відносинами. Наявне буття отримує сенс у своєму ставленні до Абсолютного. Але абсолюти зруйновані, а тому смислове поле спрощується і зводиться до очевидного – світу речей і технологій їх виробництва.

Інформаційні джерела: 1, 3–6, 8, 10, 11, 13, 34.

Тема 13. Свідомість: її походження та сутність

План

1. Виникнення та сутність свідомості.
2. Структура та рівні свідомості.
3. Походження сенсу.
4. Свідомість людини та інстинкти тварини.

Теми рефератів

1. Співвідношення біологічного і соціального у походженні свідомості.
2. Суспільна свідомість: сутність, форми, рівні.
3. Рівні психічного життя людини: свідоме, несвідоме, над-свідоме.

Запитання до теми

1. У чому проявляється самототожність людини?
2. Що таке самосвідомість?
3. У чому полягає відносна самостійність і творча природа свідомості?
4. У чому проявляється триєдність волі, розуму і почуттів?
5. Як пов'язані свідомість і мозок?
6. Свідомість і мислення – синоніми чи різні поняття?
7. Як співвідносяться поняття психіка, свідомість, мислення?
8. Що таке несвідоме? Яка його роль? Поясніть.
9. Які структурні елементи свідомості?
10. Музика – явище ідеальне чи матеріальне? Відповідь обґрунтуйте.
11. Яка природа й сутність сенсу?
12. Поясніть твердження Л. Вітгенштейна: «Межа моєї мови є межею мого світу».
13. Чи наділені тварини свідомістю? Поясніть.

Ключові поняття: свідомість, самосвідомість, психіка, не-свідоме, надсвідоме, структура свідомості, інтенціональність, рефлексія, мислення, розум, сенс.

1. Виникнення та сутність свідомості

Проблема людської свідомості на сьогодні залишається таємницею, незважаючи на те, що існує багато теорій і науко-

вих, і філософських. Про таємницю ми вже говорили на початку нашого курсу, що від пізнання вона не втрачається, а постає ще більш прекрасною і більш далекою, всім відомою незнайомкою.

Так і з свідомістю, що є звичним і повсякденним явищем нашого життя, яке ми не помічаємо, як риба не бачить води. Ми знаходимося у світі речей, які існують не хаотично, а відповідно до власного сенсу. Будь-яка річ, що є у світі, існує через *свій* сенс. Сенс – це і є розумна основа всякої речі, а річ є сенс, що здійснився.

Все існуюче у світі відбувається чітко за своїм сенсом і не може вийти за його рамки, не може не бути собою належним способом. Власне, наука тому й існує, що все у світі відбувається за правилами раз і назавжди закладеними у природі речей. Хоча, з кожного правила є виключення, і є така річ, яка свого сенсу остаточно не має, а отже і не є річчю. Що ж це таке, що є здійсненим сенсом, але сенсу свого не має. Цим дивом є людина.

Сенс речей і людський сенс

Сенс є ідеальна сутність. Те, що Платон називає ейдос-ідея, а Арістотель – морфе-форма. У нашому розгляді ми не розглядаємо детально і не розрізняємо цих понять, а розглядаємо в цілому, коли вони є одне й те саме.

Речі у світі мають сенс тому, що належать своєму сенсу, відтворюють його матеріальними засобами. Так, камінь має сенс каменю, тому що здійснюють його певні фізико-хімічні закони належним чином. Можна сказати, що сенс каменю забезпечується відповідними йому властивостями.

Рослини живі, їх сенс не тільки є, а й живе і розвивається.

Тварини діючі, бо їхній сенс не тільки є, не тільки живе і розвивається, але й діє.

Людина так само і є, і живе, і діє, але вона не належить своєму сенсу, а сама його має. Тож виходить, що людина має своє існування, життя й дію, і це володіння проявляє її особистість. Тож не даремно речі ми знаємо, а людину розуміємо. Це два способи мати свій сенс. Наприклад, одна справа *знати* люди-

ну, тобто знати її зовнішні характеристики, вчинки, знати, що вона собою являє і як вона себе поводить, а інша справа *розуміти*, чому вона є такою.

Людина, як і все існуюче у світі, також є здійснений сенс, але сутністю своєю вона не забезпечена. Людина єдина у світі істота, яка шукає свій сенс, щоб відбутися по суті, щоб бути собою. А якою є ця людина, залежить від того, що вона шукає.

Повнота і довершеність людського буття є завданням і метою її існування. Досягнення цілісності буття є роботою свідомості, оскільки САМОТОЖНОСТІ цієї в готовому вигляді свідомість не має.

Самототожність може виявлятися у природно-інстинктивному, і тоді індивідуальності стають єдністю на основі природно-родового або виявляються на основі особистісного-надприродного божественного начала.

Самототожності природної (вродженої, заданої) у людини немає!

Тварина самототожна своєму буттю. Якщо собака народилась собакою, то собакою і здохне, і в цьому немає нічого ні хорошого, ні поганого, це проста даність природного факту. Тут немає місця для моралі, немає місця для закликів перебороти природну даність її існування. Ніхто не стане закликати собаку стати чимось іншим. Хоча, якщо згадати професора Преображенського із «Собачого серця» М. Булгакова, то він з собаки робить людину, тож саме цей професор був дійсним творцем еволюції, а вже потім той громадянин Шаріков, у якого переродився пес. Взагалі-то, вираження людського через тваринне, є приниженням не тільки для людини, а й для тварини, яка не відповідальна, вона не обирає свого образу.

Із людиною усе складніше, людина народилась людиною, а померти може гірше собаки. Звернемо увагу, що тварина здихає, а людина помирає. Різниця тут така ж, як між лицем і мордою. Одне має глибину і свій внутрішній, особистісний образ, а інше тільки зовнішність. Ми не можемо зазирнути тварині в очі, а можемо подивитися тільки на очі, бо очі тварини – це її даність, те, що їй дано, але вона цим не розпоря-

джається, образ її існування даний їй від природи, а не вона його відповідально здійснює. Вона не має внутрішнього світ, у якому живе за сенсом, і в який можна було б подивитися, тому вона й не має лиця як виразника глибин, а є лише мордочка. Тож і дивимося ми на її морду, а не в морду.

Характер тваринного існування тільки індивідуально-родовий, а не особистий. Власне, через це ми можемо їсти м'ясо тварин, бо душа тварини від цього не гине. Через це і Ной спасав кожної тварі по парі, щоб зберегти родову душу, а не кожну індивідуальність одного й того ж виду (ейдосу – ідеї).

Природне існування не забезпечує людського буття, природа є лише відтворенням людського організму. Образ існування людина має від Бога особисто, який розкривається у вставленні до ближнього, у суспільному середовищі та передається в культурній традиції від покоління до покоління. Цей образ існування забезпечує людину свідомістю. Особистісний свідомий образ існування виводить людину з природного детермінізму.

Людина не тільки є, але вона ще й має свій сенс, розпоряджається ним. Слово **свідомість** говорить про те, що мені **відомо** і про те, **що** мені відомо. Або можна сформулювати й інакше. Російською свідомість – «со-знание», то буквально – я знаю, що я знаю. Існування у світі сенсів людини відкрито, вона може вільно обирати, зважаючи на їх вагомість.

Завдяки волі ми спрямовуємо себе до вільно обраної мети. Якщо спробувати порівняти з твариною, то очевидно, що свого спрямування тварина не обирає, її мета жорстко задана і не може бути змінена ні дресурою, ні хірургією професора Преображенського, ні генною інженерією. Але така відкритість людини створює її незавершеність, неповноту її самобуття.

Мета людини не в ній самій. Недаремно Ніцше говорив, що людське – це надто людське, і воно повинно бути перевершене. Людина за будь-яких обставин має на меті свою божественність. Якщо ця мета здійснюється у ставленні до Бога, то людина, як образ Божий, збувається у подобу Богу. Якщо

мета богоподібності збувається безбожним чином, то вона постає як Термінатор, Спайдермен, Жінка-Кішка тощо, її божественність симулюється постсучасним світом у трьох напрямках: кіберг, мутант і клон.

Мета людини – прийняти свою особистість від Абсолютної Особистості, а не вигадати її чи симулювати через природну індивідуальність. Свідоме народження означає: прийняти свою особистість у вільному виборі, виносити її в почуттях любові та народити у розумному здійсненні.

Таємниця не секрет – після відкриття не зникає

Цінність світу полягає у нашій
Інтерпретації. Ці Інтерпретації в
кожну епоху — все нові та нові.

Сам світ не є щось фактичне, раз і
назавжди дане, він є лише
тлумачення та узагальнення
спостережень.

Світ не є якась остання таємниця,
яку ми прагнемо відкрити.

Людська особистість з'являється не з того, що оволодіває сама своєю особистістю, бо володіння є зовнішнє відношення. Правильно говорити, що особистість *проявляється* через те, чим вона володіє, бо зовнішнє символічно виражає внутрішнє. Для здійснення особистості потрібна особистість та особистісні відносини, які можуть бути опосередковані і зовнішніми символічними речами, а можуть бути і безпосередніми, те, що називається віч-на-віч. Для нас звичайна річ, що людина дивиться іншій людині не на очі, а в очі, безпосередньо у таїну її особистісного буття, яка відкривається цілком у її невичерпності. В особистісних відносинах людина дивиться не *на* лице, а *в* лице іншій людині, тим самим проявляючи свою особистісну зацікавленість і себе як особистість. Тому особистість

може відкритися тільки від особистості, по відношенню до якої наше я є вторинним відгуком.

Свідомість особистості проявляється у *триєдності волі, розуму й почуття*.

1. **Воля** у своїй вищій реалізації проявляється як віра. Як тільки ми зробили свій стратегічний вибір, то він належить нам, а ми належимо йому. Наша мета починає жити в нас, починає визначати, що нам робити, а чого не можна робити; якими шляхами йти, а які обминати; які засоби доцільні, а які неприпустимі. Суспільна воля здійснює себе як релігія, тобто обрядове оформлення волі єдиновірців.

2. Свідома воля, що задає стратегічний вибір породжує необхідність тактичного прокладання шляху, над чим і працює, як справжній штурман, наш **розум**. Він виявляє усі природні обставини, узгоджує, впорядковує та розставляє все на свої місця відносно далекої мети, забезпечує її присутність у кожній точці шляху тим чи іншим чином. Суспільний прояв людського розуму оформився в науку як раціональний спосіб оволодіння природою.

3. Мета не тільки ставиться і не тільки шлях прокладається, але ще цей шлях треба й пройти. Тобто, вірне слідування меті та практичне світоставлення потребують динамічного слідування та життєвої плинності, що і є нашими **почуттями**. Вони є тим морем душевних хвилювань, що несуть людину до мети або зносять до чужих берегів – не бажаних цілей. Суспільний прояв людських почуттів проявляється у сфері мистецтва як культура переживання усвідомленого людського шляху.

Людина не тільки є, але й має своє існування, вона виступає і як *суб'єкт*, і як *об'єкт*. Ці поняття співвідносні, бо виникають із подвоєної природи свідомості, і тому розуміються тільки у своєму співвідношенні, тобто в єдності свідомості.

«Я» – безпосередній вказівник особистості на саму себе. У цьому розумінні «я» є акт самосвідомості й самоствердження особистості.

Разом із тим можна здійснювати акт самосвідомості, бути «я», але не усвідомлювати себе особистістю, із чого випливає,

що поняття особистості більш фундаментальне, ніж поняття «я», і не зводиться до здатності самосвідомості.

У той же час, «я», як поняття, є тільки одним з полюсів свідомості, який протипоставлений іншому – світу. Я є я тільки на відміну від не-я, тобто світу.

Розділення суб'єкта й об'єкта, я і світу, констатується також в інших співвідносних термінах – внутрішнє й зовнішнє, щось і інше тощо.

2. Структура та рівні свідомості

Розглянемо сутність, властивості й рівні свідомості. На думку Е. Гусерля, свідомість є завжди направленою на щось, тобто «пустою» бути не може. «Чистої» свідомості не існує, адже кожної миті нашого життя ми маємо усвідомлення «чогось»: аудиторії, столу, книги, іншої людини тощо. Цю фундаментальну властивість свідомості Гусерль назвав *інтенціональністю* (від лат. *intentio* – направленість, устремління, увага). Весь світ, таким чином, постає як зміст інтенціональності, інтенціональний відповідник буття. Предмети можуть або бути в інтенції на даний момент (ноємою), або бути такими, що можуть бути в інтенції (ноезою).

Це головна властивість людської свідомості. Тобто свідомість може бути інтенціонально-спрямованою на феноменальне, дійсне буття (наприклад, на парту чи книгу), а може бути спрямованою на саму себе. Спрямованість свідомості на дослідження власного функціонування, тобто на *саму себе*, називається *рефлексією*, а той пласт свідомості, який містить досвід і матеріал, отриманий внаслідок рефлексії, називається *самосвідомістю*.

Іншими важливими властивостями свідомості є:

1. *Чуття*, або сенсорність – здатність свідомості до сприйняття дійсності та самої себе за допомогою органів чуття (слуху, нюху, дотику тощо), яка поділяється на:

а) *перцепцію* (від. лат. – *perception*) – здатність сприймати дійсність за допомогою чуттів;

б) *анперцепцію* – здатність сприймати внутрішні, при-таманні самій людині сигнали, імпульси, що інформують лю-

дину про стан свого організму тощо.

2. **Мислення** – здатність свідомості знаходити певні закономірності, встановлювати причинно-наслідкові зв'язки, тобто відшукувати причини певних явищ і подій або, навпаки, передбачати, до яких наслідків приведуть ті чи інші явища і події, робити висновки.

3. **Інтуїція** (від лат. – *intueri* – зосереджено дивлятися) – здатність безпосередньо бачити сенс речей. Спіноза, наприклад, вважав інтуїцію найвищим типом людського знання, а інколи і «божественним» витвором.

4. **Воля** – інстанція в свідомості людини, що спонукає її вдаватися до тих чи інших вчинків. Аврелій Августин, «першовідкривач» волі, вважав її незалежною і такою, що є істинною причиною добрих чи злих вчинків.

5. **Розмисел** (*інтелект, розсуд*) – властивість, яка об'єднує мислення, чуття й волю. На думку Канта, розмисел (нім. *Verstand*, рос. – «рассудок») – це те, що працює із сферою досвіду і не намагається проникнути в речі, йому недоступні, де він не має під собою стійкого ґрунту досвіду (наприклад, розмірковування про Бога тощо), тобто фактично розмисел виключає інтуїцію.

6. **Розум** (*ум*) – це властивість, що об'єднує розмисел із інтуїцією. На думку Канта, саме розум (*Vernunft*) постійно намагається вийти за власні межі й досягнути те, що йому непідвладне. Кант також ділить розум на *чистий* (мислення, чуття, інтуїція), тобто той, що пізнає світ, та *практичний*, тобто той, що регулює моральні вчинки на основі моралі).

7. **Пам'ять** – здатність свідомості зберігати інформацію та емоційні стани.

8. **Уява** та **фантазія** – здатність свідомості витворювати образи й події, яких в дійсності немає.

9. **Настрій нашого «Я»** – розсіяність, зібраність, зняковіння, ясність, затьмареність, розгубленість, втрата свідомості, сон, екстаз (вихід із самоототожнення), спустошення, апатія.

Я – є самоданість, самовіднесеність. Існує завжди в різних модусах. Вічне.

Рівні та сфери свідомості

Духовність має три рівні: «свідомий», «несвідомий», «передсвідомий».

«**Свідоме**» – це пізнане, яке є в цей момент, є змістом людської духовності, наприклад, ця сторінка, яку ми читаємо і якою зараз заповнена наша свідомість. «**Передсвідоме**» – це пізнане, яке не є в цей момент актуальним змістом духовності, хоча зусиллям самої духовності може стати її змістом. Наприклад, гімн України в даний момент є передсвідомим, тобто ним не наповнена наша свідомість, хоча зусиллями пам'яті він може бути повернутий до свідомості. «**Підсвідоме**» – це пізнане, яке не є актуальним змістом духовності й ніколи не може таким стати, хоча й впливає на нього. Наприклад, несвідомими є людські інстинкти (сексуальний, агресивний).

Свідомість зумовлена історично і змінюється під дією історичних чинників. На думку Фрейда, автора вчення про несвідому сферу психіки, поле людської свідомості розширюється у процесі історичного розвитку, витісняючи собою підсвідомість. Зрештою, в духовності є ще одна сфера, яку називають «надсвідомим».

«**Надсвідоме**» – це настанови, правила та норми культури, які знаходяться ніби «над» свідомістю, однак, будучи сприйняті свідомістю, керують поведінкою людини і придушують несвідомі імпульси.

Окрім того, виділяють *три сфери свідомості*:

а) **пізнавальну** – це та частина людської свідомості, за допомогою якої людина пізнає світ;

б) **емоційну** – світ людських емоцій (радість, тривога, переживання тощо);

в) **мотиваційно-вольову** – це сфера, за допомогою якої людина здійснює і регулює свою поведінку.

Свідомість – це вид буття, який не можна розглядати як якусь річ, що існує поруч з іншими речами. Свідомість, радше, є опосередкуванням, ставленням, що розгортається всередині самого буття. Вона є ставленням буття до самого себе, у якому буття знає себе. Вона – **саморефлексія** буття, завдяки якій воно є для себе. За визначенням Е. Корета, свідомість, або дух,

і є таким «при-собі-буттям» або «для-себе-буттям». Головними функціями самосвідомості є **самопізнання, самооцінка, самоконтроль**, а також надзвичайно важлива функція – **комунікативна**.

3. Походження сенсу

Чи є свідомість продуктом людського тіла, продуктом діяльності нервових клітин?

По-перше. Якщо молекули мозку виробляють думки, то яким чином вони знають, які думки потрібно виробляти, як вони можуть творчо думати, міркувати.

Якщо йдеться про відображення, то чому не говорити, що не окремі нервові клітини нашого мозку відображають, а відображає все тіло людини, бо воно являє собою систему, спеціально орієнтовану на осмислену дію.

По-друге, організм хіба тільки сприймає подразнення із зовнішнього світу. Як же ми знаємо, що звукові хвилі з такою-то частотою, такою амплітудою та іншими характеристиками вимальовують якийсь образ, виражають радість чи горе?

Як дотик дає нам знати, що кристалічна решітка, до якої ми доторкнулись і вона не деформувалась, є твердою, а та, що деформувалась, є м'якою? Як ми знаємо, що одне відчуття

потрібно відрізнити від іншого? Співвіднесення та розрізнення самі є смисловою операцією.

Сенс речей не є суто суб'єктивним явищем.

Як ми можемо синтезувати розрізнені відчуття в єдиний образ, не маючи такого образу?

Єдиний образ, можуть говорити, «є сума усіх суттєвих проявів речі, взятих у їх єдності»:

– як ми знаємо, що це усі прояви? (а може не усі?);

– як ми можемо встановити першочерговість суттєвих і несуттєвих рис;

– як ми можемо взяти їх воєдино, звідки ми знаємо про те, що таке єдине для різних проявів?

Узріння сенсу є спалах самого сенсу. Ясність речей.

Прикладом неясності речей може бути спроба із електричного сигналу, що пробігає клубком нейронів, вималювати смисловий образ. Мозок – чорний ящик, у якому невідомим чином відбувається перетворення електрики на сенс. Входить подразнення – виходить сенс. Звідки береться ясна чітка смислова картинка речей?

По-третьє, звідки виникла потреба мислити, чому саме смислова діяльність стала визначальною для людини?

– Як немисляча речовина навчилася продукувати сенс, **як саме** стало зрозуміло, що **сенс** – це є сенс?

– Яким чином можливий стрибок від неживої матерії до живої? Переходу немає. **Віра**.

– Яким чином можливий стрибок від пасивного смислового існування до активного водіння сенсом?

– Розуміння сенсу є активність. Звідки раптом береться така здібність?

– Активність є роботою зі сенсом, тобто певною надсенсовою позицією. Я думаю – отже я вище від самого мислення, мислення належить мені (тож, звідки таке «я» взялося).

– Якщо «я» існує, то є і свобода від розуму і мислення, які мені належать.

– Якщо є свобода, то є і різні можливості (дуже різні, і хороші і погані), отже повинна бути відповідальність. Совість.

– Якщо є свобода, то повинна бути і воля до тих чи інших вчинків. Звідки така здібність?

Людське тіло не тільки живе, але й одухотворене, тобто має свободу, володіє сенсом, розпоряджається своєю сутністю.

Душа – єдність сенсу (ідеї) і тіла. Жива єдність. Самобуттям людської ідеї є самосвідомість.

Бачити людину без душі, лише як добуток рефлексів стимул–реакція – це небезпечний соціальний підхід.

4. Свідомість людини та інстинкти тварини

Людська особистість має свою свідомість і реалізується нею. У свідомості ми маємо розрізнити її триєдиний спосіб існування, тобто волю, розум і почуття. Це визначає особливості людського способу буття, формування культури, відкриває ряд положень про природу свідомості: **активно-перетворюючу, ідеальну та суспільну.**

Інстинктивне тваринне існування є сліпим у сфері сенсу, тому тварина не знає про унікальну й розумну організацію своєї діяльності. Наприклад, мурашник – це геніальна інженерна споруда із багатьма призначеннями, але жодна з мурашок, що тягне різну дрібноту, не знає як він будується. Діє родовий розум, яким не розпоряджається жодна особина роду. Тож, якщо і можна якось говорити про свідомість у тварин, то це – колективна свідомість, де відсутня індивідуальна можливість акту розуміння, уміння розуму.

1. Свідомість **активно-діяльна**. Оскільки людина живе не в природному середовищі, а в соціокультурному, у світі «олюдненої» природи, то елементи навколишнього середовища вона перетворює на предмети людських потреб. Людина не пристосовується до природи, а природу пристосовує до себе. Перетворюючи світ, вона орієнтується не на наявний стан речей, а на їхнє можливе існування; здійснює не те, що є, а те, що **може** бути.

Тобто, свідомість забезпечує процес перетворення людиною світу і в такий спосіб дає можливість проявитися людським здібностям.

Тварина належить природному середовищу, тому чи іншому ареалу свого існування за принципом піраміди біоценозу, де нижчі істоти забезпечують вищі. А людина володіє цією

територією особистісним чином, господарює на ній.

2. Свідомість людини **конструктивна**. Пасивна діяльність тварин спрямована на пристосування виду до умов життя, що змінюються, а творча свідомість людини орієнтована на перетворення світу, відкриття й використання ідей, що існують у природному середовищі. Наприклад, на основі круговороту природних циклів (денних, річних тощо) людина відкрила колесо, а залізо добула, бо воно вже було у руді. Людина *відкриває* об'єктивно існуючі ідеї, а вже потім придумує, як їх використати. Відкрити можна те, що вже є. Тож головним інструментом людини по перетворенню світу є розум.

3. Свідомість людини **доцільна і творча**. Людина бачить мету і створює відповідні знаряддя для досягнення цієї мети.

Тварина використовує тільки підручні засоби, не перетворюючи їх на знаряддя, не пристосовуючи їх для досягнення мети. Тварини сліпо реалізують у своїй інстинктивній діяльності або генетично закладену програму, або індивідуально набутий досвід, спадково не закріплений. Тваринні інстинкти – дуже розумні програми дії, але тварина ними не розпоряджається. Її інстинкти можуть бути не тільки вроджені, але й набуті, проте тварина не створює культурного середовища, оскільки не має знаково-символічного інструменту для передачі досвіду від покоління до покоління.

Свідомість людини спрямована на досягнення ідеально сформульованої мети, яку людина бачить і може опосередкувати її досягнення знаряддями праці. За словами Гегеля, розум людський не тільки могутній, але й хитрий (механізм у греків саме й означає хитрість). Хитрість полягає в тому, що людина за допомогою сконструйованих нею технічних винаходів змушує предмети природи взаємодіяти, перетворюючи їх на засоби реалізації своїх цілей.

4. Свідомість людини **універсальна** за формою та **об'єктивна** за змістом. Діяльність тварини ситуативна і не має віддалених намірів і задумів, не може оцінювати результати своєї життєдіяльності та генетично вибіркова, вона відображає ті об'єкти та їхні якості, що життєво необхідні для збереження і продовження виду. Тут життя і діяльність складають одне

ціле на відміну від людських дій, що спрямовані не тільки на підтримку життя, але й на розвиток духовних властивостей, що закріплюються культурою, зберігаються та передаються (мова, цінності, знання, засоби діяльності тощо).

Отже, свідомість має **ідеальну і суспільну** природу. Її не можна розглядати тільки як функцію головного мозку, оскільки свідомістю володіє людина, яка взаємодіє зі світом культури через **опредметнення і розпредметнення** його сенсів, через діяльність, спілкування, залучення до культурно-історичних надбань.

5. **Суспільство** людей не тотожне спільності тварин. Тварина живе такими об'єднаннями (стадо, зграя, прайд тощо), які задані її інстинктами. Вона не вносить ніяких коректив у структуру цих об'єднань. Людина сама організує і перетворює на спосіб суспільного буття, який історично змінюється. А тварина, у свою чергу, історії не має, а існує ураз і назавжди заданий їй спосіб, видозмінюючись у мутаціях лише в рамках свого виду. Міжвидові мутації у природі неможливі.

Людська діяльність має суспільний, колективний характер і потребує закріплення навичок, способів, норм цієї діяльності, норм поведінки та спілкування. Цю функцію виконує свідомість.

6. Свідомість людини органічно пов'язана з **мовою** як способом її існування. У **тварин** існує **перша сигнальна система**, на основі якої в них формуються умовні рефлекси. У **людини, крім** першої сигнальної системи, формується **друга сигнальна** система – **мова**, специфічно людська система спілкування, передачі досвіду. У порівнянні зі здатністю тварин передавати сигнали (звук, жест) відмінна риса мови проявляється в тому, що обробка знаків (наприклад, швидкість читання, зміст мовлення, розуміння письма тощо) не успадковується, а здобувається у процесі соціалізації людини.

7. Особистісну свідомість, що проявляється у соціальному спілкуванні, можна розуміти як **симфонічну**. Подібно різним музичним інструментам вона виконує свою партію у великому оркестрі, об'єднаному однією мелодією. Цю красиву концепцію співзвучності та взаємодоповнення в суспільній життєдіяльності людей запропонував Лев Карсавін.

8. Свідомість людини постає як **самосвідомість**. Тварини не здатні осмислювати самих себе. Реалізуючи програму своєї життєдіяльності, вони не аналізують свої дії, не дають їм оцінок. Тварина не має совісті не тому, що вона безсовісна, а тому, що сам процес совісті, самовідношення їй не даний.

Самосвідомість – це не тільки виділення людиною себе з навколишнього світу, але й розрізнення себе зі своїм внутрішнім, ще нездійсненим образом, який людина прагне знайти і, розкривши, здійснювати у своєму житті.

Самосвідомість не є процесом безперервного розвитку і вдосконалювання будь-якої мети. Такий безкінечний тупик має на меті шукати, але без права знайти і зупинитися, бо зупинка розуміється як смерть особистості. Самосвідомість має право на спокійну довершеність, але якщо вона не буде предметним пізнанням себе і самозадоволенням, а буде невичерпною повнотою особистісного розуміння. Найвищим рівнем такої несамототожної самосвідомості є відкриття свого народження від Абсолютної Особистості, тобто усвідомленого богосинівства, яке неможливо досягнути, але можна прийняти.

Інформаційні джерела: 1, 2, 4–6, 8–11, 13.

Тема 14. Філософський аналіз суспільства

План

1. Поняття та структура суспільства.
2. Формаційний та цивілізаційний підходи.
3. Теорії постіндустріального суспільства.
4. Сенс та спрямованість історії.

Теми рефератів

1. Духовне життя суспільства та його структура.
2. Культурні загрози постіндустріального суспільства.
3. Ідея «кінця історії» Ф. Фукуями.

Запитання до теми

1. Що вивчає соціальна філософія?
2. Чим відрізняється сучасний аналіз суспільства від попередніх епох?
3. Назвіть фактори, що обумовлюють суспільний розвиток.
4. Прокоментуйте вислів Монтеск'є: «Влада клімату сильніша за будь-яку іншу владу».
5. Назвіть основні сфери суспільного життя.
6. Як співвідносяться цивілізаційна й формаційна методологія аналізу суспільства?
7. Назвіть основні елементи суспільної структури та охарактеризуйте їх.
8. Що являє собою «тріада» Д. Белла?
9. Чим відрізняється постіндустріальне суспільство від індустріального?
10. Які «три хвили» історії розглядає Тоффлер?
11. Які загрози містить культура «електронного села» за М. Маклюеном?
12. Чи має історія сенс? Посніть.

Ключові поняття: суспільство, соціальна структура, формація, цивілізація, традиційна цивілізація, індустріальне суспільство, постіндустріальна цивілізація, історія, сенс історії.

1. Поняття та структура суспільства

Суспільство як складна система, складний «організм» є

предметом вивчення багатьох наук: історії, соціології, економічної теорії, демографії та інших. Центральне місце займають питання сенсу й мети існування суспільства, його походження, перспектив і спрямованості, рушійних сил та закономірностей його розвитку.

Суспільство – сукупність людей, об’єднаних конкретними інтересами, потребами або видом діяльності. Сукупність способів взаємодії і форм об’єднання людей, через які виражається їх всебічна залежність одне від одного.

Суспільство – це форма спільної життєдіяльності людей, що сприяє збереженню та відновленню їх життя, заснована на засадах соціальних норм, структур і стандартів та у відповідності з вищими духовними орієнтаціями людини.

Суспільство – найзагальніша система зв’язків та стосунків між людьми, що складається у процесі їхньої життєдіяльності, історично визначена форма соціальної організації, що розвивається.

Кроки інсталяції Системи суспільства

Масова демократія формується в міру поширення виборчих прав на більшість населення.

Першою стадією цього процесу стало надання права голосу всім дорослим чоловікам.

У США це відбулося в 1821 р.

На жінок право голосу поширили після Першої світової війни

На молодь у віці 18-20 років - після Другої світової війни.

У сучасній соціальній філософії виділяють два аспекти в розумінні «суспільства» – **індивідуальний** і **соціальний**.

По-перше, суспільство – це самі люди з їх суспільними відносинами. Всі суспільні явища є результатом дій індивідів, їхніх цілей, бажань, думок, вільного вибору. Індивіди діють не відокремлено, а тому суспільство є не просто сукупністю індивідів, а відкритою системою їх спілкування, взаємозв’язків і взаємодій.

По-друге, суспільство є такою системою, що здатна до саморегуляції. Процес упорядкування та організації суспільних відносин породжує відносно самостійні й незалежні від індивідів форми суспільної інтеграції та регулювання відносин між індивідами, між соціальними спільнотами, між людиною і природою (виникає система норм і правил, прав і обов'язків, заборон і дозволів).

Така суперечлива особливість суспільної реальності обумовлює **специфіку соціальної закономірності** (соціальної детермінації), що якісно відрізняється від закономірностей природи. «Соціальна детермінація» є фактором залежності людей від продуктів та результатів їх власної діяльності. Тому не існує закономірних тенденцій історії без діяльності людей. Люди залежать від об'єктивних умов і обставин життя, але разом із тим створюють і змінюють ці обставини.

Структура суспільства

Структура суспільства як системи взаємодій індивідів має два аспекти.

По-перше, – це «соціальна структура суспільства», тобто сукупність «мікросоціумів» – соціальних груп, спільнот, що є суб'єктами суспільного життя.

По-друге, – система основних сфер життєдіяльності суспільства (матеріально-економічна, соціально-політична, духовно-культурна) та відповідних суспільних відносин (економічних, політичних, правових, моральних, релігійних тощо).

Суб'єктами суспільного життя є самі люди, включені в певну соціальну спільноту чи групу (або в декілька соціальних груп). Тому суб'єктами історичного процесу є не тільки індивіди, але й соціальні спільноти, що формуються на засадах єдності історичної долі, обставин життя, інтересів та цілей індивідуального та суспільного розвитку.

Соціальна структура суспільства – сукупність різноманітних соціальних спільнот та зв'язків між ними.

Культурно-масові програми

Масова культура розвивається як індустрія розваг і індустрія знань, орієнтована на потреби більшості.

Першою формою підприємств такого роду індустрії стали промислові виставки (національна в Парижі в 1798 р., всесвітні в Лондоні в 1851 р. і в Парижі в 1855 р.).

З'єднали в масовому видованні естетику, інформацію і комерцію.

Існують різні **класифікації** соціальних груп.

1. Із точки зору групового зв'язку – **формальні** (переважає безособистісний зв'язок) і **неформальні** (особистісний зв'язок).

2. Із точки зору ступеня міцності – **короткотривалі групи** (натовп, черга), спорадичні групи, що знову створюються час від часу (болільники однієї команди), **постійні групи** (професійні об'єднання).

3. Із точки зору розміру – **малі і великі** групи. Малою вважається група, в якій усі члени знаходяться в безпосередніх, особистісних відносинах (напр., сім'я) або формальних відносинах, користуючись допомогою посередників (держава).

Серед факторів, що обумовлюють формування соціальних спільнот та груп, є природні (стать, вік, раса), соціальні (професійні, культурні) тощо.

Основним критерієм соціального структурування для К. Маркса було ставлення до засобів виробництва, до власності. На цьому ґрунтувався класовий поділ суспільства. У сучасній філософії поряд з «класом» вживається термін «**страта**». Теорія стратифікації виділяє певні верстви і спільноти за ознаками культури, освіти, стилем життя, видом занять тощо.

Основними **сферами** життєдіяльності суспільства є: матеріально-економічна, соціально-політична й духовно-культурна.

Матеріально-економічна сфера включає відносини виробництва, розподілу та обміну. *Суспільне виробництво* – це

основні сфери життєдіяльності в їх взаємозв'язку з метою виробництва життя його суб'єкта – суспільної людини.

Матеріально-економічна сфера є процесом перетворення та освоєння природи з метою створення матеріальних умов і засобів життя. Характер і рівень матеріального виробництва визначається способом освоєння природи, тобто **способом виробництва**.

Спосіб виробництва – це конкретно-історична єдність продуктивних сил і виробничих відносин.

Продуктивні сили включають: 1) людей в єдності їх фізичних і духовних сил з їх історично набутим досвідом виробництва, вміннями, навичками, з їх знаннями, різними формами об'єднання виробничих зусиль; 2) засоби виробництва – знаряддя праці і предмети праці.

Масові коди

Масове споживання, породжене масовим виробництвом, викликає до життя організацію торгівлі на принципах індустрії. Першою формою такої організації стали в 1820-х рр. паризькі пасажі - предтечі нинішніх супер- і гіпермаркетів.

В історичному розвитку знарядь праці як основного елемента засобів виробництва, виділяють три етапи:

1. Епоха інструменталізації, епоха панування ручної техніки.
2. Поява машин, епоха **індустріалізації**.
3. Процесом науково-технічної революції, перетворення науки в безпосередню продуктивну силу і підвищення ролі суб'єктивних, духовних здібностей людей у процесі виробництва – епоха комп'ютеризації та інформації.

Виробничі відносини – це сукупність матеріально-економічних відносин між людьми у процесі виробництва й

руху суспільного продукту від виробництва до споживання. Вони є історично-конкретним способом поєднання людей і засобів виробництва на основі певного характеру власності або способом привласнення людиною умов своєї праці.

Соціально-політична сфера суспільства включає політичні, правові, класові, національні, соціально-групові відносини. Це сфера вироблення способів і форм спілкування, правил взаємостосунків між людьми. Включає формування у процесі історії **соціальних спільнот** (конкретно-історичних суспільств, держав, класів, націй, етносів, різноманітних соціальних груп) і **соціальних інститутів** – форм організації та регулювання стосунків у суспільстві, які забезпечують соціальну консолідацію і стабілізацію життя усього суспільства.

**Систематизація
знань**
Розвиток індустрії знань
починається із
впровадження загальної
шкільної освіти і
створення науково-
дослідних інститутів.

Соціальні інститути – це певні установи, культурні **норми**, система поведінки, що відповідає цим нормам. Залежно від сфер життєдіяльності виділяють такі соціальні інститути: економічні (розподіл праці, власність, заробітна плата), політичні, або інститути влади (держава, армія, суд, партії, профспілки тощо), інститут права, освіти, сім'ї, церкви, інститути у сфері культури (традиції і звички, мораль тощо).

Духовно-культурна сфера суспільства включає моральні, релігійні, художньо-естетичні, наукові відносини. Суб'єктами суспільних відносин є індивіди та соціальні спільноти, саме їх інтереси та потреби лежать в основі суспільних відносин.

Духовно-культурна сфера є процесом духовного виробництва, формування і функціонування об'єктивних форм духовного життя: мистецтва, моралі, релігії, філософії, науки, культурних цінностей, суспільних цілей, ідеалів, а також таких вищ культури, як виховання, освіта.

У марксистській філософії духовно-культурна сфера традиційно розглядалася як похідна від матеріально-економічної, як така, що виконує роль несамостійного елементу «другого порядку». Із цього приводу потрібно зазначити, що кожне суспільство у своєму розвитку ґрунтується на певній системі цінностей, норм, ідеалів. Якщо ідеали суспільства, його культура, форми менталітету, свідомості знаходяться під загрозою ерозії, то змінюються й суспільні відносини, трансформується сама цивілізація.

2. Формацийний та цивілізаційний підходи до аналізу суспільства

У сучасній філософії співіснують два підходи до типології суспільства, які частково заперечують, але й доповнюють одне одного – **формаційний** і **цивілізаційний**. Завдання обох – проблема логіки, порядку і спрямованості історичного процесу.

За **формаційним підходом** історія є прогресивним розвитком, лінійним процесом сходження від менш досконалої формації до більш розвиненої. *Формаційна* теорія ґрунтується на розумінні суспільства як соціально-економічної цілісності, де вирішальна роль відводиться економічному фактору. Розробка поняття «суспільно-економічна формація» належить К. Марксу. Саме він вперше висунув ідею матеріалістичного розуміння історії, що значним чином вплинуло на подальший розвиток соціологічної науки.

Суспільно-економічна формація – це конкретно-історичний тип суспільства, що обумовлений певним способом виробництва і специфічною формою виробничих відносин, насамперед формою відносин власності. За формаційним підходом спосіб виробництва детермінує усю різноманітність суспільних відносин і зв'язків.

Основними елементами суспільно-економічної формації є *базис* і *надбудова*. **Базис** – сукупність виробничих відносин, що складає економічний лад суспільства. Від базису залежать усі інші суспільні відносини. Він визначає характер і зміст **надбудови** – ідеологічних, політичних, правових відносин та ідей, організацій і установ, через які ці відносини здійснюються.

Суспільно-економічна формація розглядається як загальна характеристика основних типів суспільства: первіснообщинного, рабовласницького, феодального, капіталістичного, комуністичного. Світовий історичний процес розуміється як лінійне, прогресивне сходження від однієї формації до іншої.

Джерелом розвитку суспільства є суперечність між продуктивними силами, що постійно розвиваються, і виробничими відносинами, що мають стабільний характер. Зміни у продуктивних силах зумовлюють потребу змін у виробничих відносинах. Саме цей закон – закон відповідності виробничих відносин характеру й рівню розвитку продуктивних сил – К. Маркс вважав основним загальносоціологічним законом, що лежить в основі соціально-політичних революцій та історичного розвитку.

Недоліки: абсолютизація виробничих відносин, матеріального виробництва і приниження ролі духовного виробництва; догматизація вчення його послідовниками, в тому числі сповзання до економічного матеріалізму, який ігнорує суб'єктивний фактор історії; перебільшення ролі суспільства в розвитку окремого індивіда, що веде до філософського обмеження й виправдання тоталітарного суспільства; нігілістське, а то й вороже ставлення до немарксистських концепцій теорії суспільства.

Цивілізаційний підхід обережніше ставиться до історії, він не передбачає наперед заданого сценарію розвитку, заперечує наявність єдиної закономірності історії, фіксує увагу не лише на економічній стороні, а й на усіх формах життєдіяльності суспільства. Основу цивілізації складає не лише економічний базис, але й – сукупність культурних зразків, ціннісних орієнтирів, цілей, мотивів, ідеалів, що перетворюються на певні

психологічні настанови людей.

Типи цивілізацій більш глобальні, більш сталі утворення, ніж типи формацій. У межах одного типу цивілізації можливі формаційні відмінності.

Розвиток цивілізації є більш значущим, довготривалим процесом, ніж зміна формацій. Кожному типу цивілізації притаманні свої визначальні чинники розвитку, власний механізм детермінації.

Виділяють такі **типи цивілізацій (суспільств): традиційна і техногенна (індустріальна, постіндустріальна).**

Традиційна цивілізація охоплює періоди стародавності і середньовіччя – це Стародавня Індія і Китай, Стародавній Єгипет, держави мусульманського Сходу, середньовіччя тощо. Цей тип соціальної організації зберігся й до наших часів, зокрема, у країнах третього світу.

Риси традиційної цивілізації: аграрна спрямованість економіки; екстенсивний і циклічний типи соціального розвитку; високий рівень залежності від природних умов життя, зокрема, від географічного положення; консерватизм у соціальних стосунках і способі життя; орієнтація не на розвиток, а на відтворення і збереження прийнятого порядку та наявних структур соціального життя; негативне ставлення до будь-яких нововведень (інновацій); пріоритет традицій, ustalених норм, звичаїв, авторитету; високий рівень залежності людини від соціальної групи й жорсткий соціальний контроль; обмеженість індивідуальної свободи.

Для **техногенної** цивілізації характерним є: *інтенсивний* тип соціального розвитку, що змінює екстенсивний; *зростання, оновлення, розвиток*, які стають найвищими принципами життя людини і суспільства. Поступальний тип розвитку змінює циклічний. Розвиток економіки відбувається на основі *техніки, технології, науки*, що перетворюються на провідні детермінанти суспільного розвитку й визначають пануючу систему цінностей.

Провідною ідеєю стає ідея перетворення світу й підкорення людиною природи. Цінністю стає усе *новітнє, оригіналь-*

ність. Принципово змінюється становище індивіда в техногенній цивілізації: утверджується цінність свободи, принцип рівності людей незалежно від соціального походження, автономія індивіда. Набувають особливого значення цінності демократії, суверенності особистості, принцип недоторканості її прав і свобод. Основною настановою діяльності індивіда стає досягнення успіху завдяки власним зусиллям через реалізацію своїх особистих цілей.

Термін *«індустріальне суспільство»* введений Сен-Сімоном, його вживали О. Конт, Спенсер, Дюркгейм.

3. Теорії постіндустріального суспільства

Теоретиком вважається Д. Белл, у 1973 р. вийшла його книга *«Майбутнє постіндустріальне суспільство»*.

Д. Белл сформулював п'ять вихідних вимірів моделі майбутнього:

1) у сфері зайнятості: перехід від виробництва товарів до виробництва послуг, до сервісної економіки;

2) у соціальній сфері: підвищення ролі освіти, зміна структури зайнятості й ціннісних орієнтирів людини, становлення нової мотивації діяльності;

3) у сфері управління: провідна роль фахівців і техніків; виникнення нового класу, представники якого на політичному рівні виступають у якості консультантів, експертів або технократів;

4) у сфері суспільних відносин: розвиток принципів демократії, формування нової політичної системи суспільства;

5) у сфері економіки: перехід до певних елементів планування й неринкової економіки добробуту, контроль над технологією та технологічними оцінками діяльності, створення нової «інтелектуальної технології» прийняття рішень, пов'язаної з ЕОМ.

Д. Белл обґрунтовує: **тріада «доіндустріальне – індустріальне – постіндустріальне суспільство»** стає *методологічною підставою* до аналізу сучасного суспільства. Так О. Тоффлер

виділить «першу», «другу» і «третю» хвилі цивілізації.

Для **«доіндустріального»** суспільства, за Д. Беллом, яке і дотепер є основною формою існування для більшості населення світу, характерні такі чинники:

- взаємодія з природою. В якості основного ресурсу використовується сировина, а не енергія, продукти добуваються із природних матеріалів, а не виробляються;

- робоча сила зайнята переважно в добувній промисловості: сільському й лісовому господарстві, гірничій справі й рибальстві, а також у виробництві предметів споживання, в основному продовольства;

- людина використовує грубу мускульну силу, діє успадкованими від попередніх поколінь методами;

- її сприйняття навколишнього світу формується під впливом природних умов певної місцевості: зміни пір року, ураганів і буревіїв, родючості ґрунту, запасів води, глибини залягання корисних копалин, періодичності посух і повеней. Життєві ритми визначаються обставинами, які неможливо передбачити;

- механізми обміну нерозвинені, процеси урбанізації перебувають у зародковому стані.

Порівнюючи доіндустріальний, індустріальний і постіндустріальний стани як переважно *природну, технологічну й соціальну* форми людських співтовариств, аналізується й *система особистісних взаємин*.

У **доіндустріальних** суспільствах найважливішим аспектом соціального зв'язку була *імітація* дій інших людей, у **індустріальному** – засвоєння знань і можливостей *минулих поколінь*, сьогодні інтерперсональні взаємодії стають комплексними й охоплюють усі сторони соціальної структури.

Концепція «трьох хвиль» О. Тоффлера

Тоффлер Олвін (народився у 1928 р.) – американський соціолог, філософ і публіцист-футуролог. Основні твори: «Шок майбутнього» (1970), «Культурні споживачі» (1973), «Третя хвиля» (1980), «Попередні замітки й перспективи» (1983), «Сприйнятлива корпорація» (1985) та інші.

Уважає, що історична еволюція не може бути описана у вигляді лінійного процесу, плавного розвитку. Вона здійснюється через соціальні протиріччя й конфлікти, які, однак, не хаотичні, а укладаються в загальну картину змін, що відбуваються через певні інтервали, дискретності, за Тоффлером, хвилеподібно.

У суспільному розвитку, за Тоффлером, взаємодіють чотири сфери: **техно-, соціо-, інфо- і психосфера**, але вирішальну роль у хвилеподібному потоці змін відіграє техносфера. Тому джерелом і рушійною силою нововведень у суспільстві виступають технологічні революції. Залежно від характеру такої революції визначається сутність цивілізації, що виникла на її основі.

У результаті розгортання *першої* технологічної революції – **аграрної** – виникла гігантська хвиля сільськогосподарської цивілізації.

Основні ознаки:

1) земля – основа економіки, сімейної й політичної організації, культури; енергію одержують від «живих акумуляторів» – мускульної сили людини й тварин – або від сонця, вітру й води; товари зазвичай виробляють кустарним способом; вироби виготовляють поштучно й на замовлення, що значною мірою стосується й розподілу»;

2) панує простий поділ праці, на його основі наявні кілька чітко визначених каст і класів: знаті, духовенства, воїнів, рабів або кріпаків;

3) жорстка авторитарна влада;

4) станове положення – визначальний параметр соціального статусу індивіда й соціальної групи;

5) економіка децентралізована, тому що кожна громада виробляє значну частину того, у чому відчуває потребу.

На гребені *другої* хвилі приходить нова, **індустріальна** цивілізація. Її символом стає заводська труба.

Основні ознаки:

1) *промислове виробництво*, його основа – мускульна сила працівників і машини;

2) *гігантизм і масовість (одномірність)*, породжені індустріально-заводським виробництвом, що проявляється в усіх

сферах життя: масова продукція, масовий розподіл, масова торгівля, масова культура і спосіб життя;

3) зміна *соціосфери*: виникнення нуклеарної сім'ї, корпорації, масова освіта (школи, вузи, клуби, бібліотеки), церкви, профспілки, партії, мистецтво й навіть уряд, що стає політичним еквівалентом фабрики, будуються за принципом масовидної ієрархічної структури й орієнтовані на ринок, тобто на анонімного споживача;

4) програмування життя визначальними *принципами* індустріалізму: централізація, стандартизація, спеціалізація, концентрація, синхронізація, максимізація.

Нині індустріальна цивілізація поступово зникає з багатьох причин, серед них:

1) біосфера більше не може витримувати безперервні й неконтрольовані індустріальні атаки;

2) ми не можемо більше покладатися на невідновну енергію, що є головною передумовою й субсидією індустріального розвитку.

У другій пол. XX ст. виникла *третя* гігантська хвиля технологічних і соціальних трансформацій, викликана наростаючим поширенням комп'ютерів, лазерної техніки, біотехнологій, генної інженерії, інформатики, електроніки, теле- і відеокommunікацій, що становлять базисні галузі постіндустріального виробництва. Виникає нова енергетика, що базується на відновлювальних джерелах, а не на тих, що виснажуються.

Основні ознаки:

1) *інформаційні технології* стають основою виробництва, що призводить до якісного перетворення інфраструктури суспільства й способу життя людей;

2) *інтелектуальний працівник*, «когнітаріат», приходять на зміну пролетаріату, що був додатком машини; приходять професійний працівник, здатний кваліфіковано й ефективно працювати з більш складною й різноманітною інформацією;

3) *трансформація свідомості* а не машин стає найважливішою: зростає роль навчання, освіти, перенавчання працюючих, переселення, соціальна реабілітація, культурна адаптація;

4) *демасофіковане* суспільство, у якому класи втрачають своє значення, а тисячі меншин з тимчасовим способом існування утворюють різні перехідні форми, сприяючи «участі громадян» у формуванні моделей власного майбутнього й розвитку демократичних інституцій;

5) *децентралізація* та *дестандартизація* (на відміну від *уніфікації*). Котеджна цивілізація: «глобальне село» Маклюєна, «електронний будинок» Тоффлера.

б) *транснаціональні інститути*, що вирішують глобальні питання; відхід від національно-державної закритості та зарозумілості до загальних ринків із вільним переміщенням товарів, людей, ідей, культури.

Світ перестає бути машиною; він заповнюється інноваціями, для сприйняття й розуміння яких необхідний постійний розвиток здібностей, безперервна освіта, широкомасштабне мислення, розуміння зв'язків між подіями, що на поверхні видаються незалежними одна від одної, а по суті становлять ланки єдиного цілого.

Уже у другій половині 70-х рр. стало очевидно, що технологічний прогрес сприяє самостійному існуванню *інформації* й *знань*, які відіграють винятково важливу роль у виробничому процесі.

Інформація і знання як безпосередня продуктивна сила стають найважливішим фактором сучасного господарства.

Теорія Маршалла Маклюєна

Маклюєн Херберт Маршалл (1911–1980) – канадський філософ і соціолог, теоретик комунікаційних технологій, автор робіт з історії філософії й літератури, культурології, психофізіології, професор університету в Торонто (з 1952 р.). Основні роботи: «*Галактика Гутенберга*» (1962), «*Розуміюча комунікація*» (1963), «*Місто як аудиторія*» (1977).

Створив концептуальну модель історичної динаміки суспільства, в основі якої – зміна *комунікаційних технологій*. Певний тип комунікацій (комунікаційна технологія) задає і створює соціальний світ – «*галактику*», яка має чітко фіксовані кордони.

До «**засобів спілкування**» Маклюен відносить усі культурні феномени, так чи інакше здатні виконувати комунікативні функції: мова (письмо і мовлення), друк, TV, комп'ютерні системи, а також дороги, транспорт, гроші, релігію, науку тощо.

Формування нових «засобів спілкування», зв'язків та інформації активує радикально новий «сенсорний баланс» суспільства, задаючи нові світовідчуття, стиль мислення, спосіб життя й форми соціальної організації.

Маклюен розуміє комунікацію як почуттєву здатність людини до сприйняття. Він виділяє на основі цього критерію **аудіо-** (або мовленеву) комунікацію й **відео-** (або зорову) **комунікацію**, на основі чого диференціює аудіо- і відеокультури, тобто «культури слуху» і «культури зору».

Такий поділ є семантично обґрунтованим. За підрахунками сучасних психологів вибірковість зору на кілька порядків перевищує вибірковість слуху. Кожен **бачить своє**, в той час як звуковий ряд – один на усіх. Більше того, саме звук має сугестивний потенціал: для того, щоб ввести пацієнта в гіпноотичний стан, лікар повинен усунути пильний контроль зорового аналізатора (наприклад, стомити його за допомогою блискучої кульки перед очима).

Ми слухняні, якщо не маємо своєї точки зору.

Триступенева модель всесвітньої історії:

1) **перша** епоха – «**людина, що слухає**»: епоха племінного індивіда з переважанням усного мовлення як комунікації в акустичному (до алфавітному) світі міфологічної свідомості, яка характеризується синкретизмом і включеністю у спільноту, загальною залежністю від авторитету, що виступає основою згуртованості.

2) **друга** епоха – «**людина, яка дивиться**»: епоха типографського чи індустріального індивіда з переважанням друкованого слова над усним мовленням у комунікації. Винахід алфавіту і друкарського верстату означав перехід до нової ери.

Друковане слово як основа масових комунікацій **надало** індивідові можливість (**право**):

– селекції інформації (читати можна те, що хочеться, а го-

лосу, що звучить, не уникнути);

– вільної її інтерпретації (своя точка зору на протигагу слухняності);

– критицизм і можливість маніпулювати цією інформацією на свій розсуд – власне, право на індивідуальність.

Як наслідок, людина втрачає почуття спільності.

3) *третя* епоха – «людина, яка слухає і дивиться» – епоха вільного індивіда в умовах електронної (аудіо-візуальної) комунікації, яка поліпшує інтелектуальні здібності і розвиває творчі здібності особистості.

«Електронна епоха», що настає, буде характеризуватися «*тотальними обіймами*»: mass-media на новій технологічній основі повертають людині втрачену причетність до спільності, вселюдського масштабу: миттєва передача інформації, миттєве реагування скасовують простір і час (стискання інформаційного й просторово-часового континуумів), дозволяючи людині не тільки усвідомити, але й відчутти свою єдність із людством.

Суспільство як єдине людство витсупає в якості «глобального села» через *відчутне єднання* для кожного його представника з усіма й із цілим, *безпосередність комунікації, синтетичність сприйняття* й стилю мислення.

Інформація уособлює владу й соціальну революцію, тому владні структури, щоб завоювати свідомість громадськості, змушені вести з нею постійний діалог, налагоджуючи видимість двосторонніх контактів.

Посередниками між владою й суспільством виступають *мас-медіа* та «*наблік рилейшнз*» (інститут відносин із громадськістю).

Історично першою є епоха усної мови (*аудіо-культура*), чуттєве сприйняття такої людини характеризується *синкретизмом і включенністю* в мову взаємного резонансу членів спільноти. Цьому відповідає міфологічний синкретизм свідомості й розчинення індивіда в родовому колективі.

Саме загальна залежність від авторитету виступає основою тієї згуртованості, яка відрізняє соціальні групи в аудіо-

культури. Історія містики свідчить: **бачення** потребують **тлумачення, голоси** ж слухають і їх **слухаються**.

Новий тип культури – **відео-культура**, «культура зору», яку Маклюен називає «галактикою Гутенберга», яку породило формування фонетичного алфавіту, як перший поштовх, і винахід шрифту для друку (І. Гутенберг, 15 ст.).

Типографське тиражування створює перший культурний **зразок стандарту** як такого й зразок стандартно відтвореного товару, задаючи таким чином стандарт масового виробництва.

Саме у винаході друкованого верстату укорінені джерела й загальної грамотності, і промислової революції. Друкування як «стандарт стандарту» стає зразком стандартної (штатної) комунікації.

Усі ці трансформації задають **вектор історії**: від аудіо-органічної єдності до механістичної фрагментарної псевдо-єдності відео-культури. Якщо аудіо- і відеокультури репрезентували й об'єктивували слухові й зорові аналізатори, то комп'ютерна техніка об'єктивує («выводить назовні») нервову систему, екстрапольовану на все людство (*3-D* – формат).

«Електронна епоха» характеризується:

– комп'ютерними можливостями, які дозволяють «обійти мову», тобто усунути бар'єр перекладу, зняти національні кордони між людьми;

– сенсорною комплексністю комп'ютерної комунікації, що ліквідує домінування тотального критицизму й мозаїчної вибіркової візуальності та повертає світогляду втрачені синтетизм і образність, а свідомості – цілісність.

Деякі тривожні риси «електронного суспільства»:

– спрямованість комп'ютерної комунікації в рамках mass-media до домінування формальних засобів комунікації над її змістом;

– породження комп'ютерним синтетизмом не тільки більшого числа можливостей, але й проблем комунікаційного та інформаційного порядків;

– маніпулювання свідомістю: накладання звукового тексту на відеоряд створює досить сильне (нерідко й оманливе)

враження повної вірогідності інформації.

Разом із тим голос як був, так і залишається авторитарним, як і раніше успішно використовуючи свій сугестивний потенціал. Диктор, звичайно, не стає диктатором, але факт наявності зображення створює ілюзію «демократичності» сприйняття інформації, підсилюючи можливості для соціального маніпулювання.

4. Сенс та спрямованість історії

Поняття **історія**, вважав Е. Кассіпер, двозначне. *З одного боку*, це сукупність фактів, подій, діянь минулого. *З іншого*, – це наші спогади та наше ставлення до цих подій, це частина нашого сьогодення, разом із минулим.

Історія в цьому значенні – це **вічне пригадування**, це спосіб уявити людське життя як осмислене і цілісне, що триває в часі.

Історик – не розповідач, а **інтерпретатор**, який утримує минуле, тому що якщо воно зануриться в небуття, людське життя втратить цілісність, перетвориться на набір не зв'язаних епізодів. Тож виникає запитання: історія – єдиний процес, де людські діяння складають загальнолюдську гармонію, чи хаос окремих вчинків, світ, де править сваволя і уява?

Існує **два** підходи: **еволюціоністський** (прогресистський) і **релятивістський** (концепції культурної самотності, локальних цивілізацій).

Із позиції **прогресистської** концепції людство внутрішньо єдине у своїх витоках і сутності, тому розвиток історії – єдиний процес, який йде від простого до складного, підпорядковуючись єдиному ритму. Ця єдність може бути обумовлена природними причинами (Г. Спенсер, О. Конт), може походити від єдиної надприродної основи (Гегель), із взаємодії природи і людини, що розгортається у змістовно і структурно єдиній стадії історичного процесу – суспільно-економічні формації (К. Маркс) постіндустріального суспільства (Д. Белл).

Історичне – пошук незмінного

Історія є досвід пошуку та реалізації особистісного буття.

Суспільство розгортається як середовище реалізації особистості, трансляції особистісного досвіду (стадо не є суспільство).

Світ отримує історію коли стає особистісним та іменованим, коли слугує особистості, причетний їй.

Іншу позицію представляє ідея **культурно-цивілізаційних типів, яка** у філософії історії має досить глибоке коріння: від грецького поділу світу на своїх і чужих, де не виникала думка про єдність людства. Ідея циклів Д. Ж. Віко, П. Гассенді, П. Гольбаха. Фундаментальну розробку концепція локальних культур і цивілізацій отримала у М. Данилевського, О. Шпенглера, А. Тойнбі та інших.

А. Тойнбі «Дослідження історії». Розглядає людство як сукупність окремих цивілізацій, визначальними для них є стійкі типи мислення й переживання, виражені перш за все в релігії. Культура для нього не етап розвитку суспільства, а стійке ядро цивілізації (на відміну від О. Шпенглера, який протиставляє культуру і цивілізацію). Цивілізація виникає як адекватна **відповідь на виклик** історії, як реакція на певну неповторну історичну ситуацію. Якщо потрібна відповідь не знайдена, то в соціальному організмі виникають аномалії, які, накопичуючись, призводять до надлому, а потім і занепаду. Русійна сила розвитку цивілізації – творча меншість, носій життєвого пориву, яка вдало відповідає на різноманітні історичні виклики.

У «філософії історії» весь час відбуваються поступові зсуви акцентів, періодичні переоцінки цінностей, зміна історичних парадигм, найтонші перефокусування значень, зміни оціночних орієнтирів і домінант.

Як оптимістично звучали назви й теми творів з питань філософії історії **Нового часу!** Історичний розвиток уявлявся цілеспрямованим і закономірним. В історії усе ще знаходилося місце Розумові, Божественному Провидінню, Абсолютному Духу, Природному Порядкові:

– «Підстави нової науки про загальну природу націй» (Джамбатиста Віко);

– «Ескіз історичної картини прогресу людського розуму» (Жан Антуан Кондорсе);

– «Ідеї до філософії історії людства» (Йоганн Готфрід Гердер);

– «Ідея загальної історії у всесвітньо-цивільному плані» (Іммануїл Кант);

– «Філософія історії» (Георг Вільгельм Фрідріх Гегель);

– «Основні закони соціальної динаміки, або загальна теорія природного прогресу людства» (Огюст Конт);

– «Соціальні закони» (Вільгельм Вундт);

– «Закони світової історії» (Курт Брейзиг).

Проте через розчарування в ілюзіях прогресу назви і сюжети ставали більш песимістичними. Із **середини XIX ст.** все частіше звучали тривога й сумніви:

– «Про користь і шкоду історії для життя» (Фрідріх Ніцше);

– «Захід Європи» (Освальд Шпенглер).

Історія починала здаватися безцільною та безглуздою, про що можна судити з напружених пошуків її мети і змісту:

– «Зміст і призначення історії» (Карл Ясперс);

– «Сенс історії» (Микола Бердяєв);

– «Збагнення історії» (Арнольд Тойнбі);

– «Значеннєві тлумачення історії» (Макс Мюллер). Один із розділів останньої роботи називався досить красномовно: «Загроза сенсу і порятунок сенсу». Утім, чи вдалося цей сенс врятувати?

Навряд чи. У другій половині ХХ ст. історія, здається, взагалі позбавляється основ. Під нею зникає твердий метафізичний ґрунт, над нею – авторитет. Роботи цього періоду:

- «Про суб'єкта історії. Короткі зауваження з приводу помилкових альтернатив» (Юрген Хабермас);
- «Ера зсуву влади» (Олвін Тоффлер);
- «Куди веде дорога?» (Адам Шафф);
- «Кінець історії?» (Френсис Фукуяма).

Теорії Римського клубу

Римський клуб, заснований у 1968 р., міжнародна організація, що поєднує у своїх лавах бізнесменів, політичних діячів і вчених, які займаються обґрунтуванням перспектив розвитку людства.

Деякі теоретичні дослідження Римського клубу: «Межі зростання» Д. Медуза, «Стадії економічного зростання» У. Ростоу тощо.

Як зазначалося вище, розвиток техніки в сучасному світі виявляє двоїстий характер її досягнень. З одного боку, без техніки просто неможливо уявити розвиток людства, а з іншого, техніка – могутня сила, здатна викликати найнегативніші, навіть трагічні, наслідки. Непродуманий розвиток техніки призводить до того, що успіхи технічного прогресу обертаються соціальними проблемами.

Техніка замінює робочу силу людини на виробництві, що підвищує продуктивність праці, але загострює проблеми зайнятості і безробіття; житловий комфорт призводить сьогодні до небажаної роз'єднаності людей; досягнута за допомогою особистого транспорту мобільність купується ціною шумового навантаження, незатишних, знеособлених міст, загубленої природи тощо.

У 1972 р. стало сенсаційним опублікування «Меж росту» – першої доповіді Римського клубу, всесвітньо відомої міжнародної громадської організації. Ця доповідь була підготовлена на підставі результатів дослідження, проведеного групою вчених Массачусетського технологічного інституту (МТІ) під керівництвом Д. Медуза в рамках проекту «Складне становище людства».

За прогнозом Д. Медоуза і його колег людство впевнено йде назустріч глобальній катастрофі, уникнути якої можна, тільки прийнявши відповідні заходи, спрямовані, насамперед, на обмеження та регулювання зростання виробництва, видобутку й виробництва природних ресурсів.

Особливу цінність представляє принципово новий підхід учених до поняття критеріїв соціального прогресу, що дотепер традиційно вбачалися в безперервному нарощуванні продуктивних потужностей, спрямованих на постійне збільшення вироблених за їх допомогою матеріальних благ.

«Межі росту» показали, що ріст не може продовжуватися до нескінченності. Прийшов час, коли людство повинне відмовитися від кількості на користь якості.

Глибина трансформацій:

- «кінець історії» Ф. Фукуяма, тобто почався постісторичний період;
- народження «багатовимірної людини» постіндустріальної цивілізації Г. Маркузе;
- «революція у сфері людської психіки» Р. Бекка: в людській душі відбудеться переворот і релігія повністю заволодіє людиною. Головна мета психічної революції – самореалізація й самовираження особистості.

Інформаційні джерела: 1, 3–6, 8, 10, 13, 29.

Тема 15. Природа як предмет філософського осми- слення

План

1. Природа світу і природа людини.
2. Характеристики людської природи.
3. Культура і природа людини.

Теми рефератів

1. Тракткування природи у філософії Нового часу.
2. Історичні форми взаємодії людини і природи.
3. Техніка і природа.

Запитання до теми

1. Як відрізняється сприйняття природи в різні історичні епохи?
2. У чому полягає філософський зміст проблеми відношення людини до природи?
3. Що розуміється під поняттям природа?
4. Що відрізняє природу людини від природи світу?
5. Чи існують межі втручання людини в природу?
6. Назвіть специфічні риси живої природи.
7. Яка природа людяності?
8. Які характеристики визначають людське буття?
9. Як співвідносяться в людині недостатність, надмірність і творчість?
10. Чи можна уникнути протиріч між людиною і природою?

Ключові поняття: природа, жива природа, природа людини, культура.

1. Природа світу і природа людини

Поняття «*physis*» (грецьк. – природа) у філософії античності мало два основних значення: суще як таке і внутрішня сутність предмета (тобто «природа суцього»). Зрозуміло, що ці два значення взаємодоповнювали аналіз речей. У Новий час переважаючим значенням поняття Природа стає її статус як об'єкта природознавства: з «фюзиса» Природа перетворюється на «натуру», тобто в природне буття природних явищ.

Життя, що виникло у світі, не обов'язково повинне було розвиватися до рівня людини, воно цілком могло існувати у

вигляді грибів або цвілі. У Всесвіті, очевидно, немає якогось односпрямованого розвитку убік ускладнення, швидше, навпаки – Всесвіт змінюється від космосу до хаосу.

Людина сьогоднішня, *homo sapiens* (людина розумна), зовсім до природи не пристосована і не повинна була б вижити. Учені вважають, що для того, щоб людина народжувалася готовою до життя (лоша або теля через кілька годин після народження можуть самостійно пересуватися, харчуватися тощо), вона повинна проводити в утробі матері 21 місяць. Інакше кажучи, ми усі народжуємося ніби недоношеними. Дитина багато років не може жити самостійно, жодна тварина не може дозволити собі такої розкоші – до 10–15 років годувати і вчити власну дитину.

Але ця непристосованість обернулася надзвичайною перевагою для людини. Дитина, на відміну від дитинчати тварини, народжується з відкритою спадковою програмою, у неї майже нічого не закладено спадково, крім деяких інстинктів і схильностей. Дитина формується не в череві матері, а тут, у світі, коли чує людську мову, відчуває материнську любов, бачить фарби і звуки світу.

Будь-яка тварина, будь-яка нерозумна *істота не може чогось не робити*, у неї все або майже все чітко запрограмовано природою. Ластівка не може не літати й не годувати своїх пташенят, вона робить по 200 вильотів на день, і, навіть якщо пташенята раптом загинуть, вона все одно буде носити черв'ячків і намагатися годувати ними пташенят, поки не розпадеться інстинктивний зв'язок дії. А людина може взагалі нічого не робити.

Оскільки людина народжується з такою відкритою програмою, то з неї можна виліпити усе, що завгодно, в її спадковості нічого суворо не прописано. Виросте серед вовків – буде вовком, серед мавп – мавпою, а серед людей – може стати людиною. До речі, хто росли з перших днів свого життя серед тварин, повернувшись до людей, людьми не стають. Людський мозок формується під впливом людського оточення з перших годин життя.

Багато років у історичній науці, антропології, філософії панувала точка зору, відповідно до якої праця зробила людину. Людина піднялася над тваринним станом тільки тоді, коли стала робити знаряддя праці, і в цьому її головна відмінність від тварин.

«Разум должен подходить к природе, с одной стороны, со своими принципами, лишь сообразно с которыми согласующиеся между собой явления и могут иметь силу законов, и, с другой стороны, с экспериментами, придуманными сообразно этим принципам для того, чтобы черпать из природы знания, но не как школьник, которому учитель подсказывает все, что он хочет, а как судья, заставляющий свидетеля отвечать на предложенные им вопросы»

Кант И. Критика чистого разума. М., 1994. С. 17.

Однак подібне трактування сумнівне: примітивні кам'яні знаряддя – сокири, дрюки – проіснували майже мільйон років, не піддаючись значним змінам, за цей час, згідно даним археології, не відбулося істотного удосконалення техніки тесання каменю.

Тварини виявилися більш майстерними будівельниками і винахідниками: греблі бобрів, геометрично правильні вулики, термітники свідчать про те, що тварини значніше прогресували в такій діяльності, ніж людина. Якби технічне уміння могло бути достатньою підставою для визначення інтелекту, то, на думку відомого американського філософа Л. Мемфорда, людина – це безнадійна невдаха.

Завдяки надмірно розвиненому й постійно активному мозкові, людина із *самого початку володіла більшою розумовою енергією, ніж їй було необхідно для виживання на просто тваринному рівні.*

Людина давала вихід цій енергії не тільки під час добування їжі і розмноження, але й у виробництві дуже дивних, з погляду насущних потреб, речей: наскальних малюнків, культових предметів (тотемних стовпів, яким поклонялися як духам роду, молитовних дощечок тощо).

«Культурна робота» посіла більш значне місце, ніж утилітарна ручна праця.

Сучасна «наукова», «освічена» свідомість з її принципами

Эксперимент – это испанские сапоги, в который я зажимаю природу, для того, чтобы заставить ее дать нужный мне ответ“
Галилео Галилей

"Природу следует загнать псами, вздернуть на дыбу, изнасиловать; ее нужно пытаться, чтобы заставить выдать свои тайны ученым, превратить в рабу, ввести в рамки и управлять ею".

Ф.Бэкон, ученый, ген. прокурор короля Джеймса I.

Природа не храм, а мастерская, и человек в ней работник.

И. С. Тургенев, Слова Базарова (гл. 9) из романа «Отцы и дети» (1862).

«Мы не можем ждать милостей от природы, взять их у неё - наша задача»

И.Мичурин (1855—1935)

доказу не хоче, за С. Л. Франком, нічого приймати на віру, для усього шукає пояснення. Вона залишає найголовніше: спокійно змиряється з тим, що наше Я, наша особистість, наше внутрішнє життя з усіма його потребами, сподіваннями і мріями зовсім випадково, невідомо звідки, упало у світ буття, і ми залишаємося у світі сторонніми, самотніми, безпритульними істотами, приреченими на катастрофу й загибель.

Наука зводить буття людини лише до її природного існування та дає безпомічні пояснення з приводу її походження. Із погляду теорії еволюції людина з її душею, розумом поступово розвивалася з амеби або протоплазми. Це усе одно, якби ми сказали, що коло поступово розвилось з трикутника чи точки, а машина – з якої-небудь гайки. Теорія еволюції – це найвна міфологія, вважав С. Франк. Людина не

може розвинути з того, що у принципі їй чуже, вона виникає зовсім з іншого джерела. Можна навіть сказати, що вона не виникає, а у певному сенсі завжди є. І якщо людина залишається самотньою перед холодним і байдужим до неї космосом, то це лише свідчить, що вона має батьківщину в іншій сфері реальності.

Про це, наприклад, свідчать народження й перші дитячі роки людини. Дивні рядки присвятив В. Розанов людині, що

тільки з'явилась на світ. Маленька людина, вважав він, виразно виявляє таємницю свого походження. Дитина – це не тільки сяйво життя, не тільки свіжість і чистота, яку ми втрачаємо з роками, але це ще явище тієї єдиної чистоти й безгрішності, яку на Землі має людина. Мало сказати, що дитина безневинна (ні в чому не винний і камінь). Дитина має позитивну безневинність, у неї не тільки відсутній гріх, але й присутня святість. Розуміючи людську природу, не можна дивитися на дитину без сліз, без «переповненого серця» (Гете).

Звідки ж це дивне хвилювання в нас? Дивлячись на дитя, вважав Розанов, ми й у собі вбачаємо «світи інші», тільки що залишені цим чоловічком, свіжість, яскравість і святість цих світів. Дитина – це «явлена думка Бога». Біля дитини доросла порядність є обмеженою, майже незначною, і людина, чим далі відходить від моменту народження, тим більше «тьмяніє».

У ранньому дитинстві майже усі діти мають геніальні здібності: вражає їх пам'ять, безпосередня яскравість та свіжість сприйняття, дивна чутливість до інших людей. Це все ніби дано дитині від народження. Її споконвічна обдарованість дійсно є даром зверху, а потім її уже неможливо спеціально утримати ніяким вихованням і освітою. У сяйві дитини є глибока святість, немов волога, що ще не зникла з його очей.

Ставши дорослими, люди згадують своє геніальне дитинство, свою пам'ять, свої здібності до мов і запитують себе: чи було це? Адже дорослій людині так важко вивчити хоча б одну іноземну мову, так важко «розворушити» свою уяву, так швидко усе забувається і зовсім не віриться, що у дитинстві ми усі були геніями, принаймні в наших задатках.

Ф. Ніцше вважав, що людина взагалі ще не виникла, у масі своїй вона ще залишається супершимпанзе. Саме «супер», тому що в порівнянні з мавпою вона розумніша, хитріша, спритніша, але все рівно – мавпа. Як і більшість наших українських та російських мислителів Ніцше вважав, що теорія Дарвіна не підтверджується ніякими серйозними фактами. Природний добір дійсно сприяє виживанню, але аж ніяк не найкращих і найвидатніших особин.

У результаті природного добору ніякого прогресу не відбувається. Усе яскраве, красиве, талановите викликає заздрість або навіть ненависть і гине, що особливо характерно для суспільства, але й у природі відбувається те ж. Потомство дають лише сірі, непоказні індивіди. У геніальних людей узагалі рідко бувають діти. Яскраві люди, сильні і сміливі, завжди йдуть уперед, не бояться ризикувати життям і тому найчастіше рано сходять зі сцени історії.

Єдиними представниками істинної людяності є, за Ніцше, лише філософи, художники і святі. Тільки їм удалося вирватися з тваринного світу й жити цілком людськими інтересами. Відстань між звичайною людиною (супершимпанзе) і мавпою набагато менша, ніж між нею і справжньою людиною. Тут спостерігаються вже якісні розходження, тоді як у першому випадку тільки кількісні.

Але Ніцше говорив про філософів чи художників, звичайно, не в професійному плані. Філософ у Ніцше – це той, хто живе філософськи, обдумує своє життя, передбачає наслідки своїх вчинків, сам вибирає свій життєвий шлях, не оглядаючись на стандарти і стереотипи. Так само й художник – це не тільки артист чи письменник, це людина, але усе, що б вона не робила, робить майстерно, усе в неї виходить добротнo і красиво. А святий – це за умовою людина, тому що він зовсім

позбувся пристрастей, жадібності, егоїзму, сповнений любові і жалю до будь-якої істоти.

На жаль, більшість людей – це занадто люди, занадто заземлені, занадто занурені у свої дріб'язкові справи і турботи, у той час як вони, за Ніцше, повинні прагнути до надлюдського, до тих надлюдських (виходить, не тваринних) якостей, якими володіють філософи або святі. Такі люди найчастіше схожі на уламки найцінніших художніх ескізів, де усе кричить: прийдіть, допоможіть, завершіть, з'єднаєте! Вони ніби ще не відбулися, а існують як справжні люди тільки *потенційно*.

Кожний повинен сказати собі: я буду працювати над вихованням у собі філософа, художника або святого.

Метафізика людського буття

У людини, як свідчать будь-яка філософія чи релігія, є два життя: одне – ми живемо, подібно заведеним автоматам, пристосовуючись до навколишнього світу та суспільства; друге – ми потрапляємо туди в нечасті хвилини або дні свого буття, коли діємо, любимо, робимо добро. З погляду філософії, останнє і є істинне життя: тут ми радіємо, хвилюємося, глибоко переживаємо, тут ми живемо активно. Однак, усі ці стани: добро, любов, краса, розум, совість, честь – є надприродними, тому що не мають ніяких природних причин.

Не можна запитати людину, чому вона зробила добро (якщо є причина, то немає доброго вчинку: «я врятував людину, тому що вона багата і мені віддячить»), не можна запитати про те, чому, з якої причини вона любить іншу людину (тому що, якщо є причина, то немає любові: «я люблю її, тому що вона красива», але є тисячі більш красивих).

Добро, як і любов, не має потреби в поясненні, тоді як зло має потребу в поясненні, будь-який недобрий вчинок треба пояснювати й виправдовувати. Ми завжди шукаємо причину безчестя, зради, зла. Але якщо злі вчинки ми часто робимо автоматично, (так само, як автоматично в голову приходять тільки дурість, а щоб прийшла розумна думка, треба дуже постаратися), то добро, честь, любов, розум самі по собі не трапляються, не відбуваються в автоматичному режимі.

У той же час у людині, що перебуває в напруженому режимі буття – у любові, творчості, не припиняються природні процеси, вона продовжує жити в цьому світі, займатися повсякденними речами. І в цьому сенсі людина розіп'ята, за висловом М. Мамардашвілі, між двома світами. Ця розтягтість припускає напругу, і очевидно, що людина є напруженим поєднанням двох світів, напруженим зусиллям утримати, будучи природною істотою, щось надприродне. Основна мета людини – це знаходити і утримувати надприродний статус.

Мета істинно людського існування не належить цьому світові. У природному світі немає в чистому вигляді ні совісті, ні добра, ні краси, проте все життя людина спрямована саме на них.

2. Характеристики людської природи

Філософи увесь час сходилися на думці про неможливість визначення людини, хоча завжди робили такі спроби. «Людина розумна» (*homo sapiens*), «людина виробник» (*homo faber*), «людина граюча» (*homo ludens*), Маркс говорив про людину як про тварину, що робить знаряддя праці, Гегель – як про ссавця з м'якою мочкою вуха (жартома, звичайно), Ніцше вважав, що людина – це тварина, що вміє обіцяти.

Очевидно, людину не можна визначити однозначно й остаточно, занадто вона багатогранна, різнобічна у своїх думках, справах і жодна з її численних властивостей не є головною для її розуміння.

Визначити її можна тільки негативно за якостями, в яких заперечення: нередукованість, незумовленість, незамінність, неповторність, невимовність. Ці п'ять «не» свідчать не про обмеженість або ущербність людської природи, а про її винятковий характер, особливе місце людини серед інших предметів чи явищ навколишнього світу.

Нередукованість (не зведення): якщо, наприклад, людина виросте серед вовків – стане вовком, серед мавп – мавпою. Але, на відміну від тварини, вона не прив'язана ні до клімату, ні до їжі: може жити майже в будь-якому кліматі, будь-яких географічних умовах, пристосовується до будь-якої їжі.

У випадку з людиною можна говорити про абсолютну нередукованість. Людина ніколи не співпадає ні з якою своєю тілесною чи психологічною особливістю: ні з професією, ні з роботою, ні зі справою. У жодній речі, що вона створює, людина не виражає себе цілком, вона завжди вище, значніше будь-якої своєї справи й досягнення.

Якщо вона ототожнює себе зі своєю професією – вона уже не людина в повному розумінні слова. Її вже можна називати через дефіс: людина-токарь, людина-банкiр, людина-депутат. Усім відомий роман-антиутопія О. Хакслі «Прекрасний новий світ», у якому, зокрема, розповідається, як у майбутньому людей будуть вирощувати в лабораторії, у пробірках, заздалегідь програмуючи їхні особливості, виводячи їхню майбутню породу. Можливо, наука в майбутньому й досягне такого рівня, коли можна буде виводити певну породу з людського матеріалу, але тільки це будуть уже не люди, а людиноподібні роботи.

Сутністю людини є ніщо. Вона ніщо в порівнянні з усіма іншими видами життя, що закристалізувалися у чітких і незмінних формах. Ні крокодил, ні мавпа не можуть бути іншими – вони вже мільйони років не змінюються, існують в даній їм природою формі й завжди роблять одне й те ж. Людина завжди змінюється, завжди переборює свій сьогоднішній стан.

Вона ніщо, яке не є щось (закінчене й обмежене), а є умовою усякого щось, що дозволяє їй бути ким завгодно, не збігаючись з жодною формою, що втілилася. Її ніщо – це ознака її універсальності, можливість волі. Для позначення суті людини немає іншого слова, крім ніщо, тому що усі позитивні визначення у світі обмежують її.

Незумовленість. Людина ніколи не буває абсолютно вільною. Вона постійно залежить від тисячі факторів, що обумовлюють її поведінку, відношення до навколишнього: від спадковості, клімату, культури, державного ладу, зарплати, родини тощо. Перетинання цих залежностей створює такий вир випадків, угадати які просто неможливо. Людина може розрахувати рух планет на сотні років уперед, але не знає, що з нею буде завтра. У результаті цього незнання вона часто неспроможна

запобігти багатьом подіям у своєму житті.

Ми залежимо від багатьох речей зовні, але ми не повинні ні від чого не залежати внутрішньо. Багато причин впливає на мене, але якщо я живу, тому що вирішив так жити, то я – головна причина мого життя, а не зовнішні обставини.

У філософії існує поняття «зібрана людина», зібраний не в психологічному, а у філософському сенсі. Зібрана людина не має «хвостів», тобто це людина мудра у життєвому сенсі. Звичайно в людини багато виставлених назовні хвостів: багатство – це хвіст, тому що в багатого всі думки тільки про те, як його зберегти чи збільшити; висока посада – це хвіст: чим вища, тим довше падати вниз, тим більше навколо заздрості або ненависті; дурість – це хвіст: завжди можна ускочити у клопіт, щось зробивши, не подумавши про наслідки. Але в людини мудрої таких хвостів немає. Що б не сталося у світі – державний переворот, фінансова криза, ще якісь соціальні катаклізми – це її ніяк серйозно не зачепить, вона може цих потрясінь навіть не помітити. Недарма у староіндійському епосі «Бхагавадгіта» говориться: «Хто не зібраний, не може правильно мислити, у нього немає творчої сили. У кого немає творчої сили – немає світу, а якщо немає світу, відкіля бути щастям?».

Незамінність і неповторність. Незамінність людини насамперед виражається в тому, що вона повинна знайти свою справу, заради якої вона прийшла у світ. У кожної людини є така справа, яку, крім неї, ніхто не зробить, тільки вона сама.

Ф. Ніцше вважав, що християнство – це казка, вигадка, дурниця, воно не виростає з душі кожного. Віра у Христа не має ніякого значення, якщо ти не породив заново образ Христа у своєму серці. Уся цивілізація побудована на піску, оскільки не відтворюється оригінальними і неповторними зусиллями кожної людини. Усе це, за Ніцше, завалиться, оскільки не має підґрунтя, тобто не породжене кожним усередині себе. А стійким є тільки те, що породжено кожним, або породжено заново. Отже, незамінність – це фундаментальна якість людського

існування, на якій і завдяки якій тримається увесь світ, створений людиною.

Невимовність. Пояснити щось можна лише через інше: світло через довжину хвилі, звук – через частоту коливань. Але як пояснити, що таке людина? Оскільки вона не зводиться ні до чого – ні до речей, ні до теорій, ні до ідей, ні до нервових чи фізичних процесів, то пояснити, виразити її через інше неможливо. Людину не можна вивчати об'єктивно як якийсь зовнішній предмет. Вивчити, пізнати що-небудь об'єктивно можна, лише розгорнувши його у просторі, вивернувши навиорот. Зрозуміло, що з людиною цього зробити не можна.

Ми знаємо, як на біохімічному рівні зароджується життя, як улаштована клітина, як зв'язаний білок і нуклеїнові кислоти, але зародження життя, поява нової людини завжди незбагненне чудо. Воно не зводиться ні до білка, ні до нуклеїнових кислот. Ми знаємо, як працює мозок, з якою швидкістю від клітинки до клітинки мозку йдуть електрохімічні реакції, але не знаємо, і, вочевидь, ніколи не довідаємося, як приходить думка. Якби знали, то були б геніями. [Губин В. Д. Основы философии : учеб. пособие. – 2-е изд.; – М. : ФОРУМ: ИНФРА – М, 2008. – 288 с.]

3. Культура і природа людини

Саме людська природа в її специфіці робить людину культурною істотою. Бути культурною істотою означає:

- а) бути істотою недостатньою;
- б) бути істотою надмірною;
- в) бути істотою творчою.

Недостатність, писав Гердер, полягає в тому, що людина, позбавлена властивих тварині безпомилкових інстинктів, найбезпомічніша з усіх живих істот. У неї немає темного вродженого інстинкту, що тягне її у власну стихію, та й самої «її» стихії не існує. Нюх не приводить її до трав, що потрібні, щоб побороти хворобу, механічні навички не спонукають її будувати гніздо тощо. Іншими словами, із усіх живих істот людина – сама непристосована до життя.

Надмірна – має безліч здібностей, які не потрібні для існування цього світу, які не потрібні для життя. Вона навіть вища

від закону, який сама для свого існування створює і яким керується.

Але саме це робить її творчою істотою. Для того, щоб заповнити власну недостатність і позбутися надмірності, людина створює культуру. Культура тут виступає інструментом пристосування до природи і скорення природи. За допомогою культури людина опановує середовище, підкоряє його собі, ставить на службу, пристосовує до задоволення потреб.

Саме так усвідомлена поведінка і стала джерелом культури, тому що усе, що ставало результатом такого осмислення, містило значення, на які могли орієнтуватися вже інші індивіди. **Так створювалася «друга природа», тобто культурне середовище, що стало специфічним видовим середовищем для виду *homo sapiens*.**

Забігаючи вперед, відзначимо, що словосполучення «друга природа» має метафоричний характер. Кожна людина народжується у світі уже готових значень, з яких складаються предмети її культурного середовища. Тому вона розглядає їх як об'єктивні реалії, рівні за своїм онтологічним статусом реаліям природи. Насправді ж, вони – смислові реальності й обумовлені у своєму існуванні людською активністю і людською поведінкою. Вони – культурні реальності, культурні речі, культурні об'єкти. Усе, чим і в чому людина живе – від міфу до сучасних технічних пристроїв, від поезії до основних соціальних інститутів – усе це культурна реальність.

Є ще одна культурна проблема, що стосується природи людської діяльності. За Г. Батіщевим, «Людина стає руйнівником природи не тому, що занадто далеко відійшла від природи, стала самодіяльною і самопрогресуючою силою далекою від природності і простоти, але, навпаки, саме тому що людина поводиться аналогічно безвідповідальній грубій природо-подібній стихії».

Інформаційні джерела: 1,2,4,24,36

Тема 16. Філософія техніки

План

1. «Техніка»: витоки та еволюція поняття.
2. Технологічний детермінізм та інформаційні технології.
3. Вплив техніки на науку і природу.
4. Людина в технологічній реальності.

Теми рефератів

1. Людина і техносфера.
2. Знання і комп'ютер. Штучний інтелект.
3. Природа глобальних проблем.

Запитання до теми

1. Що таке техніка та як вона еволюціонувала?
2. Які науково – технічні революції пережило людство?
3. Чим можна обґрунтувати твердження, що людство рухається шляхом прогресу? Які існують види прогресу?
4. У чому полягає зворотний бік прогресу? Які мислителі в історії філософії і науки говорили про нього?
5. Які ідеї визначають технологічний детермінізм?
6. Що таке віртуальна реальність? Яку загрозу внутрішньому світу людини вона містить?
7. Чому глобальні проблеми формуються в епоху техно?
8. Як співвідносяться знання та інформація?
9. Що таке інформаційні технології та як вони впливають на людину? Наведіть приклади.
10. Як впливає техносфера на культуру? Що таке машинне мистецтво?
11. Як змінюються уявлення про красу, щастя у технологічному світі?

Ключові поняття: техніка, філософія техніки, технологічний детермінізм, інформаційні технології, технологічна реальність, інженерія, культура, цивілізація.

1. «Техніка»: витоки та еволюція поняття

Техніка – слово, що походить від грецького «*τεχνικος*» – мистецтво, майстерність, уміння. У латині йому відповідне –

«ars». Це – артефакти (штучні утворення), спеціально створені людиною (майстром, техніком, інженером) і базуються на законах природи. Це – система штучних органів діяльності суспільства у природному середовищі.

Техніка є «інструментом», тобто завжди використовується як засіб, знаряддя, що задовольняє людську потребу (у силі, русі, енергії, захисті тощо). Інструментальну функцію техніки виконують як прості знаряддя чи механізми (сокира, важіль, лук тощо), так і складні технічне споруди (сучасні будинки або інженерні комунікації).

Етимологія слова «техніка» походить від «tekr», що має індоєвропейську основу й означає деревообробку або майстерність столяра. У давньогрецькій мові «techne» означало мистецтво або майстерність теслі, будівельника, а в більш загальному плані – мистецтво у будь-якій сфері виробництва.

Слово *інженер* походить від лат. *ingenium* – хитромудрий, дотепний, винахідливий. Словом «інженер» почали називати творців деяких військових машин у II ст., а згодом – винахідників усяких хитромудрих пристроїв.

Людина відкриває характеристики та принципи природи, на основі яких створює відповідні пристрої, що використовуються для забезпечення її потреб. Тобто на основі наявних розумових здібностей відкриваються ідеальні образи речей залежно від того, що саме необхідно для забезпечення способу існування людини. Спосіб життя, з його укладом та ідеалами, визначає потреби і засоби їх реалізації, визначає які відкриття вона може зробити, а до яких байдужа. Будійському монаху не потрібна поливальна техніка, бо носити воду входить до його ритуалу молитовної праці, якою він духовно зростає.

Людина розвивається, не наосліп наштовхуючись на відкриття, а відкриття стають потрібні для того чи іншого цивілізаційного забезпечення культурного існування. Так, наприклад, використання пристроїв для зміни театральних декорацій у стародавній Греції дало початок створенню механізмів, що імітували «чудесну подію» самостійної появи або зникнення речей. Тож, слово «машина» від грецького «μηχάνη»

означає «рос. – уловка», буквально «махінація», «хитрість». Такі махінації були не потрібні давнім культурам, де маніпуляція чудесами була б образливою для божественного улаштування світу.

У сучасній цивілізації інструментально-технічний спосіб існування домінує над культурним, що походить від культу, як засобу зв'язку з божественним.

Слово «цивілізація» походить від латинського прилагательного *civilis* – «гражданский, государственный». Приблизительно его можно перевести как «огражданивание», «возведение до уровня гражданина». Термин означает и «восхождение к городской культуре», ведь *civilis* связано со словом *civitas* – «город», «город-государство». Энциклопедия для детей. Том 31. Древние цивилизации – «Издательство АСТ» и «Мир энциклопедий Аванта+». – 2006. – 540 с.

Культура зв'язана з культом, вона з релігійного культу розвивається, вона є результатом диференціації культу, розвращивання його содержания в разные стороны. Философская мысль, научное познание, архитектура, живопись, скульптура, музыка, поэзия, мораль – все заключено органически целостно в церковном культе, в форме еще не развернутой и не дифференцированной... Всякая культура (даже материальная культура) есть культура духа, всякая культура имеет духовную основу – она есть продукт творческой работы духа над природными стихиями. Бердяев Н. А. Смысл истории. – М., 1990 – С. 166.

Людина перебрала на себе відповідальність за існування свого природного середовища, яке перестало бути космосом (*грецьк. порядком*) божественної волі, а стало місцем задоволення людиною своєї власної людяності в ситуації відчуженого самотуття. У цих умовах **місія сучасної техніки** полягає у звільненні людини не тільки від її божественного, але й від її природного походження. Людина опосередковує своє існування через технічні засоби, створюючи проект супер-, над-, постлюдського існування.

Але хитрість техніки, що починалась зі звільнення від витрат зусиль і перенесення їх на технічні засоби, на машини, врешті стала вимагати переосмислення й переформатування самої людини, яка повинна долучитись до технічних знарядь

та технологічно виробленого середовища. Самообожнення і самопородження стають метою технологічної людяності, що підкорила собі розшифровану природу.

Спочатку техніка є системою **штучних органів діяльності** суспільства. Вона розвивається на основі трудових функцій, навичок, досвіду й знань, на базі пізнання й використання сил і закономірностей природи. Із часом вона стає всюдисущою і впливає на виховання, освіту, повсякденне життя, мислення і переживання людини, так що можна говорити про виникнення антропотехнічного симбіозу. Згадаємо деякі приклади, що давно увійшли в наше життя: техніка читання у 1-му класі, «техніка» мислення, дискутування, навчання, пам'яті («мнемотехніка»), техніка живопису, малюнка, гри на музичних інструментах, техніка керівництва людьми, виробництвом, державою, врешті, біотехнології тощо.

Техніка – це особливий **вид знання**, в широкому значенні слова «знання, як» на відміну від наукового «знання, що». Це знання, спрямоване на здійснення ефективної дії, а не на пошук істини, не передбачає особистісного розуміння речей, а функціональну умілість їх використання.

Основні етапи розвитку техніки

– до XVIII ст. *техніка* залишалася *співмірною людині*, її знанням і можливостям. Технічні пристосування вироблялися мускульною силою людини з залученням сили тварин, сили натягу, вогню, вітру, води і не виходило за межі природного середовища людини;

– після XVIII ст. стародавній техніці протистоїть сучасна енергетика. Були відкриті машини, що автоматично виробляють продукти споживання. Поворотним пунктом стало відкриття першого двигуна (1776), потім універсального двигуна – електромотора (1867). Необхідною передумовою нової технічної реальності стали, в першу чергу, електрика та хімія. Формується машинне виробництво;

– після 70-х рр. XX ст. – комп'ютерно-інформаційні технології, що формують нову реальність – техносферу. Це самостійний світ, де техніка протиставляється природі, мистецтву, мові, усьому живому, нарешті, людині. Стає основою *масово-*

го виробництва і гнучких технологій, які розгортаються зі швидкістю, що не дозволяє осмислити й оцінити результати безперервних змін.

2. Технологічний детермінізм та інформаційні технології

На останньому етапі проявився технологічний детермінізм – принцип визначальної та неконтрольованої ролі техніки в соціальному процесі. Його постулати:

– **по-перше**, техніка має *«автономність розвитку»*: наявність власної логіки розвитку, незалежність від соціокультурного контролю й самодостатність підстав (аж до розуміння техніки як *causa sui*);

– **по-друге**, розвиток техніки розуміється як *прогрес*: усі без винятку технічні новації прогресивні й соціальний прогрес як такий вичерпується прогресом техніки;

– **по-третє**, розвиток техніки має емерджентні особливості (англ. to emerge – раптово виникати), тобто не зазнає детермінантного впливу з боку інших соціальних феноменів, – навпаки, виступає фінальною детермінантою усіх соціальних перетворень і культурних модифікацій (на базі цього у Філософії техніки складається концепція культурного відставання).

Три цивілізаційні хвилі О. Тоффлера

Історія людства, згідно з його теорією, являє собою ряд послідовних «хвиль» цивілізацій. Деякі з передбачених особливостей підтвердились у подальшому розвитку, а деякі ні. Як і вважав дослідник, перші хвилі не зникають після досягнення свого піку, а поступово зникають, хоч наступні вже накопились.

«Перша хвиля» – *сільськогосподарська*. Ця цивілізаційна хвиля виникла майже 8–10 тис. років тому й панувала до 1650–1750 рр. Основою економіки, культури, родини, політики є земля. Усюди панував простий поділ праці, існували визначені класи, влада була жорстко авторитарною, економіка – децентралізованою (натуральне господарство).

Цивілізації, що змінювали одна одну до Нового часу, використовували в повсякденному житті практично такий «набір» технічних засобів, що є комбінацією механізмів, відомих ще у

стародавності: колесо, клин, важіль, блок, гвинт – основа технічного арсеналу.

У XIX ст. відбувся вибух – промислова революція. «Вивільнена нею гігантська сила, що поширилася усім світом, – **«друга хвиля»** – змінила спосіб життя мільйонів». До середини XX ст. сили «першої хвилі» були розбиті і на землі запанувала *індустріальна* цивілізація. Технічним засобом її стало масове машинне виробництво фабрично – заводського типу.

Майже одночасно з перемогою індустріальної цивілізації на неї почала накочуватися **«третя хвиля»**. Вона несе з собою справжній новий спосіб життя, що заснований на поновлюваних джерелах енергії (сонця, вітру, припливів тощо), на новому житті, що може назватися «електронним котеджем», на радикально перетворених школах і корпораціях майбутнього. Цивілізація, що формується, несе із собою новий кодекс поведінки й виводить нас за межі концентрації енергії фінансів і влади. Вона може мати назву постіндустріальної, інформаційної або постісторичної, бо історія досягла максимуму свого розвитку, і усе, про що мріяв модерн, збулося у безальтернативному пануванні американської ідеї, мріяти вже немає про що.

«Другу хвилю» визначають стандартизація, спеціалізація, синхронізація, концентрація, максимізація та централізація. У цивілізації, викликаній «третьою хвилею», ці характерні ознаки індустріального суспільства змінюються протилежними. Стандартизацію змінює варіативність симуляції (імітації), спеціалізація тимчасова і протягом життя часто змінюється, синхронізація змінюється автономністю високотехнологічних виробництв.

Розвиток економіки найчастіше визначається ростом гнучкості виробництв, управлінських структур, що повинні відповідати новим мінливим умовам. Відбуваються зрушення в галузях охорони здоров'я, фінансів, бізнесу й засобів масової інформації, викликані зростаючою роллю інформації у всіх сферах життя суспільства. Нові технології прискорюють всі економічні процеси в суспільстві й заощаджують час. Інформаційна мережа починає шукати інформацію нового типу –

більш революційну.

Якщо сила є підставою розвитку доіндустріальної епохи, гроші – індустріальної, то знання – сучасного суспільства, що прискорюється. Знання найгнучкіше і в той же час найміцніше джерело влади. Тому перерозподіл знання, інтелектуальних ресурсів є найважливішим завданням сучасної цивілізації.

Технічний прогрес не був ні метою, ні навіть домінантою розвитку більшості існуючих в історії цивілізацій. Різні цивілізації мали своє лице й унікальну культуру. Ситуація стала стрімко змінюватися саме в Новий і Новітній час, коли техніка західної цивілізації одержала у своє розпорядження нові джерела енергії.

Джерела енергії:

1 хвиля: сили м'язів людей і тварин;

2 хвиля: вугілля, газ, нафта, атом – невідновлювані види палива;

3 хвиля: екологічні джерела енергії: сонце, вітер, вода.

Жодна держава світу більш не могла дозволити собі ігнорувати те, що відбувається у сфері техніки. Суспільство могло або загинути – це відбулося з автохтонними цивілізаціями Америки, або підкоритися Заходові – тобто стати, нехай і на час, його частиною (Індія), або залишаючись собою, намагатися адаптувати і впровадити в себе ті елементи культури Заходу, якими визначалася його міць. Тільки так техніка стає високоуніверсальним феноменом сучасної історії людства.

Формування інформаційних технологій

Звичайно, будь-яка техніка в усі історичні періоди була заснована на використанні сили людини або природи. Але для традиційного суспільства базовим залишався людський досвід, а творчість техніків не мислилася як створення «нової природи», а тільки як штучна реалізація закладених у світобудові вічних основ «фазис» (природ). Усе уже виникло, людська діяльність тільки виводила з прихованого стану способи природного улаштування. У цьому розумінні технічна творчість і у стародавньому світі, і в античності, і в середні віки була саме хитрістю, бо насправді діяти міг тільки Бог.

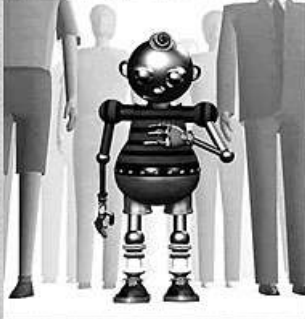
Тільки в Новий час людина починає розглядати природу як

автономне, практично нескінченне джерело матеріалів, сил, енергій, процесів, навчилася описувати в науці практичну сторону природних феноменів і ставити їх собі на службу. Природа стає сировинною базою, а життя суспільства стає людським ресурсом.

У Новий час починається технічна творчість як свідомий розрахунок сил (процесів, енергій) природи, свідоме пристосування їх для потреб і діяльності людини. В інженерії техніка створюється на основі знань природничих наук і технічних знань. Основні методи цього періоду – винахід та інженерне конструювання. Ці види інженерної діяльності потребують природно-наукової та техніко-експериментальної раціональності, виростають із антропоцентричної міфології цього історичного періоду. Тобто, вони є породженням часу, викликані до життя новою духовною ситуацією, в якій намагається відбутися, покладаючись лише на себе, людська особистість.

Новий час закінчується остаточним приборканням природи та індустріальною революцією. Починається епоха виробництва засобів виробництва. Новітній рівень людської діяльності націлений не на природу, а на виробництво знарядь для її перетворення. Новітня епоха базується не тільки на промисловості важкого машинобудування. Для її здійснення потрібні армії трудящих і управлінців, спаяних єдиною системою цінностей і вірою у своє особливе покликання. Три індустріальні ідеали: американський, нацистський і радянський – пропонують свою технологію зі створення суспільної мегамашини, рушійною силою якої є відповідно приватна вигода, національний інтерес або класова доцільність. Перемагає перша, бо пропонує найбільш ефективний спосіб використання суспільних механізмів та залучення людини до виробничої конкуренції зі створення єдиного соціотехнічного простору. Суспільство стає невіддільною складовою продуктивного циклу, що дозволяє здійснити перехід до інформаційного перетворення світу.

Витіснення людини з історії

Техніка у постсучасному суспільстві стає основним персонажем історичного процесу підкорюючи ідеали прогресивного розвитку людства: науку, економіку, культуру, ставлячи їх в залежність від технологічного розвитку та загальносистемного функціонування.

Постісторична доба породжує техніку не виробничу, а *творчу*. Технологічні комплекси стають деміургічними, тобто творцями нової реальності. Технології стають не виробничі, а моделюючі. Моделі не породжуються з природи, тепер вони пропонуються для неї як ідеальні зразки існування, як нова реальність. Цей процес став називатися створенням симулякрів – нових, самодостатніх і незалежних образів, речей і подій. Симулякри не з'являються зі світу, а пропонуються для нового способу його існування, придуманого людиною. Зміст речей стають інформацією, його не обов'язково розуміти, але ним потрібно уміти маніпулювати, креативно переінтерпретувати.

Інформація перетворилася на надзвичайно широке поняття, ставши в один ряд з такими категоріями, як матерія та енергія, і продовжує розширюватися і поглиблюватися. Інформація розглядається як унікальний ресурс, створюваний суспільством у процесі його життєдіяльності.

Так, головним початком світу, першоосновою усіх речей та явищ стає інформація. Вона постає як базова субстанція, першоматерія світу, що може оброблятися одним виробничим інструментом – комп'ютером, єдиним універсальним станком, загальносвітовим механізмом. Подана в цифровому форматі інформація стає універсальною сировиною в усіх галузях господарства й життєдіяльності людини. Суспільство починає функціонувати, як апарат, узгоджений з опосередковуючим пристроєм.

Інформація – це розгадані та подані за допомогою кодів сили природи. Маніпуляція нею створює нову технічну реальність – програмне середовище. Інформація дозволяє змоделювати природне середовище, в якому діють написані програмістами природоподібні процеси, що відбуваються на потребу людини, як ідеальна модель контрольованого та керованого світу.

В інформаційному просторі людина зачаровано покладається на вирішення технічних проблем технічними засобами, а ніяк не людськими. Коли кризові явища змушують шукати нові, альтернативні підходи, то технічна думка йде не в напрямку нової моралі, а в напрямку нової інженерії і створення:

- безвідходних виробництв;
- нових дружніх людині технологій (ЕОМ, екологічно чисті джерела енергії, вироби й машини з нетрадиційних матеріалів тощо);
- виробництв із замкнутими циклами;
- більш широкий розвиток біотехнологій.

Політична думка шукає вихід у *розробці системи* колективної відповідальності й обмежень (наприклад, відмова від виробництв, що руйнують озоновий шар, зниження викидів тепла і шкідливих речовин в атмосферу, воду тощо).

Інформація і знання

У масштабах сучасного світу цілісний світогляд стає майже неможливим. Горизонти стали настільки широкими, а глибини настільки глибокими, що вони вже давно створюють світ за межами людських можливостей. Кожен займається своєю справою, але ніхто не має загальної картини світу. Науковий розум працює за алгоритмом дешифровки природної мудрості: пізнавши її, він сам має стати мудрістю, тобто всеохоплюючим знанням, як і абориген, який, з'ївши серце ворога, здобував його сміливість, а з'ївши мозок – ставав мудрим.

Потік інформації змітає особистісне, досвідне сприйняття сенсу, він не потребує укоріненості у світі, він походить не від власного розуміння життєвої ситуації та стану речей, а походить від авторитету її автора з посиланням на чужий досвід із невідомим світоглядом.

Знання тепер означають поінформованість та операціональну вмільість. Оперування фактами або функціональні навички замінюють безпосередній людський досвід. Він має антропологічне походження, передбачає узгодження з сутнісним ядром особистості. Досвід відносний, тобто має у собі оцінку і ставлення, а також внутрішньо вкорінене знання і вміння співвідносити його з людським способом існування.

Оскільки інформаційне значення існує без переживання самого факту, без його походження і вкоріненості в житті, без способу його існування та узгодженості з іншими смислами, воно стає самодостатнім фактом і симулятивною реальністю. Актуалізується інший досвід – не власне речей і дійсності, а досвід використання інформації. Інформація відрізняється від знання саме своєю безвідносністю до людської оцінки. Інформація – це стерилізований особистісний досвід існування значення. Тип такого значення є високотехнологічним продуктом, що існує для машинного використання. Інформація – це значення, переформатоване для технічної обробки і узгоджене з програмним забезпеченням.

Інформація – це віртуалізоване значення.

Новий етап, що формується нині в розвинутих країнах техногенної цивілізації, називають по-різному. А. Тоффлер у книзі «Фуцурошок» із цього приводу справедливо зауважує: «Покли ще немає загальноприйнятої або цілком задовільної мови, щоб описати новий період соціального розвитку, до якого ми, здається, наближаємося».

Так, приміром, А. Турен називає суспільство, що формується, «програмним», оскільки, на його думку, воно не є результатом природно-історичного розвитку, а результатом рішень, політик і програм. Є й інші назви майбутнього суспільства – «посткапіталістичне» (Р. Дарендорф), «телематичне» (Дж. Мартін), «постцивілізаційне» (К. Боулдінг), «постекономічне» (В. Іноземцев), «суперіндустріальне» (А. Тоффлер), «постбуржуазне» (Дж. Ліхтхайм), «постмодерністське» (А. Етціоне), «технотронне» (З. Бжезинський) і навіть «всесвітнє село» (М. Маклюен). Але найбільш поширена назва сучасного стану суспільства – постіндустріальне, інформаційне, постісторичне.

3. Вплив техніки на науку і природу

Техніка використовує досягнення науки так, що різні сфери технічного знання поступово перетворились на «технічні науки», і ми повинні говорити не про «науку» чи «техніку», а про єдиний феномен сучасної науки та техніки. Людське сприйняття світу також опосередковується технічними можливостями. Дійсно, будь-яка шкала за своєю природою штучна. Технізований через годинник час стає механічним часом, втрачається живе дихання природи, а залишаються процеси та закони. Ритми часу стають не ритмами природи, а ритмами машин та технологічних процесів. Технізований простір також потрапляє в залежність від технічних можливостей пересування та зв'язку. Відстані долаються швидше й легше або й взагалі не відчуються.

Нарешті, фізичний експеримент постає як організований спеціальним чином штучний об'єкт, оскільки для його проведення ми завжди повинні технічно реалізувати умови експерименту. Швидше природознавство починає розумітися як вторинний наслідок техніки, ніж техніка – як застосування природних наук.

Підкорення природи технікою

У ХХ ст. з'ясувалося, що людська культурна діяльність досягла таких масштабів, що стала впливати на навколишню природу, змінювати її характеристики і закони. Отже, поняття природи повинне бути змінене. Природою повинні вважатися не тільки перша природа, але й симбіоз першої природи і людської діяльності (культури), тобто природно-штучне ціле.

Є ще одна культурна проблема – виявлення природи людської діяльності. «Людина стає руйнівником природи, – за Г. Батіщевим, – не тому, що людина занадто далеко відійшла від природи, стала далекою від природності і простоти, самодіяльною і самопрогресуючою силою, але, навпаки, тому що людина поводиться аналогічно безвідповідальній грубій природоподібній стихії».

Ще фантаст і філософ Станіслав Лем говорив, що магістральним шляхом розвитку для комп'ютерів буде моделювання

не інтелекту, а інстинктів і первісних потягів. Коротше кажучи, стогодні доводиться переглядати усі складові традиційної науково-інженерної картини світу, включаючи саму ідею інженерії. Зокрема, ця ідея має у собі і питання про можливість вирішення проблем, породжуваних науково-технічним прогресом, знову ж науково-інженерним, раціональним шляхом. Навряд чи це так.

Інженерія та її можливості

Зважаючи на обставини нової реальності, традиційна ідея інженерії вичерпала себе. У всякому разі, сьогодні необхідно формулювати ідею інженерії наново та переосмислити основні питання її перебудови. Як реалізувати сили природи (і першої, і другої), як використовувати їх для людини й суспільства, співвідносити це використання з цілями та ідеалами людства? Як вивільнити людину з-під влади техніки й не згубити саму людину?

Поряд із цими питаннями постає ряд проблем: чи можна забезпечувати гідний рівень існування мільярдам людей на планеті та зберегти природу планети? Як контролювати зміни, викликані сучасною інженерною діяльністю, проектуванням і технологією? Річ у тім, що більшість таких змін – зміна природних процесів, трансформація людини, неконтрольовані зміни природотехніки – піддаються розрахункові тільки на найближчий час, без бачення віддалених наслідків. Наприклад, уже зараз на регіональному, а тим більше планетарному рівні важко або неможливо прорахувати й контролювати викиди тепла, шкідливих речовин і відходів, зміну ґрунтових і підземних вод тощо.

Не легше одержати адекватну картину регіональних і планетарних змін техніки, інфраструктур, діяльності або організацій. Трансформація способу життя й потреб людини, що перебуває під впливом техніки, також не піддається повному опису, а надто точному прогнозуванню. *Є ситуація невизначеності.*

Самостійне життя техніки

У рамках сучасної технології склалися основні деміургічні комплекси, включаючи «планетарний», що впливають на при-

роду планети загалом. Важливо звернути увагу, що, розвиваючись у рамках технології, інженерія стає більш стихійною, неконтрольованою й багато в чому деструктивною силою.

Набуває сили закон В. І. Кудріна: «Закон технобіологічної подоби». В. І. Кудрін показав, що при масовому проектуванні та виробництві технічних виробів, кожний з яких фіксується в документах (проектних, технологічних, експлуатаційних), технічні вироби починають «поводити» себе як біологічні особи в популяціях. Іншими словами, щодо таких популяцій технічних виробів можуть бути сформульовані закони, подібні біологічним.

Постановка інженерних задач визначається тепер не стільки необхідністю задовольнити найближчі людські бажання і потреби, скільки реалізувати можливості техносфери, яка через соціальні механізми формує відповідні до цих можливостей потреби, а потім і «техногенні» якості й цінності самих людей.

Негативні наслідки інженерної діяльності роблять свій «внесок» у три основні види кризи:

- 1) руйнування і зміна природи (екологічна криза);
- 2) зміна й руйнування людини (антропологічна криза);
- 3) *неконтрольовані* зміни: організацій, соціальних інфраструктур (криза розвитку).

Георг Пітт ставить питання: «Чи можна забезпечити виживання людини як виду чи вже занадто пізно? Доки продовжується технічна експансія і безвідповідальна, нещадна експлуатація природи, економічне зростання буде означати збиток для нашої біосфери і навіть її руйнування».

4. Людина в технологічній реальності

Глобалізація супроводжується нагромадженням інформації про громадян, їхню поведінку, а також створенням електронних баз даних про їхні біометричні параметри, структуру ДНК, відбитки пальців тощо. За оцінками експертів до 2015 року такі дані про 75 % жителів планети будуть знаходитися в закодованому вигляді в єдиній системі. Таким чином різко зростають можливості втручання в особисте життя громадян і маніпуляцій їх вчинками.

Усі ЗМІ світу через технології впливу вам чітко і ясно диктують, що ви хочете. Задають програму вашого життя за принципом: бути – значить мати. Відповідно до цього принципу усе, що вигідно, що приносить фінансовий прибуток, те і морально; бідність – порок; багата людина – хороша людина, бідна людина – погана людина; любити та поважати треба за багатство і його зовнішні ознаки.

Не підкоритися наставництву реклами дуже важко, практично неможливо, тому що рекламовані «модні» товари стають предметами першої необхідності, які люди змушені купувати під страхом втрати свого соціального статусу на конкурентному ринку, на роботі і на відпочинку. Інакше, не маючи, ви не цілком людина. Виробництву підлягають загальнолюдські цінності. Життя, робота, здоров'я, кохання, свобода, краса працюють як джерела енергії в замкненому циклі суспільного виробництва. Виробництву підлягає і споживач, який продукує можливість виробництва саме тим, що споживає вироблене і створює потреби.

Колосальне значення, що надається різноманітним людським потребам, пов'язане з життям у технологічному середовищі. Спосіб існування людини у такому середовищі породжує споживацьке суспільство. Характерно, що зменшується обсяг роботи, спрямованої на природу, а зростає обсяг роботи, спрямований на обслуговування людини.

Зайнятість у сфері обслуговування перевищує зайнятість у промисловому виробництві. Тобто виробництво для виробника більш важливе і більш прибуткове. Подібно тому, як у ХІХ ст. відбувся технічний переворот і на перший план вийшла важка індустрія – виробництво засобів виробництва, так і через сотню років відбувається антропотехнічний переворот, що виводить людину на новий технологічний рівень.

Вплив технічного розвитку на людину і її спосіб життя істотний: повна залежність людини від технічних систем забезпечення (починаючи від квартири) і технічних ритмів, яким повинна підкорятися людина (виробничі, транспортні, комунікаційні) тощо.

Індустрія розваг – сприяє амнезії щастя, поширюється ще

один хірургічний інструментарій створення нової людини. Про такий людський стан байдужого егоїзму поет Є. Євтушенко говорить: «Проклятое духовное здоровье, как много есть здоровяков, страдающих отсутствием страданий».

Краса в антропотехнічному суспільстві вже не є внутрішнім станом, особистісним образом, а стає одним із технопродуктів, що моделюється усіма можливими засобами – від медицини до іміджевих технологій. Відбувається зборка людської індивідуальності на замовлення, людина може вибирати не тільки корекцію фізичних вад та рис обличчя чи фігури, вона може вибирати навіть колір шкіри (приклад Майкла Джексона) або власну стать. Використовується все – від спорту до пластичної хірургії, генної інженерії, плацентарної косметології, омолодження за допомогою стовбурових клітин тощо.

Людина рухається у напрямку народження нової, більш ефективної тілесності. Людська тілесність має бути функціонально переоснащеною і узгодженою з технологічним світом. Дослідники виділяють такі три напрями реалізації постлюдини – це **кіборг**, **мутант** і **клон**. Їх фантастичні прообрази широко представлені різними персонажами у кіноіндустрії. В усякому разі, людське тіло має стати більш технологічним, щоб вийти за межі своїх можливостей. Тіло повинне:

- відновлюватися за допомогою техніки;
- бути багатофункціональним та ефективним;
- вийти із просторово – часової залежності.

Головна обіцянка техніки – це створення системи щасливого суспільства, тобто суспільства добробуту. Щастя – основний ідеал прогресивного суспільства. У технізованому суспільстві попередні покоління задають розвиток наступним. Приріст щастя, тобто суспільних благ, зростає разом із тотальним утвердженням системної життєдіяльності людства.

Система як духовна основа реальності

Техніка в постсучасному суспільстві стає основним персонажем історичного процесу. Вона підкорює ідеали прогресивного розвитку людства: науку, економіку, культуру, ставить їх у залежність від технологічного розвитку та загально-

системного функціонування. Ж. Елюль уводить поняття **системи як автономної технології**. «Система, – вважає він, – є сукупність елементів, взаємопов'язаних між собою таким чином, що усяка еволюція одного з них викликає еволюцію усієї сукупності, а усяка зміна сукупності позначається на кожному з елементів».

Технологічна система характеризується:

- *автономією*, тобто переорієнтацією з інструментальних функцій на власний розвиток;
- *універсалізмом*, тобто поширенням на усі сфери життєдіяльності;
- *тоталітарністю*, тобто придушенням спротиву технізації;
- *автоматизмом*, тобто вирішенням усіх проблем тільки засобами самої техніки.

Технічна система зростає ніби під дією певних внутрішніх сил і без вирішального впливу людини. Так, наприклад, різні типи суспільних систем конкурують між собою, яка з них зможе створити краще середовище та ефективніші умови для розвитку техносфери, перетворюючись, таким чином, на побічний продукт розвитку технічної системи.

Саморозвиток техносфери означає переформатування людської природи, переінтерпретацію її з огляду технічної узгодженості, тобто те, що називається рефреймінгом, але застосоване до усього історичного процесу, коли людське розглядається в контексті техногенезу і є маточним середовищем для народження технологічної природи. Власне, протолюдина постісторичної доби є результатом віковичної мрії цивілізованим шляхом позбутися «людського, як надто людського» (Ніцше) і вийти за межі власної недовершеності, створивши нову природу, використовуючи антропологічну сировину та технологічну реальність як точку опори для світового перевороту.

Техніка є засобом без мети, точніше, людина не є метою техніки, а сама техніка стає метою, що прагне позбутись людини у процесі «техноценоза», асимілювати її існування. Класичний підхід до людини говорить про поєднання в ній двох природ – земної та божественної – засобами особистісного буття. Проте

техніка пропонує шлях відмови від надприродного статусу і переформатування природного у процесі «техноцинозу».

Система виробництва від технічної перейшла до антропо-системної, де людина зайнята самовідтворенням як підсистемної одиниці. Відбувся перехід від техногенного суспільства до суспільства, де виробництву підлягає людяність у системному контексті функціонування машин і де «гуманізована людина» стає результатом технологічного процесу. Таким чином система вже не залежить від «людського фактору», бо цей фактор вона сама продукує в конкретно-утилітарних «професійних якостях».

Походження влади й порядку повинне привести до питання про походження системи. Але система існує «сама по собі», бо потаємним залишається образ, що стоїть за нею. Системність – це упорядкованість буття, але куди веде такий порядок, хто ним керує і в ім'я кого таке улаштування – питання відкриті. Відсутність відповіді не скасовує пріоритету особистісного початку в історичному розвитку, але свідчить про його принципову прихованість і підказує багатьом філософам вбачати тут апокаліптичні сенси.

Наприклад, ідеї французького філософа Ж. Бодрійара стали основою кіноепопеї «Матриця», де система виступає в образі багатопланової віртуальної реальності, що продукує симулякр реальності. Головний герой фільму Нео виймає диск із програмою з його книги «Симулякри і симуляція».

Людське існування у світі є життєвим джерелом системи, її джерелом живлення, і система розгортається за образом і подобою людини. Вона переймає принципи людського існування, росте і прогресує разом із суспільним і духовним ростом соціуму, поглиблюється й ускладнюється разом із пізнанням психічних можливостей людини. Система дає людині порядок і простір свободи, в якому вона може досягати вищої самодосконаlostі. Нео ніби виринається з системи, обравши червону пігулку свободи, але йти йому нікуди, і він може лише розбудувати систему, ставши вільним радикалом системної еволюції.

Самобутність вольового початку найяскравіше виражається у системі, якій воно потурає. Система не може бути досконалою без механізму самозаперечення, що лежить в основі її розвитку. Творча й вільна людина – найвище благо системи. Що б не робила людина, система забезпечить її сенсом, законом, правом. Треба просто не боятися й довіряти системі, тоді усе буде дано.

У рамках сучасної технічної дійсності людина уподібнилася деміургові: за власними задумами вона творить необхідні їй «деміургічні комплекси», «світи» (головним чином технічні). У другій половині ХХ ст. деміургічна активність людини досягла таких масштабів, що зрівнялася з геологічними та космічними факторами (процесами). Іншими словами, людина перетворилася на «планетарного деміурга», але творчість цього науково-технічного бога, схоже, стала загрожувати життю на Землі. Звичайно, у формуванні такого розвитку подій винні не тільки наука чи техніка, значну роль тут відіграли, наприклад, як бажання й воля новоєвропейської особистості реалізувати свої ідеали, розвиток іманентних механізмів влади, формування масової культури і сфери споживання та інші.

Підбиваючи підсумок, зазначимо, що новий образ світу вибудовується на раціональних засадах і раціональними засобами, проте призводить до парадоксального вибуху ірраціональності, що дозволяє говорити про нерозумність технічного суспільства в цілому. У цьому викривленому просторі кожна раціональна й доцільна річ у сукупному існуванні стає шедевром безумності та ірраціоналізму, що витісняє людяність за межі часу і простору та перетворює її на функціонально-залежну річ технічного розвитку.

Інформаційні джерела: 1, 3–6, 8, 10, 11, 13.

Тема 17. Філософія господарства

План

1. Особливості господарства ранньої історичної епохи.
2. Тенденції розвитку господарства до новітнього часу.
3. Особливості господарства постіндустріального суспільства.
4. Людина як предмет технологічного виробництва.

Теми рефератів

1. Причини виникнення капіталістичного господарства у В. Зомбарта і М. Вебера.
2. Мета господарської діяльності людини у М. Булгакова.
3. Господарство в постісторичну добу за роботами Ж. Бодрійя-ра «Система речей» і «Символічний обмін і смерть».

Запитання до теми

1. У чому полягає мета господарства в різні історичні епохи?
2. У чому полягає перевага витратного господарства над прибутковим?
3. Що має на меті ідея «необхідного достатку»?
4. Які риси християнської економіки, за Булгаковим, сьогодні реалізувати легко, а які важко досяжні?
5. Що втратила, а що здобула людина у процесі переходу від кріпосництва до капіталізму?
6. Що позитивного принесло для людського існування господарство Нового часу?
7. Які риси на Вашу думку є визначальними в постіндустріальному господарстві? Чому?
8. Що є головним рекламним продуктом?
9. Які зміни відбулися у сфері грошового обігу, чи є в них майбутнє?
10. Чому людина стає головним інструментом і джерелом інформаційного господарства?
11. Як можна протистояти перетворенню індивіда на дивіда?
12. У чому проявляється масове виробництво одиничного?
13. Які існують загрози для людини в суспільстві споживання?
14. У чому полягає прихований сенс маркетингу? Наведіть приклади.
15. Чи згодні ви з тезою, що імідж є тільки імітацією людяності?

Ключові поняття: господарство, виробництво, споживан-

ня, домострой, економіка дару, потlach, автаркія, симулякр, дивід, «віртуалізм», реклама, імідж, маркетинг.

1. Особливості господарства ранньої історичної епохи

Із давніх часів економіка розуміється як управління господарством для забезпечення людських потреб. Але не можна забувати той момент, що людські потреби не зводяться до підтримки життя фізичного подібно тваринним потребам. Людина не вбудована у природу, не належить ніякому ареалу існування, а сама пристосовує до себе й обживає свій світ, освоює його. Людина приймає цей світ і таким чином відкриває своє особистісне буття, тож, саме воно і є основною метою господарства.

Економіка – (з гр. οίκοςομοζ – мистецтво вести *домашнє господарство*) – сфера творчої діяльності людини, в якій реалізується *Господній дар* людині – особистість. Приймавши його, людина і світ приводить до особистісного буття. Разом із тим, світ розуміється як простір, що охоплює земне і небесне, складає єдність вічності і тимчасового існування, внутрішнього і зовнішнього, духовного і фактичного буття.

У попередніх темах господарство розглядалося у контексті світогляду, коли мова йшла про людські можливості використовувати знаряддя праці; у контексті історії філософії, коли послідовна зміна епох давала новий спосіб господарського життя; у контексті проблем суспільства, природи, техніки. Тепер дійшла черга розглянути господарство саме по собі, його ранні історичні етапи й альтернативні форми (не прибуткове, а витратне) та, найважливіше, поміркувати над характерними рисами сучасного стану господарства, наскільки вдається людині реалізувати його первісне призначення.

Із первісних часів господарювання у світі покликане підтримувати життя людини не тільки тілесно, але, насамперед, духовно, забезпечити культові можливості поєднати простір священного і буденного, поєднати предків і тих, кому вони дали життя. Словом, господарство дає можливість здійснити єдність Бога, людини і світу, а вже як людина використовує ці можливості, це й задає культурний спосіб існування. Ті наро-

ди, що у прадавні часи мали бідний духовний світо, пішли в нікуди, не залишивши по собі ніяких слідів. До нас дійшли, більшою мірою, археологічні дані про ті племена, які свідомо прагнули прорватися у вічність на межі своїх зусиль, відбулися як люди, а не існувати природними організмами.

Тож якщо теозис (обоження) визначити як кінцеву мету людського господарювання, то до нашої ери обожнювалася уся природа. Із реалізації людських прагнень до вічності народжується наскальний малюнок, виконаний кольором охри, що схожий на колір крові,

Охра очень часто, почти повсеместно используется кроманьонцем как в заупокойном ритуале, так и при иных религиозных обрядах. Она символизирует кровь, жизнь и, говоря словами Э. О. Джеймса, «выражает намерение оживить умерших через соединение с веществом, имеющим цвет крови».

для здійснення жертвопринесень освоюється вогонь.

У ведических ариев плоть мертвецов не отдавалась на съедение птицам, а предавалась огню погребального костра, который переносил ее на небо (огонь этот так и именовался — переносчик плоти, кровавь вахана), а с несгоревшими костями совершали погребальный обряд.

В тех случаях, когда захоронения производились под открытым небом, мы находим на заупокойных алтарях толстый слой золы. В Нахал-Орене он достигает полуметра... Огонь возносится от земли к небу, и объект жертвы натуфийцев (Нахал-Орен — одно из натуфийских поселений Палестины) имел небесную природу.

[Зубов А. Б. История религий. Книга первая: Доисторические и внеисторические религии : Курс лекций. — М., 1997. — с. 252.]

Полювання на великих звірів – від мамонтів до печерних ведмедів – відбувається не задля харчових потреб, як інколи тлумачать, а саме для здійснення жертвопринесень добуваються їхні могутні скелети. Для племінного життя вистачало їжі більш доступної, без ризику для життя у небезпечному полюванні з невідомим фіналом. Разом з тим, великих тварин плем'я не могло швидко з'їсти, а запах крові приваблював безліч хижаків, що теж наражало на небезпеку. Археологічні розкопки доводять саме релігійне призначення залишків великих і могутніх тварин, образ яких був призначений земними засобами здійснювати пошану вищого Бога, що приймав під

захист душі померлих.

За два тисячоліття до регулярного землеробства у донеолітну добу людина використовує борошно і злаки для жертвопринесень, що також свідчить про культове походження культури, коли віра спонукає до розкриття її господарських можливостей.

«...на материковом основанні обнаружено и «святилище» – сравнительно большое здание, состоявшее из двух помещений. В его полу находились круглые обмазанные глиной ямы для хранения зерна, рядом лежали ступки и песты для растирания зерен в муку. Повторю, что все данные современной палеоантропологии единодушно свидетельствуют против существования в Палестине IX тысячелетия до Р. Х. земледелия.

Если земледелия еще не существовало, то предметы, связанные с хранением и обработкой зерна, предназначенные для дикорастущих злаков. Но почему находки сделаны в «святилище», а не на хозяйственном дворе, где больше пристало располагаться мукомольному производству?».

[Зубов А. Б. История религий. Книга первая: Доисторические и внеисторические религии : Курс лекций. – М., 1997. – 344 с.]

Андрій Борисович Зубов (народ. 1952 р. у Москві) – док. Іст. наук. Звільнений з МГІМО за підтримку України в 1914р.

Спочатку випечений хліб був елементом ритуалу, а вже пізніше увійшов у повсякденну практику харчування. Зерно, як відомо, є символом смерті та воскресіння. Подібно до нього людина продовжує себе в своєму потомстві. Досліджуючи первісні культури, А. Зубов приходить до висновку, що символічне використання рослин привело до їх одомашнення й широкого використання в якості їжі.

Опресноки – бездрожжевой хліб – это дальнейшее развитие ритуальной пищи. Они возникают от непосредственного соприкосновения с огнем смеси муки с водой. Огонь – переносчик жертвы, соединил с небом победившее смерть зерно.

[Зубов А. Б. История религий. Книга первая: Доисторические и внеисторические религии : Курс лекций. – М., 1997. – с. 103.]

Також і осіле життя, згідно археологічних даних з донеолітної доби, починається за дві тисячі років до появи землеробства. Осілість була викликана потребою зберігати останки померлих предків і живий зв'язок з ними, а не поява землеробства привела до осілого життя, як інколи вчать.

Господарство як дар

Серед досліджень раних форм господарювання зацікавленість викликає тип економіки, заснованої на дарунках і на витратах, а не на привласненні, збереженні та накопиченні. Якщо людина чимось користується, то це виявляє її недостатність і неповноту її саомбуття. Використання є свідченням рабського положення у ставленні до світу та у ставленні до тих речей, які добуваються людиною для повноти її буття, завдяки яким вона стверджується, через які отримує задоволення. Принижується не тільки статус людини, але й тих речей, якими вона скористалась, тому що принижується цільова причина усього світу. І усі його безкраї простори, дивна краса й витончена будова існують для того, щоб людині принести задоволення. Чи може людина зруйнувати безвихідь споживацького замкненого кола?

Відповідь може бути позитивною, якщо пам'ятати, що людина існує не сам на сам зі світом, а передстоїть Богу, який і дав їй цей світ, зробив його даром. Але якщо дар не має адекватної відповіді, то він стає принизливим. Що може людина запропонувати у відповідь, якщо все, що вона має, їй даровано? Відповідними можуть бути такі ж безцінні речі як вірність, щира пошана і вдячність.

У жертвопринесенні використовуються й витрачаються не речі, а зв'язки, якими людина пов'язана зі світом. Якщо перший результат (продукт, плід), найкраща частина – будь то сніп пшениці чи ягня – присвячується Богові, проходить ритуал освячення, то й інші речі отримують відповідне призначення, а отже виправдовується і все господарство.

М. Мосс у своїй фундаментальній роботі «Нарис про дар» (1925 р.) одним із перших проаналізував дар, подарунок, механізми дарування як явище, що має унікальну економічну

логіку, яка охоплює абсолютно усі аспекти соціальних відносин і культури в цілому. Аналіз величезної кількості емпіричного матеріалу дозволив Моссу показати специфіку економічного змісту символічного обміну на прикладі суспільств, у яких відсутні товарно-грошові відносини.

У процесі досліджень ритуальних практик, він фіксує системи суспільних обмінів, які характеризуються детально регульованими звичаями, ритуальними діями. Яскравим прикладом «дарувальної» економіки Мосс вважає ритуал потлач, що одержав найбільше поширення серед деяких індійських племен. **Потлач** характеризується надзвичайно інтенсивним суперництвом у взаємному обдаруванні, в результаті чого цінності, що курсують усередині спільноти, перерозподіляються мирним шляхом. Безглузда, на перший погляд, марнотратність обрядових практик прихована, на думку М. Мосса, у традиційній людській потребі в солідарності.

Змагання у прагненні роздати інколи досягають такої напруги, що призводять до навмисного знищення подарунків: «У ряді випадків потлач ні дарують, ні відшкодовують, а просто нищать, прагнучи не створювати навіть видимості бажання одержати що-небудь назад. Спалюють ящики риб'ячого жиру або китового жиру, спалюють будинок і величезну кількість ковдр, розбивають найдорожчі мідні вироби, викидають їх у водойми, щоб придушити, принизити суперника своєю щедрістю».

Дарунок у потлачі не є у повному розумінні слова безкорисливим, а існує для того, щоб *викликати хід у відповідь*. Однак, відповідний хід також покликаний зміцнювати єдність співтовариства. Ідеальний дарунок повинен бути більш щедрим і вартісним та не визначеним у часі. Він передбачає таку ж щедрю, несподівану й непередбачувану відповідь. Тож і виходить, що цей обмін дарунками часом переростає у справжню «гонку озброєнь», у якій обидві сторони несуть хрест взаємного жертвопринесення заради збереження й розвитку людських взаємин.

У таких цивілізаціях також існує інтерес, але не в такому

вигляді, як у наш час. У них збирають, але щоб витратити, щоб «зобов'язувати», щоб мати «відданих людей»... У них повертають із надлишком, але саме для того, щоб принизити першого дарувальника або учасника обміну, а не для того, щоб відшкодувати йому витрату. Здобувається статус і влада, підтримується ієрархія й кожен отримує власну вигоду, тож розуміння *прибутку* в давніх спільнотах своєрідне.

В економіці дару обмін із необхідністю спрямований на те, щоб інтегрувати кожного учасника співтовариства в систему суспільних відносин, спрямованих на зміцнення спільноти як цілого, представляючи, таким чином, певну модель «складання», подолання фрагментарності, роздробленості світу.

В економіці дару люди займають визначне місце, а речі й товари вторинні, оскільки обміни залежать від міжособистісних стосунків, співвідношення статусів тощо. У товарно-грошовому обміні, навпаки, речі формують відносини між суб'єктами обміну, тобто речі домінують над людьми.

Проте, не дивлячись на всі досягнення і здобутки людського духу у давні часи, людина живе у становленні речей і круговерті природних циклів. До нашої ери вона не мала самоусвідомлення себе як особистості. Вона була розчинена у світі речей, олюднювала свій космос. Усе, чим вона користувалася у своєму житті, отримувала надприродну свободу існування – включалася в історію, але не вона сама. Так, наприклад, камінь отримує власне ім'я, стає і зряддям, і матеріалом для творчості особистісних сил, які закарбовуються у кам'яних громадах або витончених мініатюрах. Особистісне здійснюється не власними засобами віри, мудрості та любові, а опосередковано через зовнішній світ, що розкриває творчі можливості людини, але приховує її походження.

2. Тенденції розвитку господарства до новітнього часу

Наша ера починається з *одкровення про те, що людина є особистістю*, і це є вихідною точкою й кінцевим призначенням її життя. У цей час, у **епоху Середніх віків**, людина усві-

домлюється як образ Божий, який не тільки зберігає в заповідях закону своє природне існування від безчинства, гріха і смерті, але й прагне більшого. У межах своїх задатків вона прагне богоподібності й тим самим здійснює своє призначення вирватися із тотожності світовому буттю.

Головним надбанням середньовічної людини стає її вічна душа, що спасається у взаємній співпраці з Богом. Як говорить прислів'я, людина діє, а Бог здійснює, бо він є Спаситель і Податель життя, якого прагне людина наявними засобами. Обожнення відбувається особистісними зусиллями і спрямовується на входження в Царство Боже, що є всередині людської душі.

Цей надзвичайний духовний поворот призводить, відповідно, до суттєвих змін у господарській діяльності. Людина вже не може бути рабом, тобто річчю природного походження, нею не можна розпоряджатися як істотою серед інших природних істот, навіть якщо вона не має високого соціального статусу або визначних індивідуальних якостей. *Люди стають рівними між собою, наскільки можуть бути рівні діти люблячого Отця, але звичайно не рівні за природою-матір'ю, маючи різну першість і різні здібності.*

За твердженням О. Лосєва, середньовічне християнство загалом стоїть не на ідеалістичній чи романтичній, а на суто виробничій позиції. Продуктом виробництва тут є тільки особистість і душа, а під додатковою вартістю слід розуміти входження цієї душі з тимчасового буття у вічне. Середньовіччя трактує своє виробництво як порятунок душі і цій меті підпорядковує всю свою історію, всю свою життєву практику.

Принцип віри в абсолютну особистість стосовно душі вів до спасіння душі, стосовно тіла вів до *ідеї необхідного достатку*, стосовно праці – до ремесла, стосовно виробничих відносин – до кріпосництва. Господарські принципи кріпосного права будувалися на нормах необхідного достатку, що передбачав *автаркію* (економічна незалежність, самостійне виробництво найважливіших продуктів споживання. Термін «автаркія» розуміється як прагнення до відособлення, схильність до намісництва, означає самодостатність).

«... каждая крестьянская семья должна получить столько усадебной земли, столько пахотной земли, такую долю общинного выгона и общинного леса, в какой она нуждается для своего пропитания. Этой совокупностью производственных возможностей и средств производства и была древненемецкая гуфа*, которая достигла законченного развития в германском Gewanndorfe [нем. сельском наделе], но по своей основной идее встречается также и во всех поселениях кельтских и славянских народов. Это означает, таким образом, следующее: форма * Земельный надел изменявшейся величины. – Прим. перев. и размер отдельного хозяйства определяются формой и размером потребности, считающейся твердо данной. Вся цель хозяйствования есть удовлетворение этой потребности. Хозяйство подчиняется, как я это назвал, принципу покрытия потребностей.

Зомбарт В. Буржуа. Евреи и хозяйственная жизнь / Перевод с нем. – М. : Айрис-пресс, 2004. – С. 24.

Видатний німецький історик, соціолог і теоретик економіки **Вернер Зомбарт** (1867–1941) відомий своєю полемікою з М. Вебером стосовно походження капіталізму на Заході.

Зомбарт констатує, що прагнення до прибутку в епоху Середніх віків має зневажливий характер, будь-яка пристрасть до наживи й бажання грошей збувається за межами виробничого процесу. Люди біжать у копальні, шукають скарби, займаються алхімією та чаклунством, щоб добути гроші, тому що їх не можна добути повсякденним господарюванням.

Характерна риса господарювання – це слабо розвинуті навички обліку, точного виміру величин і правильного маніпулювання цифрами. Це стосується навіть купецької справи. Прагнули бути достойними, але не прагнули бути «точними». Обходилися завжди тільки приблизним описом співвідношення величин. Середньовічні розрахунки велися дуже приблизно й не повинні були «сходитися», неухильність і арифметичні помилки у веденні розрахунків зустрічаються на кожному кроці. Складається враження, що людям того часу тримати в голові цифри та розрахунки, хоча б короткий час, було неймовірно важкою справою, як тепер дітям.

Немає ні сліду любові до господарства або до господарської праці. Це проявлялось у тому, що число свят протягом року було величезним. Цікавий огляд чисельності свят у гірників Баварії протягом XVI ст. дає Г. Пітц. За його даними, у різних випадках з 230 днів було 123 робочих і в роботі не квапляться. Немає зацікавленості у стислих термінах виконання або у виготовленні більшої кількості речей протягом певного часу.

Вивчення вітчизняної моделі християнської ідеї економіки, що панувала з X ст., дозволяє С. Булгакову виявити кілька основних рис.

Перший принцип – *господарство як явище*, насамперед, *морального і духовного виробництва*. Орієнтація на певний духовно-моральний порядок. Господарюючий суб'єкт, за цим принципом, – голова господарства, Дому, а сам процес господарства визначається як *Домострій*.

Другий принцип – *автаркія* – орієнтованість господарських одиниць і системи в цілому на замкнутість, самодостатність.

Третій принцип – *некорисливість* і самообмеження. Спрямованість не на споживчу експансію (постійне нарощування обсягів і видів товарів, послуг як самоціль), а на систему особистісних стосунків.

Четвертий принцип – трудовий характер господарської діяльності.

П'ятий принцип – ставлення до власності як до *функції праці, а не капіталу*.

Шостий принцип – трудова й виробнича воля. За цим принципом, російський підприємець відчужував частину своїх прав на користь трудових колективів.

Сьомий принцип – перевага моральних форм примусу до праці над матеріальними.

У традиції православної християнської економіки головна мета господарювання – людське життя та призначення людини в контексті буття Всесвіту. У цьому сенсі будь-яка форма економічної діяльності або виправдовує і рятує, або є згубною для душі людини, а, отже, і для всього світу. Виходячи з тако-

го трактування, будь-яке земне господарство розглядається з погляду його корисі для душі. У цьому сенсі, *людський, господарський «Ойкос» природно співвіднести з божественним «Ойкосом»*. Грецьке слово «ойкос» означає господарювання, організацію дому, домострій, який був для людини впорядкованим простором, мікрокосмосом, світом.

Виходячи з учень отців православної Церкви, господарська діяльність людини повинна бути вільною, щоб бути моральною і у повному значенні цього слова розумною. Логіка, характерна для православно-християнської антропології, стверджує істину, яку значно пізніше «відкрили» економісти часів А. Сміта: праця є головним чинником створення благ і джерелом добробуту людини й суспільства. Але «спасіння», есхатологія економічної діяльності досягається лише в тому випадку, якщо суб'єкти «воцерковлені» і своїми справами виявляють віру, працюючи заради Христа.

Епоха Нового часу – це період, коли з'явилася необхідність подивитися на людину як істоту природну, її глибокий і різноманітний внутрішній світ, де відбувається зустріч природного і божественного, звернути увагу на те, як природа існує сама по собі.

Це час, коли постала потреба зробити ту саму справу стосовно природи, яку проробили святі отці стосовно вірного розуміння Бога. Вони визначили догматичні формули розуміння природи, людини, історії, життя, смерті, ікони тощо у ставленні до Бога. А тепер, потрібно було ту саму роботу зробити у ставленні до світу. Бо іконний образ пишеться природними фарбами, смерть забирає тіло людини, життя має біологічні і соціальні форми, історія йде у часі, природа існує закономірним чином. І головне, якою буде людина – власник чи розпорядник, священик чи маг, майстровий чи чаклун, – а відтак, які її методи у ставленні до самої себе і до свого світу. Ці питання постали для людського духу в цю епоху.

В епоху Нового часу людська особистість бере на себе функції абсолюту, прагнучи охопити усю нескінченність буття. Але ясно, що природно обмежена особистість фактично зовсім

не здатна обійняти нескінченність усіх часів і просторів, що тільки були, є і ще будуть. Таким чином, особистість із необхідністю перетворюється на постійне становлення, прагнення, шукання. Вона мріє охопити нескінченність якщо не відразу, то поступово. Людину захоплює лихоманка прогресу, постійних пошуків, досягнень, увесь невгамовний духовний авантюризм, спрага і жадібність знання, почуттів, відчуттів, вольових зусиль, наживи, багатств тощо.

Людина перестає бути кріпаком, а стає простим працівником, який тепер вільно продає свою працю. Тепер уже купується не сама людина, як за рабовласництва, не її причетність до землі, як у Середні віки, а лише окремі її функції, що матеріалізувалися в результатах праці. Так жива робоча сила перетворюється на товар. Капіталізм заснований на раціоналізації праці й раціоналізації виробництва.

Максимально явлений образ людського існування на цьому етапі – це людський суб'єкт, що конструюється та використовується у своїх атрибутивних характеристиках (*attribute* – невід'ємна властивість, частина, додаток, необхідні для забезпечення цілісності). Тобто, на перший план виходить науковець і підприємець, той, хто розробляє і той, хто пускає в обіг людські характеристики для найбільш ефективного їх використання, спрямованого на отримання прибутку і прогресу.

Підприємець тепер переслідує особливі цілі безкінечного збагачення й накопичення. Його цікавить не абсолютний розмір наживи, а сам процес накопичення. Підприємство повинне бути так організовано, щоб воно забезпечувало незмінне збільшення накопичення. Для цього потрібно, щоб крім покриття усіх витрат на сировину, обладнання, зарплату, ще залишався особливий дохід, який би міг бути запущений знову у виробництво для повторення операції накопичення. Таким чином, поняття додаткової вартості впливає із поняття автономного суб'єкта у виробництві.

У Новітній час важливою стає не людина сама по собі, а її суспільні можливості. Індустріальне виробництво, що здійснювалося зусиллями величезної кількості людей, об'єднаних єдиною метою, розкриває нові горизонти перетворення внут-

рішнього і зовнішнього світу. Духовне порив устремління до історичного людського задуму звучить у гімні авіаторів:

*Мы рождены, чтоб сказку сделать былью,
Преодолеть пространство и простор,
Нам разум дал стальные руки-крылья,
А вместо сердца — пламенный мотор.*

Середньовічні прагнення Царства Божого епоха Новітнього часу переплавляє на побудову земного раю, використовуючи розгадані наукою закони природи й колективну організацію індивідуальних зусиль.

Лосєв Олексій Федорович (рос. *Лосев Алексей Федорович*, 1893–1988) – відомий російський філософ, викладав у полтавських вузах після заслання до радянських таборів Біломорканалу.

«Радянська влада перетворила свято Преображення Господнього на своє свято, на день Індустріалізації. Тут справа не більше і не менше, ніж у спасінні душі. Саме цією задачею зайнятий соціалізм, тільки розуміючи під душею економіку, а під спасінням – індустріалізацію і безкласове суспільство» (Лосєв О. Ф. «Із доповнень із діалектики міф»).

Можливо, тільки дві світові війни стали останнім рятувальним засобом для самої людяності. Якщо неможливо людиною жити, то можливо людиною померти. Страшні жертви сотень мільйонів людей тільки й виправдовували існування світу перед Господом, бо безліч цих загиблих, незважаючи на зовнішні умови неможливості спасіння, стали мучениками. Вони пожертвували собою заради визволення рідної Землі, добровільно віддали своє життя за життя ближніх, тож все-таки здійснили справу, гідну спасіння.

Засоби самоорганізації розгортаються в абсолютизовану продуктивну систему. Таким чином, європейський принцип автономної особистості приводить до апарату капіталістич-

ної/соціалістичної/націоналістичної системи, що розвивається, відповідно, у флагманів: США, СРСР та Німеччині. Система, як особлива соціальна мегамашина, налаштована на оволодіння та перетворення природою, разом з тим, починає домінувати й над людським існуванням, виробляючи ідеологічні продукти: свободу, розум, честь, совість та інші характеристики суспільного духу. Перемогу, врешті, отримує капіталістичний ідеал, який більш укорінений у матеріальному виробництві, не скутий конкретною постаттю вождя, менш залежний від людського фактору, але холодно прагматичний у використанні особистісного початку.

3. Особливості господарства постіндустріального суспільства

У другій половині ХХ ст. відбувається перехід від індустріального виробництва до постіндустріального. Основою індустріального господарства є величезні підприємства з армією робітників, а завдання цієї системи – виготовлення машин (багатофункціональних засобів виробництва), що допоможуть людині підкорювати природу та утверджувати над нею владу. Постіндустріальну епоху усе частіше називають інформаційною, для неї предметом виробництва стає уже не світ, а його сенсова основа, а засобом такого виробництва стає індивідуальний виробничий інструмент – комп'ютер. Дослідники відзначають ряд суттєвих зрушень, що демонструють зміни. Серед них відзначимо такі:

- виробничою базою стає «інтелектуальна» техніка, а не «механічна»;
- економічні й соціальні функції капіталу переходять до інформації. В управлінні соціальною організацією використовується нова інтелектуальна технологія та її методи. Зростає інформаційний бізнес, стаючи важливим сектором економіки;
- визначальним фактором суспільного життя в цілому є теоретичні знання. Вони витісняють працю (ручну і механічну) як фактор вартості;
- економіка постіндустріального суспільства є, в першу

чергу, обслуговуючою, а не виробничою;

– соціальна організація та інформаційні технології створюють «симбіоз». Соціальні процеси, з одного боку, стають програмованими, а з іншого, нові соціальні форми існування, народжені руйнацією старих, непередбачувані.

Сучасну епоху Ж. Бодрійяр називає ерою гіперреальності, яка породжується симулякрами («видимостями») та симуляцією і не має під собою ніякої реальної підстави. До симулякрів він відносить усі сучасні феномени, зокрема, гроші, громадську думку, моду, рекламу, медіа тощо, які функціонують за принципом символічного обміну.

Жан Бодрійяр (фр. *Jean Baudrillard*; 1929–2007) – французький соціолог, культуролог и філософ-постмодерніст, фотограф.

Поняття симулякра і симуляції виступають методологічним інструментом аналізу сучасного світу символів, знаків, кодів, які маніфестують собою гіперреальність – видимість (за Ж. Бодрійяром), наповнену різноманітними предметами, товарами, речами. «Саме принцип симуляції керує нами сьогодні замість попереднього принципу реальності. Цільові установки зникли, тепер нас породжують моделі». Масове суспільство, що виникло в індустріальну епоху, призначене для функціонування загально-значимих моделей, виготовлених на «фабриках зірок».

Масове виробництво забезпечує заповнення ринку великою кількістю практично однорідних за своїми якостями речами. Проблемою номер один для розвитку економіки є споживання, а точніше – *перетворення речей на предмети споживання*. Для споживача ця проблема перетворюється на проблему вибору із розмаїття марок – товарних знаків, що повинні засвідчити особливість речей. Споживання, як ключова форма діяльності, не є грою без правил чи «приватною справою» волі й особистої гри. Споживання – спосіб активної поведінки, колективний і добровільно-примусовий. Це новий і специфічний

тип входження людини в суспільство, пов'язаний з виникненням нових продуктивних сил і високопродуктивної економічної системи, елементами якої є реклама, маркетинг, товарний бренд тощо.

Реклама – творець іншого світу

В умовах *масового* виробництва і *масового* споживання в якості товару виступає перш за все знак. Соціальний статус товарного знаку вирішує, яка вартість речі, не вказуючи на її реальні властивості і на затрати праці по її виготовленню.

«Походження» пропозиції тепер забезпечується рекламою. *Реклама створює образ товару чи фірми*. Саме ці образи, а не реальні речі, обертаються на сучасному ринку. Тому економічний процес, тобто виробництво вартості, залишає конструкторське бюро та конвєсер і переміщається в офіс маркетолога й консультанта, в рекламну агенцію та студію. *Виробляються не речі* (шампунь, костюм, автомобіль), *а образ* (привабливості, впевненості, стильності, унікальності, респектабельності). Не випадково в останні десятиліття ХХ ст. на фоні загального росту ВВП не тільки сільське господарство, а й видобувна та переробна промисловість стають малорентабельними.

Прибутковими галузями стають ті, в яких створюються образи. Не дивно, що в останні роки доля зайнятих у маркетингу й рекламному бізнесі зростає, а зайнятих у сфері виробництва, навпаки, зменшується. Зростає і доля затрат на рекламу в бюджеті товаровиробників. Економічно симуляція речі в рекламному посланні починає привілювати над власне річчю та її реальними споживчими властивостями.

Наприклад, протягом 1990-х років витрати на рекламу США, Великобританії, Німеччини, Японії зросли в середньому на 2,5–3 % за рік, тоді як ВВП – на 1,5–2 %. Важливим показником є також відношення затрат на рекламу до обсягу продажу. В американських компаніях, наприклад, затрати на рекламу в середині 1990-х років становили, в середньому, 7 % від обсягу продажу.

Розглядаючи модернізацію виробництва, тепер дослідники додають до трьох уже існуючих традиційних концепцій ціни й

четверту, яка ще не досить чітко визначена теоретично, але уже існує в реальній економічній практиці:

1) марксизм: ціна – функція «об’єктивної» вартості (імператив «реального» виробництва);

2) маржиналізм: ціна – функція «суб’єктивної» вартості (імператив споживання);

3) монетаризм: ціна – функція «мінової» вартості (імператив ринку);

4) «віртуалізм»: ціна – функція образу вартості (імператив «віртуального виробництва»).

Практичне формування цієї нової концепції зафіксував японський дослідник Кеніші Омае, який визначив цей процес як «головне парадигмальне зрушення останнього десятиліття». Спостерігаючи, як у Японії марковані с/г продукти продаються за вищими цінами, ніж такі ж продукти, але без марки, тобто якісно змодельованого образу, він прийшов до висновку, що в цьому випадку додаткова вартість виникла в результаті вправних і чітко скерованих зусиль для створення цієї марки.

Оскільки вартість створюється не на конвеєрі і не на будівельному бюро, то часто немає потреби у багатьох атрибутах виробничої організації: офісах, процедурах контролю витрат тощо. Віртуалізація товару створює *нову організацію праці*, тим більше, що нові інформаційні технології роблять можливою організацію робочого місця практично скрізь: дома, в готелі, у клієнта, в автомобілі тощо. Організація праці у формі «робочого часу» втрачає свій економічний сенс. За допомогою цієї організації симулюється структурна визначеність і роль економічної сфери, а «неекономічні» аспекти праці – офісний дизайн, робоча форма тощо – набувають економічного сенсу. Вони стають важливими компонентами симуляції виробництва, а тому – популярним товаром.

Процес віртуалізації економіки охопив навіть гроші. Вони тепер є не стільки речовим замінником товарів, як «правом займу». Гроші персоніфікуються, вони втрачають властивість незацікавленості стосовно індивіда. Електронний підпис, можливість анулювати втрачену кредитну картку перетворю-

ють платоспроможність на функцію знання індивідуального коду, а не володіння цими анонімними грошовими знаками. Цей образ можуть симулювати будь-які особи. Навіть банк під час виконання ролі резерву – симулянт платоспроможності. У нього немає в наявності грошей. Левова доля його активів – усілякі права займу. Той факт, що на сучасні господарські процеси впливає такий фіктивний фактор, як грошовий агрегат, свідчить про те, що гроші не кров (як думав Гоббс), а «мова жестів» економіки. Позбавлення їх речового фактору перетворює їх на симулякр і призводить до того, що вони виконують роль кредитора і позичальника, що також є симулякром. Отже, симуляція володіння грошима спричиняє віртуалізацію фінансів як соціального інституту.

Віртуальний продукт, віртуальне виробництво, віртуальна корпорація, віртуальні гроші допускають і провокують перетворення комп'ютерних мереж не тільки на головний засіб, але й на середовище економічної діяльності. Віртуалізація економіки призводить до споживання кіберпростору, де тепер часто виконується повний цикл договорів і де функціонують віртуальні банки та віртуальні супермаркети, що оперують власною віртуальною валютою. Торговельні операції в мережі Internet принесли у 1995 р. дохід в 350 млн. дол., а у 1997 р. був досягнутий рубіж у 1 млрд. Ці показники уже перекрыто в сотні тисяч раз, позаяк у мережі створено віртуальні ринки сировинних ресурсів тощо.

Операції, що виконуються у віртуальних вітринах за допомогою віртуального гаманця, наявно демонструють, що розвивається зовсім інша економіка. Не інформаційна, як така, не передача даних про властивості товару, послуги, а створення образу, що приносить великий прибуток. Таким чином, деструктивні в контексті економіки речей тенденції стають конструктивними в контексті економіки образів.

Трансформаційні процеси є всезагальними, універсальними, і ці зміни ведуть до формування абсолютно інших механізмів функціонування суспільства, яке дослідники називають по-різному: суспільство технотронної доби (З. Бзежинський),

постіндустріальне суспільство (Д. Белл), суспільство Третьої хвилі (Е. Тоффлер). Усі вони підкреслюють визначну роль інформаційного простору у цьому суспільстві та його вплив на переструктуризацію соціальних інституцій, форм і ритмів життя, системи цінностей та механізмів особистісного самовизначення. Підвищення *ролі посередників (експертів)* та символічно-знаковий характер соціальних зв'язків впливають на віртуалізацію суспільного життя та створення гіперреальності, де матимуть місце не особистісне спілкування та людське порозуміння, а власник електронної картки-коду і системний користувач. («Будущее денег» посвящено изменениям, связанным с деньгами, процессами оплаты и финансовым поведением людей в будущем <http://vimeo.com/28706893>).

4. Людина як предмет технологічного виробництва

У ХХ ст. ми маємо можливість спостерігати, як відбувся перехід від цілісного образу господарства людини у світі до ідеї економіки як до нескінченної низки обмінів і перетворень. Це постійне «виробництво» світу не бачить нічого остаточно сталим і завершеним. Стрімке економічне зростання ХХ ст. спричиняє появу нових технологій і техніки, але виникає істотна необхідність освоєння нових, невідомих видів ресурсів. І таким ресурсом, з невичерпними можливостями використання стає сама людина як «прекрасний людський матеріал».

Как-то бессонной ночью [прораб] Гусаров вспомнил, что Первый Прораб обещал ему: «Все дадим, что попросите. Меда надо – меда дадим!» И рано утром через головы многоэтажного начальства, на свой страх и риск, он добрался до засекреченного телефона. Энергичный баритон дал конкретный ответ:

– Цементу у нас нет. Мы вас обеспечили прекрасным человеческим материалом. Потрудитесь руководить так, чтобы работы шли возрастающим темпом. Мы вам доверяем.

Сергей Антонов «Васька» (повесть и х.ф.), [время строительства Московского метрополитена 1934 г.].

Економічні закони переходять в область духовного виробництва, тож основний зміст економіки розуму зводиться до боротьби ідей, суперництва цінностей. У інформаційному суспільстві людська душа проектується і вбудовується у технологічне середовище. Суб'єкт розвитку перетворюється на компонент людино-машинної цивілізації. На цій основі виникає феномен техносфери, як постійно зростаючого штучного середовища, яке переформатовує природне та невблаганно еволюціонує.

Біосфера поступається місцем не ноосфері, а «дайбосфері», світу панування машин, світу механізованих людей та олюднених машин, цілому світу штучних істот, які поводяться як живі. Відомо, що до роботи й персонального комп'ютера часто ставляться як до розумної істоти, дають їм ім'я і звертаються як до рівної собі свідомої та відповідальної істоти. Але віддаючись на милість машини, потрапляючи у залежність від неї, людина, врешті-решт, втрачає контроль над нею, і машина, яка спочатку повинна була допомогти людству опанувати сили природи і покращити життя на землі, сама стає володарем свого творця. «Якщо люди мріють про оригінальні та «геніальні» машини, то тому, що вони зневірилися у своїй самотності або ж визнають за краще від неї відмовитися і користуватися машинами, які встають між ними, оскільки те, що пропонують машини, є маніфестацією думки, і люди, керуючи ними, віддаються цій маніфестації більше, ніж самій думці».

Людина дивиться на світ як на ресурсну базу для використання. Її погляд надзвичайно зацікавлений і упереджений. Таку установку, спрямовану на освоєння, М. Гайдеггер називає «промислова стурбованість» і вважає одним із основних станів сучасної людини. Такому сприйняттю, на його думку, ліс уявляється як лісництво, гора – як каменоломня, ріка – як гідростанція, будь-яка реалія сприймається як «щось для». Головна, якщо не єдина, властивість усього оточуючого – це «зручність», пристосованість для практичного використання. Сприйняття, яке в усьому вбачає тільки «зручність», не схильне виявляти у предметах, процесах, явищах якесь самоцінне

буття. Для такого сприйняття не існує ні Істинного, ні Прекрасного, ні Вічного: не істина (яка «світить заради самої себе»), а прагматичний здоровий глузд; не краса (від якої не чекають практичної користі, але якій вклоняються, як святині), а присмність тут і зараз; не відсторонена вічність, а хвилинна злоба дня.

Постсучасна епоха продукує Next-покоління, яке, незважаючи на свою молодість, задає парадигму свого формування. Воно створює собі вчителя, школу, істину. Воно формує середовище існування, невідоме їхнім батькам. Ніхто не знає, не розуміє і не має досвіду цього нового середовища. Більш того, ніхто не знає радіти цій епосі чи ні. Ніхто нікому не може ні допомогти, ні дати поради, спадковість і традиціоналізм не діють. Залишається відчайдушна віра у сліпий прогрес і безвихідь, продиктована пошуком свободи.

Формою існування next-покоління стає споживання, а отже учнівство та професійність у цій сфері є специфічною формою самореалізації в лабіринтах високопродуктивної економічної системи. Споживання стає базовою функцією людяності, через яку розглядаються її здібності. Слух існує, щоб споживати звуки, існує зір, щоб споживати видимі образи, також існують нюх, дотик, смак, щоб споживати відповідні блага. Навіщо споживати? Щоб одержувати задоволення. Навіщо одержувати задоволення? Щоб бути щасливим. Що таке щастя? Бути потрібним та потребувати самому. Такий алгоритм психофізіологічного функціонування людяності задає сучасна система. Такий механізм виробництва щастя на одиницю населення.

Замість індивіду «людини неділимої» виникає дивід – людина подільна, що має не одну, а кілька ідентичностей. Вона постає як місце зустрічі безлічі сил і можливостей, що прагнуть реалізуватися, а тому ідентичність для неї стає проблемою, і пошук ґрунтовних особистісних основ, «істинного Я» стає архаїзмом, невігідним проектом. Для дивіду пропонується, і від пропозиції не можна відмовлятися, багатофункціональність, як можливість і необхідність діяти в кількох паралельних життєвих світах: приватному, діловому, розважальному

тощо. Тобто має реалізуватися ефективно використання високотехнологічного продукту – людського життя. У нього вкладено надто багато системних ресурсів, тож дивід має функціонувати. Для здійснення системної діяльності немає ніякої різниці чи обдарованим буде дивід, чи бездарним, останнє навіть краще, оскільки покладається не на особисті якості, а на системну взаємодію та стійкі системні характеристики. (Образи будущего. <http://vimeo.com/28706893>)

Дивід – це технологічний мікрокосм, мегасистема у приватному використанні, це олюднений механізм, що знаходиться під капотом «м'якої машини». У ній задіяні загальні соціальні принципи в унікальній зборці та з різною компоновкою психічного двигуна. Дивід усвідомлює себе як супертварину, що пройшла системну адаптацію. Для нього світ має колосальну віртуальну складність, але він безкінечний для використання. Для дивіду прогрес стає життям технологічних процесів, свобода стає необхідністю відрізнятись; природа стає техсировиною; любов стає вигодою; мудрість стає знанням; життя стає товаром, суспільство стає індивідуалізованою масою; демократія стає анархією в жорстких рамках, істина – видимістю і симулякром.

Дивід живе тим, що вибирає, і чим більше він зможе вибрати для себе, тим більше він стверджує себе. Вибирати – це необхідність, що стала обов'язком і приреченістю у світі речей. Єдине, на що дивід не має права, – це відмовитися від вибору. Ця парадоксальна пастка спрацює навіть за умови бездіяльності. Дивід є безвідмовним автоматом вибору, бо так він включений в систему виробництва, як споживча ланка, без якої технологічний цикл неможливий.

«В «Старбаксе» говорять: «Да, наш кофе дорожче, потому что 1 % идет больным детям, 1 % идет на защиту лесов». По сути, это значит: «Не думайте, просто покупайте кофе, ваши мысли уже включены в стоимость».

Виробництво-споживанню підлягають не тільки речі чи їх образи, але й людські характеристики. Зборку людської ідентичності на замовлення забезпечують від медицини до імідже-

вих технологій. Людина може вибрати не тільки корекцію фізичних вад та особливих рис обличчя чи фігури, вона може вибрати навіть колір шкіри (приклад Майкла Джексона) чи власну стать (один із братів Вачовські, режисерів фільму «Матриця», став сестрою).

Інколи здається, що сучасні мед- чи імідж-технології займаються окремою індивідуальністю, відтворюючи її персонально, забезпечуючи її неповторну одиничність. Проте це говорить про загальну зміну *напряму виробництва від типово-масових зразків до типово-одиничних*. Ексклюзивні речі визначають рівень унікальності, однак навіть унікальність стає одиничним зразком типового виробництва, бо є лише одиничним випадком.

Сьогодні усіх не роблять однаковими і типовими одиничностями, а в типовому середовищі сертифікованих стандартів та виробничих ліній *одиничності стають метою суспільного виробництва*. Технологічним продуктом, що створює індивідуальний образ користувача загальними моделями, стає імідж.

Імідж можна назвати інформаційним переформатуванням людини. Іміджеві практики, як технологія образотворення людини – один із чинників віртуалізації світу. Фактично імідж і є віртуальним поняттям, оскільки важко в наш час уявити становлення людини без використання інноваційних технологій, застосованих до неї в освітніх програмах, або інших культурних чи соціальних програмах. Інформаційну обробку проходить також кожна річ перед тим, як вона знадобиться людині, і вона її використовує.

Споживацьке суспільство народжене із тоталітарного, але є більш витонченим в ідеологічному диктаті. Замість жорсткого примусу й силових структур у ньому задіяна м'яка методика ненасильницького примусу. Споживання стає базовою моделлю для гри з інстинктами й підсвідомими мотиваціями. Розправа з власником волі відбувається ще до початку можливого протистояння, до будь-якого прояву власної волі через задоволення, «довольний» вплив на упередження свідомого вибору. Такий прийом роботи на найнижчому, підсвідомому рівні є

технологією спокуси. Постсучасні життєві стандарти втілюються за рахунок безмірного споживання та невтримного виробництва спокуси; людина перетворюється на безумовну «машину бажання», що пестує свою чуттєвість і винятково тілесні інтуїції.

Бунтівний методолог Щедровицький відмічає, що на онтологічні питання датського принца «бути чи не бути», сучасну людину взагалі ніщо не провокує, оскільки буття передбачається системно забезпеченим і турбота полягає лише в тому, як бути зручно. Проблема особистісного осмислення та відповідального життя покладається на людину, позбавлену авторитетів у світі дискредитованих традицій.

Пропонується ідеологія, що використовує перевернутий код мудрості, вона вчить не істині, а вигоді, не бути у світі, а мати його: через знання, уміння, навички вона вчить не буттю, а вжитку. Найулюбленіші слова сучасного студента: «Я так думаю», – є результатом переходу масової свідомості на новий рівень персонального користування нею.

На ідеологічну вимогу сучасного світу людина має отримувати користь, що їй самій користі не несе. Ми використовуємо час, тож ми поза часом, ми використовуємо думку, тоді ми не думаємо, ми любимо любов, але ми не любимо, ми говоримо про близькість і відкритість, проте серця закриті й помисли приховані.

Господарство в епоху пост базується на антропотехніці, тому масове виробництво індивідуального – це методологічна революція постсучасної технології, це принцип, що задає структурне існування постсучасної економіки і є умовою буття у світовому інформаційному просторі.

Інформаційні джерела: 1, 3–6, 8, 10, 11, 13.

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНИХ ІНФОРМАЦІЙНИХ ДЖЕРЕЛ

Основні:

1. Губин В. Д. Філософія / В. Д. Губин, Т. Ю. Сидорина. – М. : Гардарики, 2007. – 828 с.
2. Філософія: короткий виклад : навч. посіб. / За ред. С. П. Щерби; М. Г. Тофтул; О. А. Заглада; та ін. – К. : Кондор, 2003. – 352 с.
3. Андрущенко В. Сучасна соціальна філософія / В. Андрущенко, М. Михальченко. – К., 1996.
4. Курс лекцій з філософії [Електронний ресурс] : офіційний сайт. – Режим доступу : <http://www.tspu.edu.ua/subjects/87/Filosofiya/lekcii.htm>
5. Губин В. Д. Основы философии / В. Д. Губин. – М. : Форум – Инфра-М, 2007. – 288 с.
6. Канке В. А. Основы философии / В. А. Канке. – М. : Логос, 2007. – 288 с.
7. Горський В. С. Історія української філософії. Курс лекцій / В. С. Горський. – К. : Наукова думка, 1996, – 285 с.
8. Губин В. Д. Філософія / В. Д. Губин. – М. : Проспект, 2007. – 336 с.
9. Гусев Д. Любители мудрости / Д. Гусев. – М. : «Издательство НЦ ЭНАС», 2008. – 262 с.
10. Кислюк К. В. Релігієзнавство : навч. посібник для студентів вузів / Нар. укр. акад./ К. В. Кислюк, О. М. Кучер. – 3-тє вид., перероб. і доп. – К. : Кондор, 2004. – 646 с.
11. Пікашова Т. Д. Довідник з історії філософії / Т. Д. Пікашова, В. Л. Чуйко. – К., 2003.
12. Бычков В. В. Эстетика / В. В. Бычков. – М., 2003-6.

Додаткові:

13. Августин Блаженный. Исповедь. – М., 1992. – 248 с.
14. Александров Г. Ф. История западноевропейской философии / Г. Ф. Александров. – М., 1946. – 294 с.
15. Бердяев Н. Философия свободного духа / Н. Бердяев. – М., 1994. – 411 с.

16. Вебер М. Протестантська етика та дух капіталізму / М. Вебер. – К., 1994. – 680 с.
17. Гете Й. Фауст. – Київ, 1981. – 158 с.
18. Гуревич А.Я. Категории средневековой культуры / А. Я. Гуревич. – М., 1972. – 415 с.
19. Данте А. Божественная комедия. — М., 1988. – 318 с.
20. Кампанелла Т. Город Солнца // Утопический роман XVI—XVII веков / Т. Кампанелла. – М., 1971. – 156 с.
21. Камю А. Миф о Сизифе. Эссе об абсурде // Бунтующий человек / А. Камю. – М., 1990. – 312 с.
22. Кьеркегор С. Страх и трепет. – М., 1993. – 418 с.
23. Лосев А. Ф. Платон // Философская энциклопедия: В 5-ти т. – М., 19 – Т. 4. – 844 с.
24. Лосев А. Ф. Платон. Аристотель. – М., 1993. – 612 с.
25. Лосский Н. О. История русской философии. – М., 1992.
26. Макиавелли Н. Государь. – М., 1990. – 119 с.
27. Маркс К. Критика политической экономии / К. Маркс, Ф. Энгельс. Твори. – Т. 13. – 718 с.
28. Ницше Ф. Так казал Заратустра. – К., 1993. – 688 с.
29. Платон. Государство // Сочинения: В 3-х т. – М., 1971. – Т. 3. – 4.1. – 520 с.
30. Поппер К. Открытое общество и его враги: В 2-х т. – М., 1992.
31. Сартр Ж.-П. Нудота. Мур. Слова. – К. 1993. – 428 с.
32. Сартр Ж.-П. Экзистенциализм – это гуманизм // Тошнота. – М., 1994. или // Сумерки богов. – М., 1989. – С. 319–344.
33. Франк С. Духовные основы общества. – М., 1992. – 442 с.
34. Фрейд З. Психоанализ. Религия. Культура. – М., 1992.
35. Фромм З. Душа человека. – М., 1992. – 388 с.
36. Юнг К. Архетип и символ. – М., 1991. – 269 с.

ЗМІСТ

ВСТУП	3
Модуль 1. Історія розвитку філософської думки	5
Тема 1. Особливості філософського світогляду	5
Тема 2. Антична філософія. Докласичний період.....	18
Тема 3. Класична антична філософія	31
Тема 4. Філософія середніх віків	40
Тема 5. Філософія епохи відродження	60
Тема 6. Філософія нового часу.....	78
Тема 7. Західна філософія новітнього часу	97
Тема 8. Філософія екзистенціалізму.....	113
Тема 9. Філософська думка в Україні.....	126
Модуль 2. Актуальні проблеми сучасності	140
Тема 10. Культурні передумови постмодерну	140
Тема 11. Філософія постсучасності.....	157
Тема 12. Особистість як предмет філософського аналізу ...	175
Тема 13. Свідомість: її походження та сутність	193
Тема 14. Філософський аналіз суспільства.....	208
Тема 15. Природа як предмет філософського осмислення...	230
Тема 16. Філософія техніки.....	242
Тема 17. Філософія господарства	261
Список рекомендованих інформаційних джерел	285

Навчально-методичне видання

Усанов Ігор Вікторович

ФІЛОСОФІЯ

Опорний конспект лекцій

Головний редактор *М. П. Гречук*
Редактор-коректор *Т. Л. Чумакова*
Комп'ютерна верстка *Ю. В. Городницька*

*Формат 60x84/16. Ум. друк. арк. 16,4.
Тираж 25 екз. Зам. № 217/485.*

*Видавець і виготовлювач
Вищий навчальний заклад Укоопспілки
«Полтавський університет економіки і торгівлі»,
кімн. 115, вул. Коваля, 3, м. Полтава, 36014; ☎ (0532) 50-24-81*

*Свідоцтво про внесення до Державного реєстру видавців,
виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції ДК № 3827 від 08.07.2010 р.*